

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ

НАВОИЙГА АРМУҒОН

(ИККИНЧИ КИТОВ)

Тахрир хайъати: Х.Ҳомидов (масъул муҳаррир),
С.Аширбоев, Б.Тўхлиев, И.Йўлдошев.

Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти

Тошкент-2000

Ушбу тўплам улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий таваллудининг 560 йиллик тўйига армуғондир. Ундаги мақолалар буюк адиб меросининг нисбатан кам ўрганилган масалаларини илмий-назарий жаҳитдан таҳлил қилишга бағишланган.

Тўплам илмий ходимларга, аспирантлар, Олий ўқув юртлари талабалари ҳамда барча илм-адаб аҳлига мўлжалланган.

4603020000-249

Н-----гриф-2000

М 361 (04)-200

ISBN 5қ86484қ049қ7

© А.Қодирий номидаги халқ
мероси нашриёти, 2000 йил

АНЪАНА ДАВОМ ЭТАДИ

Буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий таваллудининг 560 йиллиги фақат ўзбекларнинг, фақат Ўзбекистонимизнинггина эмас, балки бутун жаҳон халқларининг байрамидир. Алишер Навоий тимсолида жаҳон аҳли инсон фаолияти қирраларини, инсон тафаккурининг чексиз имкониятларини яна бир марта намойиш этганлигининг гувоҳи бўлмоқда. Мавлоно Навоий таъкидлаганларидек:

Ки ҳар нени билмиш одамизод,
Тафаккур бирла қилмиш одамизод.

Навоий улуғланган идеал, Навоий тасвирлаган инсонлар эзгулик ва гўзалликнинг, яхшилик ва ҳамжиҳатликнинг, ўзаро иттифоқ ва осойишталикнинг буюк тимсоллари сифатида бутун инсоният қалбида ифтихор туйғуларини уйғотади. Забардаст адибнинг таълим-тарбия соҳасига алоҳида нигоҳи, айни илм-фан тарғибига махсус эътибор билан қарагани таҳсинга сазовор. Бу бежиз эмас. Тарихдан яхши маълумки, Навоий маърифатли оила фарзанди эди. Унинг болалигидан илмга, турли фан асосларини пухта ўрганишга киришгани бежиз эмас. Фарҳод ҳақида айтилган:

Ўқиб ўтмак, уқуб ўтмак шоири
Қолиб сафҳа-сафҳа ёдида бори,-

фикрлари аслида Навоий шахсиятига, унинг болагиги чоғида шахсий фазилатларига тўлиғича тааллуқлидир.

Навоий буюк истеъдод эгаси сифатида иқтидорли кишиларни, айниқса, қобилиятли ёшларни улуғлайди, уларни мадҳ этади. Буюк санъаткор асарларида буни тасдиқлайдиган мисоллар кўп. Бутина эмас, у шахсий ҳаётида ҳам кўплаб истеъдод эгаларини ўз паноҳига олгани, улар ҳақида гамхўрлик қилгани яхши маълум.

Навоий беҳамто ижодкор сифатида ўз атрофининг гўзал бўлишини, гўзалликдан бутун инсониятнинг баҳраманд бўлишини истар эди. Унинг ўзи поку, кўзи поку, сўзи пок инсонларни куйлагани бежиз эмас. Айни шундай одамларгина баркамол бўлиши, баркамол инсонлар эса жамиятни, айниқса, ёшларни тарбиялашда шахсий намуна вазифасини аъло даражада адо эта олиши мумкин. Шунинг учун ҳам ҳар бир шахснинг, алоҳида олинган инсоннинг баркамоллиги жамиятнинг ютуғидир. Навоийнинг таърифидаги бу ҳолат барчага ибрат бўла олади. Адибнинг ёзишича, одам оламга келгандан сўнг зини-ўзи тарбиялаш билан шугулланмоғи лозим. Шунда у ўзининг нуқсонларини кўриб, уларни йўқотиш учун ҳаракат қилади. Агар инсон ўз нуқсонларини сезса-ю, аммо уни йўқотиш, бартараф қилиш ҳақида бош қотирмаса, ўйламаса, у ҳеч қачон ҳақиқий камолот чўққисига кўтарила олмайди. Шу ўринда адибнинг бу оламни ҳаммомга қиёслагани

эсга тушади. Ҳаммомга кирган одам у ердан ювиниб, покланиб чиқади. Агар ҳаммомдан ювинмай чиқса, ушбу одамнинг пок ва покизалиги ҳақида гапириш мумкин бўлмайди. Демак, ўзни баркамоллик сари ундамайдиган, эзгулик сари интилмайдиган инсонни ҳеч ҳам ҳақиқий инсон, деб айтиш мумкин бўлмайди.

Навоийнинг:

Одами эрсанг демагил одам,
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами,-

деган ҳикмати халқимизга ёд бўлиб кетган. Навоийнинг халқ учун куйиб, куйиниб, ёниб яшаганлигининг ўзинёқ уни халқ ардоғига сазовор қилди.

Навоий асарлари ҳар бир хонадонда, ҳар бир уйда мавжуд. Унинг шеърлари билан айтиладиган қўшиқлар радио ва телевидение орқали ҳар кўни эшиттирилади. Булар қидимий анъаналаримиз, миллий кадриятларимизни тарғиб қилишда, уларни ёшлар онгига сингдиришда бебаҳо омилидр.

Буларнинг барчаси Навоийнинг ижодига қайта-қайта мурожаат этишнинг нақадар зарурий ва ҳаётий эканлигини кўрсатиб турибди. Университетимизда Навоий ижодини ўрганиш, ўргатиш ва тарғиб этишга алоҳида эътибор бериб келинаётганининг биси ҳам шунда. 60-70-йилларда университетимизда Воҳид Зоҳидов, Ҳамид Сулаймонов, Мақсуд Шайхзода, Натан Маллаев, Шарифа Абдуллаева сингари атоқли навоийшуонослар талабаларга дарс бериш билан бирга шоир ижодини тадқиқ этиш билан жиддий шугулландилар. Натижада, Шайхзоданинг “Ғазал мулкнинг султони”, Н.Маллаевнинг “Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири”, “Навоий ва халқ оғзаки ижоди” номли рисоалари, Ҳаким Ҳомидийнинг шоир форсий меросига доир, Ш.Абдуллаеванинг Навоий ижодида хотин-қизлар образига оид тадқиқотлари юзага келди. Профессор Н.Маллаев ҳамда доцент Л.Халиловлар Навоийнинг 15 жилдлик ўзбекча ва 10 жилдлик русча нашрларини тайёрлашда фаол иштирок этдилар. Бизнинг талабаларимиз Республика телевидениеси томонидан уюштирилган олий ўқув юртлиарио навоийхонлик мушоирасида биринчи ўрнини олган. Бизда юртимизнинг атоқли шоир, олим сангаторлари билан ҳамкорликда навоийхонлик оқшомлари ўтказиш қутлуғ адабий-музикаий анъанага айланган. Бундай тадбирлар Навоийнинг 525 йиллик юбилеи муносабати билан қизиб кетганди.

Ўша кезлари, яъни 1968 йили олимларимиз тадқиқотларидан бир гулдаста сифатида “Навоийга армуғон” номли тўплам нашр этилган эди. Унда йирик, кўзга кўринган навоийшуонослар иштирок этишган эди. Орадан йиллар ўтди. Энди ўша устозларнинг кўплари орамизда йўқ. Профессор Ш.Абдуллаев, Ҳ.Сулаймон, Э.Исмоилов, Н.Маллаев, С.Усмонов; доцентлар М.Шайхзода, Ш.Абдуллаева, С.Иброҳимова, Ҳ.Бекмуҳаммедов, Ҳаким Ҳомидийлар раҳматли бўлишган. Уларнинг ўрнида олимларнинг янги бир авлоди Навоий ижодининг кўнчилиikka номаълум бўлган томонларини тадқиқ этишмоқда. Ана шу “Навоийга армуғон”нинг иккинчи китоби

сифатида юзага келган ушбу тўпламга Республикамиз ҳамда университетимизнинг А.Ҳайитметов, Н.Комилов, Ғ.Мусина, С.Аширбоев, Б.Тўхлиев, Б.Акрамов сингари атоқли олимлари билан бир қаторда К.Муллахўжаева, З.Машарипова, И.Азимов, И.Йўлдошев, С.Раҳимова сингари истеъдодли ёшлар ҳам ўз тадқиқотлари билан иштирок этишган. Улар усғозлар анъанасини муваффақият билан давом эттиришмоқда. Мажмуадан жой олган аксарият мақолалар Навоий ижодининг кам ўрганилган жиҳатлари таҳлиliga бағишланган. Мазкур кузатишлар, шубҳасиз даҳо санъаткор меросини тағин ҳам теранроқ идрок этишга кўмаклашади. Ўйламизки, ушбу китоб буюк адиб таваллудининг 560 йиллиги муносабати билан илм-адаб аҳлига муносиб тухфа бўлади.

Б.Ғ.ҚОДИРОВ

Низомий номидаги Тошкент Давлат
Педагогика университетининг ректори,
техника фанлари доктори, профессор

РУҲИЯТ СЕҲРИ

ИЛК НАВОЙИШУНОСЛАР

Ҳар бир фанни, шу жумладан, навоийшунослик фанини ҳам унинг тарихидан ажратиб қараиш мумкин эмас. XX асрда навоийшунослик адабиётшуносликнинг муҳим бир соҳаси сифатида катта ютуқларни қўлга киритди.

Ўзбекистон мустақилликка эришган шароитда эса Алишер Навоий ва унинг адабий-илмий меросини ўрганиш янада юқорироқ савияга кўтарилди. Навоийшунослик тарихини ўрганишга машҳур тилшунос ва адабиётшунос олим А.К. Боровков “Родоначальник узбекской литературы” (Тошкент, 1940) тўпламида босилган “Изучение жизни и творчества Алишера Навои” мақоласи билан, таниқли шарқшунос олим Е.Э. Бертельс “Навои” (Москва-Ленинград, 1948) китобининг “История изучения Навои” қисми билан муҳим ҳисса қўшдилар. Бу йўналишдаги ишлар ҳозир ҳам давом этмоқда. Маълумки, 1988 йили М. Холбековнинг “Ўзбек адабиёти Францияда” деган рисоласи эълон қилинди. Бу китобда махсус бир боб “Алишер Навоий ижоди Францияда” деб аталади. Умрбек Сотимовнинг “Инкордан иқдоргача” (Урганч, 1994) деган монографияси эса махсус равишда Навоий ҳаёти ва ижодининг Германияда ўрганилиш масалаларига бағишланган.

Бизда Навоий ҳаёти, ижоди ва унинг муайян асарлари яхши ўрганилган. Аммо, навоийшунослик тарихи яхлит ҳолда тўла ўрганилган эмас.

Назаримизда, Навоий ҳаёти, у яшаган тарихий давр, улуг шоири ижоди юзасидан кўп ва илмий жиҳатдан салмоқли тадқиқотлар яратишда Ўзбекистон олдинги ўринлардан бирини эгаллайди.

Навоийшунослик тарихини ёритишда эса биз илк навоийшуносларнинг фаолиятига ҳам жиддий эътибор бермоғимиз даркор. Мен бу ўринда шу мавзуга оид баъзи мулоҳазаларим билан ўртоқлашмоқчиман.

Навоий ва унинг асарлари ҳақида биринчи фикр билдирган кишилар - бу унинг замондошлари бўлиб, ушбу масалага қисман И. Султонов ўзининг “Навоийнинг қалб дафтари” китобида (Тошкент, 1968, 1969) тўхталиб ўтган. Шарқшунос Бўрибой Аҳмедов эса “Навоий замондошлари хотирасида” деган китобида (Тошкент, 1986) Навоийга замондош бўлган Абдурахмон Жомий, Давлатшоҳ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир, Бобур, Восифий ва Содиқбек Содикий асарларидан буюк шоири ҳақида мавжуд маълумотларнинг муҳим қисмларини келтирган.

Навоийшуносликнинг ўзига хос бир хусусияти шундаки, Навоийни, хусусан, унинг асарларини навоийшунос олимларнинг тадқиқотлари, изоҳ ва шарҳларисиз тушуниш ва улардан самарали фойдаланиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам XVI-XVII асрлардан бошлаб Навоий асарлари учун “Абушқа”, Толъ Имонийнинг “Бадоеул-луғат”, Мирзо Махдихоннинг “Санглоҳ” каби луғатлар тузилиши бежиз бўлмаган. Бу луғатларнинг

муаллифларини ўз даврининг энг яхши навоийшунослари деб ҳисоблаш мумкин.

Аслида, навоийшунослик шоир ҳаётлик давридаёқ бошланган. Улуғ шоир ва унинг асарлари тўғрисида биринчи бўлиб, ким фикр билдирган, деган саволга “Навоийнинг қалб дафтари” китобида Иззат Султонов жавоб қидирган ва тонган. Чиндан ҳам Навоий Саййид Ҳасан Ардашер ҳаёти ва фаолиятиги ёритишга бағишлаган асарида ҳижрий 860 йили (мелодий 1455-56 йиллар) ҳақида гап борганда, яъни, Навоий 14-15 ёшларда эканида, устози унинг:

Фурқатингдин заъфарон узра тўқармен лолалар,
Лолалар эрмаски, бағримдин эрур парголалар...

* * *

Ул паривашким, бўлибмен зору саргардон анга,
Ишқдин олам манга ҳайрону мен ҳайрон анга...

каби матлаълар билан бошланган ғазалларини ёддан ўқиб, ҳузур қилгани, ҳусусан унинг шеъридан олинган:

Лабинг кўргач, илигим тишларам ҳар дам таҳайюлдин;
Ажаб ҳолатки, тутмай болни, бармоқ ллайдурмен...

байти ҳамда унинг маснавий асаридан олинган:

Ҳар нечаки пухта бўлса тadbир,
Берур анга гўшмол тақдир...

каби байтлар унга жуда ёрққани ҳақида хабар қилади.

Тарихчи Хондамир “Мақорим ул-ахлоқ”да хабар беришича, тахминан худди шу йиллари, яъни болалиги тугаб, йигитлик вақти бошланган бир пайтда, Навоий Лутфий билан учрашган бўлиб, ёш шоир унинг илтимосига кўра ўзининг машҳур:

Оразин ёпқоч, кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш -
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўляғоч куёш,-

деб бошланган ғазалини ўқиб берган. Маълумки, бу ғазални эшитган, ёши 90 дан ошган Мавлоно Лутфий бу шеърга жуда юқори баҳо бериб, иложи бўлса, ўзининг ўн-ўн икки минг байтдан иборат шеърларини шу ғазалга алмашишга тайёр эканини айтган.

Бинобарин, биз, илк навоийшунослар деганда биринчи қилиб шу киниларнинг табаррук номларини навоийшунослар рўйхатига ёзиб қўйишимиз керак.

Гарчи, улар Навоий тўғрисида фикрларни йўл-йўлакай, оғзаки равишда баён этган бўлсалар ҳам, уларнинг фикрлари Навоий ҳаёти ва ижодий тараққиятида муҳим роль ўйнаган. “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”

рисоласида қайд этилишича, Саййид Ҳасан шу ёшдаги Навоийни тасаввуф йўлига кириш, шеър ёзиш билан ҳам мутғасил шуғулланишга тарғиб этган: “Ва (Саййид Ҳасан) бу фақирни фақр тариқиға далобат ва иршод қилурлар эрди ва назм айтурга тарғиб кўргузурлар эрди”¹. Яна шуниси ҳам эътиборлики, Навоий шу ёшдаёқ ўз шеърлари билан танилган бўлиб, унинг тўғрисида бу каби улуг зотлар билдирган фикрлар оддий мақтов бўлиб қолмай, катта асосга эга бўлган.

Расмий навоийшунослик, албатта, Навоий ҳақидаги хатга тушган ҳолда, китоб ёки мақола тарзида ёки адабиётга оид асарларнинг таркибида юзага кела бошлаган. Бу даврда Навоийга энг яқин турган ва унинг кўп асарлари яратилишининг шохиди, айрим ҳолларда яқин масалаҳатчиси бўлган киши Абдурахмон Ҷомий эди. Навоий Ҷомий билан йиғитлик вақтида танишган бўлса ҳам, лекин, улар ўртасидаги ижодий ва дўстона яқинлик 70-йилларнинг бошларида, Навоий уни ўзига пир деб танигандан кейин юқори даражага кўтарилди, дейиш мумкин. Ҷомийнинг Навоий асарларидан “Тухфат ул-афкор” қасидасига берган баҳосини унинг “Навоий ҳақидаги илк мулоҳазаларидан бири” деб қараи жоиз. Бу тўғрида Навоий “Хамсат ул-мутаҳаййирин” ҳамда “Муҳокамат ул-луғатайн”да хабар беради. Ҷомий Навоийнинг ушбу қасидасининг матлаи билан танишгандаёқ унга ғоят юқори баҳо бериб: “Бу маншури давлат сипеҳр тоқиға осилса ери бор ва бу тўғройи саодатни муштарий бўйниға овеза қилса мужиб мубоҳат ва ифтихоридур”, - деган экан.²

Ҷомий Навоий ва унинг ижоди тўғрисида “Ҳафт авранг”га кирган “Субҳат ул-аброр”, “Юсуф ва Зулайхо”, “Лайли ва Мажнун”, “Хирадномаи Искандарий” дostonларида, “Баҳористон” асари ва ўз девони дебочасида муҳим фикрларни ҳамда қимматли маълумотларни қолдирган. Ҷомийнинг қайси асарларида Навоий ҳақида нималарни ёзгани “Хамсат ул-мутаҳаййирин”да махсус қайд этилган. Ҷомий “Хирадномаи Искандарий” дostonида Навоий “Хамса”си ҳақида қуйидаги каби мисраларни ёзар экан, унинг “Хамса”сига биринчи бўлиб Ҷомий энг юксак баҳони берган, - дейиш мумкин:

Ба таҳсис панже, ки сарпанжа зад,
Ба шере, ки сарпанжа аз Ганжа зад.
Ба туркизабон нақше омад ажаб,
Ки жодудамонро бувад муҳри лаб.
Зи чарх офаринхо бар он килк бод,
Ки ин нақши матбу аз он килк зод.
Бу бахшид бар форсигавҳарон,
Ба назми дари дурри назмоварон,
Ки гар буди он ҳам ба назми дарӣ,
Намонди мажоли суҳангустарӣ.
Ба мезони он назми мўъжазнизом-
Низомӣ кӣ будию Хусрав кадом.

¹ Алишер Навоий. Асарлар, Т. 1967, 77-саҳифа.

² Алишер Навоий. Асарлар, 14-том, 123-саҳифа.

Жомий ўзининг “Баҳористон” асарида ҳам Навоий ижодига махсус тўхталиб, унга шарқ адабиёти контекстидагина эмас, жаҳон адабиёти контекстида баҳо берган, дейиш мумкин. Чунки, бу даврда форс-тожик адабиёти энг ривожланган адабиёт эди. Навоий умуман “зуллисонайн” шоир бўлганини, лекин, майли туркий тилдаги адабиётда кучлироқ бўлганини таърифлаб, Жомий бу асарида ёзади: “Ва агарчи вайро ба ҳасби табиат ва вусъати қобилият ҳар ду нав шеър - туркий аз форсий муъясар аст, аммо майли таъби вай ба туркий аз форсий бештар аст. Ва ғазалиёти вай ба он забон аз даҳ ҳазор зиёдаги ҳоҳад буд. Маснавиёте ки, муқобалаи “Хамса”йн вукуъ ёфта, ба си ҳазор наздик. Ва ҳамоно ки ба он забон аз вай ва бех аз вай шеър нагуфта аст ва гавҳари назм насуфта”.¹

Таржимаси:

“Ва у (Навоий)нинг ўз табиати ва қобилиятипинг кенслиги ҳар икки тилда - туркий ва форсийда ёзиш имкониин берса ҳам, аммо таъбининг истаги форсийга қараганда туркийга ортиқроқ эди. Ўша тилда унинг ғазаллари ўн минг (байт)дан ошиқроқдир. Низомий “Хамса”сига жавобан маснавийлар ҳам ёзган бўлиб, ўттиз минг (байт)га яқиндир. Ва бу замонда бу тилда ҳеч ким ундан кўп ва ундан яхши ёзмаган ва назм гавҳарини тизмаган”.

Жомий Навоий асарларининг ҳажми тўғрисида ҳақиқатга яқин маълумотни бериш билан унинг ижодида асосий ўрин лирик шеърляти ва “Хамса” таркибидаги дostonларига, шоирнинг туркий шеърлятда тутган ўрнига ҳам ниҳоятда тўғри баҳо берган. Бунда “Баҳористон”нинг 1487 йилда ёзилганини ҳам, Навоий ўз лирик шеърларини бир ерга жамлаб улгурмаганини назарда тутиш зарур. Орада бир қанча йиллар ўтиб Захириддин Муҳаммад Бобур “Бобуринома”да Навоийнинг туркий шеърлятда тутган ўрни ҳақида: “Алишербек назирӣ йўқ киши эрди. Туркий тил била то шеър айтубдулар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас”, - деб ёзар экан, бу гапни биринчи бўлиб Жомий айтганини унутмаслик керак.

Маълумки, XV асрнинг энг йирик адабиётшуносларидан бири Давлатшоҳ Самарқандий эди. Унинг адабиётшуносликдаги шоҳ асари “Тазкират ун-шуаро” бўлиб, бу асар ҳам Жомийнинг “Баҳористон”и каби 1487 йили яратилган эди. Давлатшоҳ бу тазкирани Навоийга бағишлаш билан бирга Навоийни у ҳам Жомий сингари Шарқ адабиёти контекстида баҳолаган, хусусан форс-тожик адабиётининг Фирдавсий, Низомий, Амир Хусрав Деҳлавий, Шайх Саъдий каби намояндалари қаторида таъриф ва тавсиф этган.

Давлатшоҳ ўз тазкирасида Навоийни, аввало, тарихий шахс сифатида характерлаб, бундай кишилар тарихда ҳадеб дунёга келавермаслигини, бундай зотлар пайдо бўлгунча дунё икки бор айлангани лозимлигини, унинг шахсини ортиқча улуғлаш эса “офтоб ёруғ” дейиш билан баробар эканини таъкидлайди. Шундай бўлса ҳам Навоийдек оламга тапилган киши тўғрисида маълумотлар беришга киришар экан, у биринчи галда шоир таржимаи ҳолига оид баъзи маълумотларни, яъни унинг ҳаёт йўлига, улут

¹ Абдурахмон Чоми, “Баҳористон”, Душанбе, 1966, 110-111 с.

сўз устаси, буюк давлат арбоби бўлиб етишиши билан боғлиқ муҳим омиллари ва босқичларни (Шарофатли мақоматларидан бир қисмини) кўрсатиб ўтиш зарурлигини айтади. Чунки, унинг фикрича, “бу хусусда нима дейилса ҳам (бошқаларга) ибрат бўлғусидур”.¹

Давлатшоҳ бу ўришда Навоийнинг оддий бир оиладан бўлмасдан, балки “Чиғатой улусининг улуғларидан бўлиб, Султон Абулқосим Бобур ҳукмронлиги даврида султоннинг яқин кишиси сифатида мамлакатни идора” қилган бир кишининг фарзанди эканлигини алоҳида таъкидлайди. Давлатшоҳ Навоий тарбиясида отасининг хизмати катта бўлганини алоҳида кўрсатиб ўтган. У ёзади:

“Бениҳоят фозиллигидан ҳамма вақт ўғлига фазилат ўргатди, тамом ҳимматини саодатманд фарзандини илм-ҳунар безаклари билан зийнатлаш ҳамда хидоят нурлари билан равшан қилишга сарф қилди”. Абулқосим Бобурнинг Навоийга таъбири катта бўлган: “Ул улуғ амир (яъни, Навоий) юқорида зикр этилган маърифатли подшоҳ замонида унинг ҳанамати ва улкан ҳиммати билан ҳамма вақт фазилат орттиришга интилди, фазл эгаларининг суҳбатини топди, керакли таъби ва ўтқир зеҳни шеър айтиш, ўтмиш тарихини ўрганшга қаратилди. Ёшлиқ пайтидаёқ икки тил эгаси - туркийда соҳиби фан, форсийда фазл эгаси бўлди”.

Давлатшоҳ ёзишча, Абулқосим Бобур ёш Навоийга шахсан ғамхўрлик қилган, меҳрибонлик кўрсатган, руҳан рағбатлантирган вақтлари ҳам кўп бўлган. Давлатшоҳ ёзади: “Султон Абулқосим Бобур сўзамол ва ҳунарпарвар подшоҳ эди, ҳаммавақт улуғ амир (Навоий)га таъбининг мулоийлими ва зийраклиги учун офаринлар ўқир эди, баъзи пайтларда улуғ амир (Навоий) битган туркийча ёки форсийча шеърларни мутлола қилар, таъбининг қудрати ва шарофатли сўзларининг ширинлигидан таажжубланарди, бедариг марҳаматидан баҳраманд қилар ва хайрли дуолари билан қўллаб-қувватларди...”

Юрт бошлиғининг баъзан бир оғиз сўзи ҳам бошқа бир одамнинг ҳаётида нақадар катта аҳамиятга эга бўлишини тўғри тушунсак, шундагина Навоий ҳаётида Абулқосим Бобурнинг хизматларига тўғри баҳо бера оламиз,- деб ўйлайман. Менинг назаримда, умуман биз улуғ шоир ҳақида ёзилган ишларда Навоийнинг ўсиб унишида илк бор Абулқосим Бобурнинг катта ижобий роль ўйнаганини ҳали тўла кўрсатганимиз ва тан олганимиз йўқ.

Давлатшоҳ Хусайн Бойқаро подшоҳлиги даврида Навоийнинг энг юксак мартаба ва обрў-эътиборга сазовор бўлгани ва ўзидаги донишмандлик, арбоблик, саховатпешалик, маърифатпарварлик, юксак одамийлик билан боғлиқ барча фазилатларини намоён этганини яхши таърифлаб ўтган.

Давлатшоҳ Навоий асарларига баҳо беришга келганда, аввало, унинг Низомий “Хамса”сига туркийчада қилган жавоби бор бўлиб, “улуғ амир (Навоий)дан аввал бирон кимса бу қадар фазлга эга бўлолмаган.

---

¹ Давлатшоҳ тазкирасидан иқтибослар Б. Аҳмедов таржимасида келтирилмоқда (А.Х).

Дарҳақиқат, ўша дostonда у фасоҳатнинг додини берган”¹. Ўз гапнинг исботи учун у аввало Навоий дostonларининг юксак бадийлигини кўзда тутиб, “Лайли ва Мажнун” дostonидан икки байт келтирадн ва баҳор тасвирига бағишланган бу икки байтда унинг ёзишча, “баланд ташбеҳлар, теран ўй-хаёллар мавжуддир.

Марз узра кияр себарга жавшан,
Шашпар кўтурур бошига савсан.
Лола варақин бериб сабога,
Бағри қародек учар ҳавога.

Ушбу мисолдан кейин Давлатшоҳ бу байтларни кўзда тутиб: “Унинг латиф таъби, бошқа байтлардаги юксак санъатлар ва бадийлик шу икки байтдан ҳам маълум”, - дейди². Навоийнинг девони ҳақида эса у: “Улуғ амирнинг туркий девони ҳукмдорлар ҳамда кибор йиғинларига безакдир, арғанун навоси бенаволар ушшоғини тўғри йўлга бошлар, қаламининг гижир-гижридан мухалифлар мағлуб, хусравоний оҳанги Султон Хусайнга маҳбубдир”, - деб ёзди. Тазкира муаллифи ўзининг ушбу таъриф ва мақтовлари исботига Навоийнинг тасаввуфий мазмунидаги:

Ё Раб, ул ой ҳуснин эл фаҳмига номафҳум қил,
Бўйла мавжуд этмасанг, аввал мени мағдум қил,-

маъдан билан бошланган ғазалини мисол қилиб келтиради. Давлатшоҳ ҳам Навоийнинг “Тухфатул-афкор” қасидасига юксак баҳо берган. Давлатшоҳ бу асарида Навоийнинг хайрия бинолар қуриш ва бошқа ободончиликка доир фаолиятини кенг ёритиш билан бирга унинг илм-фан, маданият, адабиёт ва санъат соҳасидаги ҳомийлик ишларини анча мукаммал кўрсатган. Тўғрироғи, Давлатшоҳ Навоий фаолиятининг 1487 йилгача бўлган даврини ёритган. Ўзи 1495 йили вафот этган. Тазкирадаги ўз мақоласини у Навоий тўғрисидаги муламмат-қасидаси билан тугаллаган. Қасидада қуйидаги каби мазмун жиҳатидан ҳам, бадийят жиҳатидан ҳам гоят гўзал байтларни ўқиш мумкин:

Ончунон к-аз мақдами Сайид шуда Ясриб азиз,
Ғашт дорул фазли олам аз вужуди ў Ҳири.
Баҳри ҳикматдур онинг зебо замири равшани,
Лўълўйи манзуми ул баҳри шарофнинг гавҳари³.

Бу ўрнида Давлатшоҳ Мадина шаҳри пайғамбаримиз шарофати билан қандай азиз ва муқаррам бўлган бўлса, Хуросон пойтахти-Ҳирот ҳам Навоий туфайли оламнинг энг гўзал шаҳрига айланганини, унинг ақли

¹ Ўша китоб, 15-16-саҳифалар.

² Ўша китоб, 16-саҳифа.

³ Ўша китоб, 17-саҳифа.

ҳикмат денгизи, шеърятӣ эса шу денгизнинг гавҳарлари эканини юксақ адабий дид билан ифодалаган.

Навоий замондошларидан Навоийга яқин ва ўз асарларида унга муносиб ўрин ажратган олимлардан яна бири тарихчи Мирхонддир. Мирхонд ўзининг Навоий ҳомийлигида яратган улғу асари “Равзатуссафо”да бир қанча бобларда Навоийнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятининг турли даврлари ва ранг-баранг қирраларини конкрет ва ҳаққоний ёритиб берган. Мирхонд бу асарида гарчи Навоийнинг ижодкорлигини қаламга олмаган бўлса ҳам, лекин унинг ҳаётини яхши изоҳлаб бериши шоир асарларидаги кўп масалаларни тўғри тушиниб олишимизга ёрдам беради.

Албатта, бу даврда энг яқин, унинг ҳар бир ёзган асаридан яхши хабардор, бир неча қочоқлик йилларини ҳисобга олмаганда, қолган вақтларда доим у билан бирга бўлган яна бир киши-бу Ҳусайн Бойқаро эди. Ҳусайн Бойқаро Навоийдан 6 яшар катта бўлиб, унинг олдида ёши катталик ҳуқуқи бор эди. Ҳусайн Бойқаро ким бўлишидан қатъий назар, Навоийга болалик чоғидан меҳри тушган, уни сеवार, унга ишонар, унинг адабий дидини юқори баҳолар эди. Ҳусайн Бойқаро Ҳирот тахтига ўлтиргандан кейин (1469 йил), улар орасидаги дўстлик, ҳамма соҳада бир-бирига суяниш туйғуси янада кучайди. Айни вақтда уларнинг ўзаро муносабатлари самимийликка, бир-бирига талабчанликка асосланган бўлиб, ҳар қандай масалани, шу жумладан ижодий масалаларни ҳам ақл билан тўғри ҳал этиш, гапнинг ростини айтиш, нуқсон ва камчиликлардан кўз юммаслик уларга хос энг яхши фазилатлар эди. Масалан, Навоий узоқ вақт ўз шеърларини йиғиб девон тузишга шошилмаган. Лекин халқ орасида, шеър аҳллари орасида бундай девонга эҳтиёж катта эди. Девон тузишга маънавий ҳаққи бўлган Навоий фаолиятида бундай камчиликни кўрган Ҳусайн Бойқаро фақат ёш улғулик томондан эмас, балки шохлик мавқеъидан ҳам фойдаланиб Навоийга ўз шеърларидан девон тузишни буюради ва ҳеч қандай ваз ва баҳона қабул қилинмайди,-дейди. Навоийнинг “Бадоеул-бидоя” номли биринчи девони шу йўсинда юзага келган эди. Навоий шу девонга ёзган дебочасида Ҳусайн Бойқаронинг унинг шеърятига қандай муносабатда бўлгани, яхшиларини ўз ҳузурдаги адабий мажлисларда ўта ижобий баҳолаб, камчиликлари бўлса уларни айтгани, уларни тузатишга ёрдам бергани ҳақида қуйидаги гапларни айтган эди: “Аммо ул ҳазратнинг кимё хосиятлик илтифотларидин ва икбир манфаатлик муруотларидин мулозаматда беихтиёр ва убудиятда девонвор эрдим... Ва дурарбор тилига мажлисда баъзи абётим мазкур ва гавҳарнисор илгинга мафоҳилда баъзи газалиётим мастур бўлур эрди. Ва гоҳи иборатим қусурин тағйир бермак била айбдин мубарро ва гоҳи маонийимдин футурин ислоҳ қилмоқ билан нуқсондин муарро қилур эрди. Баъзи байтиким бирор номуносиб лафзи чиқиб, бир даста субҳа ичра бир дурри шахвар тортқондек, бирор ноҳанжор байтқа хат уруб, бир бузуг дашт ичра бир қасри зарнигор ясағондек, бирор байтга даҳл берур эрди”¹.

¹ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами, 1-том, 1987.

Бу маълумотлардан Хусайн Бойқаронинг Навоий шеърлари ҳақида конкрет нима дегани маълум бўлмаса ҳам, бу икки ижодкорнинг яқиндан ижодий ҳамкорлик қилгани, унинг шеъриятининг баланд парвоз қилишига Хусайн Бойқаро чин дилдан ўз ҳиссасини қўшгани яққол сезилиб турибди. Кейинчалик “Хазойинул-маоний” дебوحасида қуйидагиларни маълум қилади: “... эллик, олтинш ё юз ғазалга яқин йиғилса эрди, Ҳазрат Султон Соҳибқироннинг фирдавс осо сўхбатида ва фарсо ҳазратида ҳозир қилиб, арзга еткурур эрдим ва ул ҳазрат уларга шафқат юзидан боқиб, қайси маъни ифъинингким, таркиби хилъатида ва алфози кисватида зоеъ жавҳаридин номуносиблиг маълум қилса, ўз хизонаи хотирлари ганжинасидин ёқуту лаъли рангин ва гавҳару дурри самин била зебу зийнатқа табдил еткуруб, ҳар ғазални тарғиб юзидин ўз ўрнига рақам қилур эрди”.

Навоий сўзларидан шу нарса маълум бўладики, Хусайн Бойқаро улуг шоир шеърларига миллат ва давлатнинг бойлиги сифатида қараб, уларни қадрлаган ва шоир девони, ундаги ҳар бир шеър мумкин қадар юксак савияда бўлишини истаган.

Хусайн Бойқаронинг Навоий ижоди ва унинг мамлакат ҳиётидаги муҳим аҳамияти ҳақидаги фикри машҳур рисоласида айниқса ёрқин акс этган. У ёзади: “... тахаллуси “Навоий”га машҳурдур ва ашъорида бу тахаллус мастдур. Турк тилининг ўлгон жисмига Масиҳ ансофи била рух киюрди ва ул рух топқонларга туркий ойин алфоз тору пудидин тўкулгон ҳулла ва ҳарир кийдурди ва сўз гулистонида навбаҳор табиатидин равон осо ёғинлар била рангоранг гуллар очти ва назм дарёсиға саҳоб фикратидин руҳпарвар қатралар била гуногун дурлар сочти. Ҳар синф шеър майдонифаким, таковар сурди, у кишварни тиғи забон била ўз хиттаи тасаруфига киюрди...”¹.

Бу рисолада Хусайн Бойқаро Навоий ҳақидаги фикрларини қуйидаги ружуъ санъати асосида яратилган рубоийси билан яқунлаган эди:

Эрур сўз мулкнинг кишварситони;
Қаю кишварситон, -хусравнишони.
Дема хусравнишонким, -қаҳрамони;
Эрур, -гар чин десам, -соҳибқирони.

Улуг сўз устаси ҳақидаги Хусайн Бойқаронинг бу гузал сатрлари Навоий шеъриятининг буюк истиқболи ҳақидаги башорат бўлиб, худди бугун ёзилгандай.

Навоийга, унинг ўзбек адабиёти ривожига тарихий хизматлари юзасидан бу даврда яшаб ижод қилган, асарлар ёзган Атоуллоҳ Хусайний, Шайхим Сухайлий, Абдуразоқ Самарқандий, Биноий, Абдулла Хотифий ва бошқалар ҳам яхши фикрлар билдирганлар.

Навоий тўғрисида ўзгаларнинг ноёб фикрларини изҳор этган, бу тўғрида ҳатто китоблар ёзган яна бир гуруҳ олимлар ва шоирлар борки, улар Навоий ҳаёт вақтида нисбатан ёш бўлганлар. Улар ўз асарларини эса

¹ Ўша китоб, 226-саҳифа.

Навойи вафотидан кейин ёзганлар. Мен бундай муаллифлар қаторига тарихчи Хондамир, адиб Зайниддин Восифий, шоҳ ва шоир Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Мирза Муҳаммад Ҳайдар, Убайдий кабиларни қаритган бўлар эдим. Масалан, Хондамир Навоий ҳаёти ҳақида маноқиб жанрида махсус китоб ёзиб, уни “Мақоримул-ахлоқ” деб атади. Навоий таржимаи ҳолини ўрганишда бу асар биринчи даражали аҳамиятга эга. Шу билан бирга у ўзининг “Хулосатул-ахбор” асарида ҳам Навоийга тўхталиб, муҳим маълумотларни баён этади. Зайниддин Восифий эса ўзининг “Бадосъул-вақоъ” асарида Навоий ҳаётига доир воқеалар тасвирига махсус бир бўлимни бағишлади. Бобурнинг “Бобурнома” асарида эса Навоий ва у яшаган ижтимоий-сиёсий ва маданий муҳит янгича қарашлар билан ёритилиб берилади. Мирза Муҳаммад Ҳайдар ҳам “Тарихи Рашидий” асарида Навоий ва унинг бир қанча замондошлари тўғрисида маълумотлар беришни фарз деб билади. Булар ҳаммаси шуни кўрсатадики, Навоийга бўлган қизиқиш шоир вафотидан кейин янада кучайган. Адабиёт тарихида ўлгандан сўнгги ўз баҳосини олган ёзувчи ва шоирлар кўп. Улардан фарқли ўлароқ Навоий эса ҳаётлигидаёқ буюк шоир, олим, давлат арбоби ва маданият ҳомийси сифатида ўз баҳосини олган эди. Унинг замондошлари гарчи улуғ шоир асарларини ҳозирги тушунчамизда таҳлил этиб бермаган бўлсалар ҳам, моҳият эътибори билан улар Навоийнинг ўзбек адабиётига, адабий тилини ривожлантириш, ўз даврида маданий ҳаётни тараққий эттириш соҳасидаги тарихий хизматларига тўғри баҳо беришга эришганлар. Шунинг учун ҳам биз бугунги кунда илк навоийшуносларнинг хизматларини ҳеч қачон унутмаслигимиз ва улардан ўз илмий тадқиқотларимизда фойдаланишимиз, уларнинг фикрларини янада ривожлантиришимиз ҳамда чуқурлаштиришимиз зарур.

Ғолима МУСИННА

МЕҲИНБОНУ-АЛП ҚИЗ

Алишер Навоийнинг буюк даҳолиги шу ердаки, унинг илмий ҳофизаси бир инсон, бир мамлакат доирасидагина чекланиб қолмаган. У бутун жаҳон донишмандлари қаторидан жой олгандир. Навоийнинг инсон деган сўз буюк зотнинг ҳаёти ва ижоди билан чамбарчарс боғлиқдир. У давлат арбоби ҳам инсонларнинг ғамхўри бўлиши билан бирга, ўз шахсий ҳаётида ҳам чин инсон эди. Унинг лирик шеърларида, эпик ва илмий асарларида ҳам шу концепция сезилиб туради.

Асар қаҳрамонларини яратишда, айниқса “Ҳамса”сида буюк шоир тор миллий доиралардан юқорига кўтарилагани яққол кўзга ташланади. У барча халқларнинг вакилларига адолат кўзи билан қарайди, уларнинг урф-одатларини ҳурмат қилади, жамият аъзоларини мансабига, давлатига қараб эмас, инсоний фазилатларига қараб ардоқлайди. У яратган қаҳрамонлар ирқий, жинсий, миллий, диний айирмаларга парво қилмайдилар. Уларнинг мезони - инсоний фазилатлардир.

Айниқса, “ХАМСА”да яратилган хотин-қизлар тимсоллари бунга намунадир. Чин ҳукмронининг ўғли Фарҳод армани Ширинни севиши билан бахтиёр, эронлик Шопур Фарҳоднинг энг яқин дўсти. Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонида арман халқининг ҳукмони Меҳинбону тимсоллини яратар экан, уни ўша давр подшолари, ҳукмронлари билан бир қаторга қўяди, инсоний қадриятлар жиҳатида кўпинча даврнинг машҳур подшоши Хисравдан юқори поғонага кўтаради. Меҳинбону, Хисравнинг дабдабали саройи-ю, от ҳуркитар савлати-ю, саноқсиз лашкаридан ҳам кўрқмайди. У чет юртдан келган Фарҳоднинг меҳнатсварлиги, инсонпарварлиги, арман халқининг тоғ қазинидаги машаққатли меҳнатига қараб, раҳми келиб:

Хунарни асрабон неткумдур охир,
Олиб тупроққа кетгумдур охир...

деб, ёшлигида тош йўнишга ўрганган хунарни ишга солиши ҳам ҳайрон қолдиради. Фарҳод шоҳ ўғли бўлишига қарамай, ўзини камтар тутади. У Ширинга самимий ошиқ, унга жонини беришга тайёр. Фарҳоддаги бугун инсоний фазилатлар арман маликасининг меҳр-оқибатига сазовор бўлади. Угина эмас, Меҳинбону саройидаги ўнта олима қиз билан Фарҳоднинг суҳбати, савол-жавоблари, бир томондан, Фарҳоднинг катта илм эгаси эканини кўрсатса, иккинчи томондан, Меҳинбону давлатида илм-фанга катта шараф яратиб берилганидан дарак беради. Бу тасодифий нарса эмас ёки Навоий ўз салафларидан олган анъана ҳам эмас эди. Бизга маълумки, ўрта асрларда туркий халқларнинг кучли давлати майдонга келган эди. Ҳар бир халқнинг маданий юксаклиги унинг хотин-қизларга бўлган муносабат билан ўлчанади. Навоий Меҳинбону, Искандарнинг онаси Бону, Равшанак ва Меҳриоз, Лўбати Чин ва Дилором, Ширин каби бадий тимсолларни яратишда ўз даврига яқин бўлган тарихий шахслар, тарихий воқеалардан хабардор эди.

XIII асрда Карманада ҳукмронлик қилган Қутбиддин вафотидан кейин унинг беvasи Қутлуғ Туркон Хотун бир неча йил Карманада регентлик, сўнгра мустақил ҳукмронлик қилади. Ундан кейин қизи Подшоҳ Хотун Абака хон вафотидан кейин ҳукмронлик қилган эди. Қутлуғ Туркон вафотидан кейин унинг қизлари Подшоҳ Хотун ва Биби Туркон онасининг жасадини Карманага олиб келиб, Туркон Хотун қурдирган мухташам мадраса ҳовлисига дафн эттирган эдилар. Демак бу асрда мадрасаларда диний билимлар билан бирга дунёвий билимлар ҳам ўқитилган. Унда хотин-қизлар ҳам ўқишган.

Меҳинбону саройидаги Дилосо-ю, Дилором-у, Гуландом-у, Суансо-ю, Париваш каби 10 та қизнинг Фарҳод билан суҳбат қилиши, ҳар бири бир соҳанинг олимаси эканлиги ҳам афсона эмас, ҳаётийдир. Подшоҳ Хотуннинг шоирлиги, гўзаллиги, чиройли хат ёзиши, Қуръони Каримни ўз қўли билан кўчирганлиги ҳақидаги маълумотин кўп тарихчилар ва адабиётшунослар эслайдилар. Улардан: Шамсиддин Сомий Подшоҳ Хотуннинг Ифратий таҳаллуси билан ёзган шеърларидан намуналар

келтирган. Маҳмуд Зеҳний, мунший Насриддин, Мирхонд, Ҳамидуллоҳ Қазвиний ва Европа, рус арқшунослари унинг қобилиятига, шеърларига катта баҳо берганлар, “парда ичидаги сўз устаси” деб аташган. Бундай маликалар ва шоирлар кўп бўлган. Буюк Амир Темур салтанати даврида ва теурийлар ҳукмронлиги вақтида давлат-жамоат ишларида фаол қатнашган аёллар ҳам озмунча эмас эди. Уларни биз қисқагина эслаб ўтсак бўлади.

Асли она уруғи томонидан машҳур Қутлуғ Туркоулар авлодидан бўлган Амир Темурнинг буюклиги, ишбилармонлиги ана шу ғайратли оналари генидан бошланган бўлса ажаб эмас. Кўйлаб мамлакатларни бирлаштириб, марказлашган буюк давлат тузган Амир Темур бир-бири билан муҳолифатда бўлиб турган майда давлат халқларига тинчлик олиб келди. У уста сиёсатчи, удабууро ҳукмрон бўлиб “бутун куч адолатда” эканини исбот қилди. Теурийлар салтанатида турли мамлакатлар билан маданий алоқалар ўриятилди. Катта мадрасалар, хошақоҳлар қурилди. Бу даврда кўйлаб олимлар, шоирлар етишиб чиқдилар. Бунинг тирик гувоҳи бўлган Навоий ижодидаги маданий ҳаётнинг юқорилигини кўрсатувчи тимсоллар шу давр ҳаётининг акс садоси эди.

Амир Темур шарият қонуиларига суянган ҳолда иш кўрар, шариятнинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи қондаларини ҳурмат қилар, ота-боболар урфу-одатларини оёқ ости қилдирмас эди. Унинг сарйида хотин-қизларнинг фаол қобилияти ҳам қадрланар эди. 1404 йили Испания элчиси Клавихо Амир Темур қабулида бўлган вақтида ҳукмроннинг бир ёнида амалдорлари, беклари, иккинчи ёнида хотинлари ва ишбилармон аёллар ўтирганлини ёзади. Амир Темурнинг катта хотини Сарой-мулкхоним, кичик хотинлари Туман оға, Тўқоқхонимларнинг саройидаги мавқеи катта бўлган. Бибихоним - Сароймулкхоним қурдирган мадраса ва масжид бундан далолат бериб туради.

Амир Темурнинг ўғли Шохруҳнинг хотини Гавҳаршодбегим болалари ва невараларининг билим олишга катта хизмат қилди. Улуғбекнинг таниқли олим ва давлат арбоби бўлиб етишишида онаси Гавҳаршодбегимнинг ҳиссаси каттадир. Улуғбек қурдирган расадхона дунёдаги тўртта расадхонадан бири эди. Сарой ва мадрасаларнинг нештоқиға: “Толиб ул-илми фаризун ало кулли муслиман ва муслиматуи” (Илмга интилиш бутун муслмон эркак ва аёлларға фарздир) деб ёзиб қўйилган. Улуғбекнинг расадхонасида аёллар ҳам ишлаган.

Аристократ аёлларнинг давлат ишлариға аралашуви, эрлариға таъсири кейинчалик ҳам давом этди. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг катта онаси Эсон Давлатбегим, бобурийлардан Нури Жаҳон, мумтоз Аржуманд Бону, Зебинисо каби машҳур аёллар кўп ўтган.

Алишер Навоийнинг Меҳнбону тимсоллини яратишға туртки бўлган бундай мисолларнинг ҳаммасини ёзсак, мақоламиз доирасиға сфмас. Меҳнбону Фарҳоднинг шоҳ ўғли эканини билмай туриб, инсоний фазилатларини қадрлади. Унинг Шириниға бўлган соф муҳаббатини, Ширининг Фарҳодни севишини билгани учун ҳам Хисравдан келган совчиларға рад жавобини беради. Бир неча хотинлари бор Эрон шоҳиға

севги эмас, балки ҳавас, маймаилик ҳукм суришини билади. “Ширин ўғил болалардай тарбияланган, эркаклар ҳақида эшитишни ҳам хоҳламайди”-деб баҳона қилади.

Алишер Навоий Меҳнбону тимсолини Али қиз, жанговар жангчи қилиб яратмайди. Уни Тумарисдай, Заринадай ёки Гулойимдай жанг-жадалларда тасвирламайди. Элчиларни ёки Фарҳодни қабул қилишда ҳам дабдабали саройда қабул қилади. Шунга қарамай, биз Меҳнбону, кейинчалик Ширин образларида уларнинг довлораклиги, кўрқмаслигини сезиб турамыз. Шунинг учун ҳам улар али аёллардан қолинмайдилар. Бундай тасвир замона зайли билан боғлиқдир. Халқ дostonларининг энг қадимги нусхаларида ҳам қизлар ўз турмуш йўлдошини танлашда йигитлар билан ёй отган, курашга тушган бўлса, кейинчалик улар номидан ака-укалари муҳолиф йигитлар билан куч синаядилар. Бундай ҳолат ўрта асрларда Европада ҳам мавжуд бўлган. Йигитлар ўз севгилисига номидан ёки бирор ҳукмрон аёл номидан жангга кирганлар.

Хотин-қизларнинг бевосита жангларда иштирок этиши, эрлар билан баробар овга ва жангга бориши ҳақида юқорида айтган эдик. Биз буни “Қирқ қиз”, “Манас”, “Гўрўғли”, “Алпомиш” дostonларида яққол кўрамыз. Қутб Хоразмий Низомий Ганжавийнинг “Хисрав ва Ширин” дostonини ўзбек тилига таржима қилар экан, дostonга янгиллик олиб кириб, ўз даври урф-одатлари, яшаш тарзида тасвирлайди. Масалан: Меҳнбону Хисравни шаҳарда, ҳашаматли саройда эмас, яйловда, табиатнинг гўзал кўйишида қимматбаҳо чодирда қабул қилади. Бу ер Мовароунахрнинг дарёлари соҳилидаги манзарани эслатади. Биз бу ерда Сирдарё ва Амударё соҳилларида ўғуз элига беқлик қилган 7 та қиз ва Кавказ тоғларигача етиб борган қирқ қиз, Гулойим, Олтинойларни эслаймиз.

Алишер Навоий Меҳнбону тимсолини тасвирлашда уни али қизлардай сувори ҳолда кўрсатади. Фарҳод ва армини усталар тоғни кесиш, канал қазиб, чўлини обод қилиш ишларини тамомлаганда, сув очиш маросимига Меҳнбону ва Ширин от миниб тоққа борадилар. Буюк шоир хотин-қизларнинг тўлақонли тимсолини яратиш учун “Хамса” дostonларида уларнинг яхши фазилатларини очиб бериш учун бир-бирини тўлдирувчи образлар яратди. “Хайрат ул-аброр”да яхши ва ёмон хотинлар ҳақида фалсафий фикрлар берган бўлса, “Лайли ва Мажнун”да самимий севги эгалари, “Сабъан сайёр”да ажойиб талантли, қобилиятли аёллар, “Садди Исқандарий” ва “Фарҳод ва Ширин”да эса йприк давлат арбоблари, оқила, ишбилармон аёллар галлереясини яратади. Хитой (Чин) императори томонидан совға қилинган Лўъбати Чин (Чин кўғирчоғи)ни Навоий дostonга тасодифан олиб кирган эмас. Ўрта Осиёлик туркий аёлларнинг жангговарлиги унда яққол кўриниб туради. Исқандар Зулқарнайнинг аскарлари ёввойиларга қарши жангга кирганда, ёввойилар бошлиғи майдонга чиқиб, ўзига тарафқаш тилаб турди. Энг яхши паҳлавонлар аввалги урушда асир тушиб кетган эди. Исқандар паҳлавонларнинг ёввойилар бошлиғига рўпара бўлмай турганда, майдонга нарда ёпинган баҳодир унга қарши тараф бўлиб чиқди, оғир олишувдан сўнг ёввойилар бошлиғини етди, унинг илтимосига ишониб, ўлдирмади. Бу томошани

кўриб турган минглаб аскарлар ва Искандар ҳайрон қолишади. Пардали баҳоқирини Искандар ёнига чақириб, ким эканлини суриштирганда, у совға қилинган Лувбати Чин бўлиб чиқди. Искандар аввал бу аёлга парво қилмай, Равшанак ва Меҳрнозга уйланган эди. Лувбати Чиннинг бундан алами бор эди. Шунинг учун у ўзини жанговарликда кўрсатишга аҳд қилди. Бу образни яратишда шоир хотин қизларни ҳамма соҳаларда эркаклардан қолишмаслигини кўрсатиб, Меҳрибону образини янада ривожлантирди.

Алишер Навоий аёллар тимсоллари севгида ҳам ман-ман деган эркаклардан руҳан устун қўяди. Бир мисол; Искандар Равшанак ва Меҳрнозга уйлангандан кейин, кўпроқ Равшанакни ҳурмат қилади. Бу ҳол Меҳрнозга оғир ботади. Қўнлардан бир қуни Меҳрноз бунинг сабабини ундан сўрайди. Искандар эса Меҳрнозни севишини, лекин, Равшанакнинг отаси Доро катта подшо бўлганини, унинг ҳурмати туфайли Равшанакка аҳтиром кўрсатаётганини айтганда, Меҳрноз севги қошида подшо ҳам, гадо ҳам тенг эмасми? -дейди. Агар Равшанакнинг отаси буюк шоҳ бўлган бўлса, меннинг ҳусним олдида жумла шоҳлар тиз чўқадилар:

Насаб бирла бўлса анга шоҳлик,
Ҳасаб бирла етгани манга моҳлик.
Анинг тожи кишварга бўлса хирож,
Менинг олима бош қўяр аҳли тож.

Агар ул хирад бирла афсонадир,
Менга юз хирадманд девонадир.
Анга гар эрур пеша жон ўртамак,
Менга шева бўлгани жаҳон ўртамак...

деб Меҳрноз Искандар Зулқарнайини ҳам севги бобида мот қилган эди. Қисқаси, Алишер Навоий “Ҳамса”сида ва лирикасида инсоннинг, айниқса, хотин-қизларнинг ташқи кўринишлари-ю, ички кечинмаларигача усталик билан тасвирлаб бериб, ажойиб тимсоллар яратади. Унинг бой ижодини қанча чуқурроқ ўргансак, инсонларнинг мураккаб табиати билан яқиндан танишамиз. Бунинг натижасида ўзбек классик адабиёти қанчалик мумтоз эканлигини яна бир марта ҳис қиламиз.

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ

РУҲИЙ МУШТАРАКЛИК

Ўзбек ва тожик халқлари ўтрасидаги биродарлик, адабий-маданий ҳамкорлик, маънавий бирлик узоқ тарихга эга. Зероки, қадимул айёмдан Хуросон ва Мовароуннаҳрда бирликда яшаб келаётган бу халқлар мазкур сарзаминлар маданиятини юксалтиришда баҳамжиҳат ижод қилишган, моддий неъматлар яратган, араб газавотчилари, мўғул яғмоларини Россия мустамлакачиларига қарши бақамти курашган; ана шу ҳамрозлик уларнинг турмуш тарзи, касб-кори, санъати ва адабиётида муштараклик хусусиятини

келтириб чиқарган; бу халқлар орасидан етишиб чиққан санъаткорларнинг бир-бирига руҳан пайваст, устоз-шогирд бўлишини тақозо этган.

Ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги маданий-адабий алоқалар тарихида Абдурахмон Жомий (1414-1492) ва Алишер Навоий ўртасидаги дўстлик, устоз-шогирдлик, маслақдошлик алоҳида ўрин тутади. Чунки бу икки буюк санъаткор бир умрга ҳамқору ҳамдаст, ҳаммаслагу ҳамнафас эдилар; улар ўртасида руҳий яқинлик падару фарзандлик даражасига етишган. Шунинг учун ҳам Жомий вафотида соҳиби маърака Навоий эди.

Биз бу буюк санъаткорлар ижодий меросини кўздан кечирар эканмиз, уларда ана шу яқинлик, маслақдошликнинг нозик қирраларининг ифодаланганлигини кўрамиз. Абдурахмон Жомий ўзининг барча асарларида маслақдоши, яқин дўсти, даҳо санъаткор, давлат арбоби Навоий ҳақида илиқ сўзларни ёзиб қолдирган. Биз Абдурахмон Жомийнинг ижодий меросини кўздан кечирар эканмиз, бу хусусда сон-саноксиз далилларга дучор бўламиз. Буюк адиб бирон бир маъмурий вазифани бажармаган бўлса-да, улуғ санъаткор, шайхулислом сифатида ўз даври ижтимоий ҳаётида жуда катта обрў ва таъсирга эга эди. Шунинг учун оғир дамларда оддий косибдан тортиб шахзодалару амалдорлар Жомийга ёрдам сўраб муурожаат этар эдилар. Адиб бўлса, бундай ишларни нома йўллаш воситаси билан Алишер Навоий орқали ҳал этилишига эришарди. Жомийнинг “Навоий мураққаси” орқали етиб келган 300 га яқин мактубларида ўзбек мутафаккирининг давлат ва жамоат арбоби сифатида ҳокимият, юрт ва эл манфаатини ҳамма нарсадан юксак деб биладиган чин инсонларвар, фидоий, ватандўст эканлигининг кўп жиҳатлари намойи бўлади.

Маълумки, Жомийнинг хоҳиши ва маслаҳати билан Навоий ўзбек тилида ёзган барча шеърларини тўрт девонга тартиб бериб, “Хазойиннул-маоний” лирик куллиётини тузади. Жомий ҳам Навоийнинг илтимосига кўра барча шеърларини уч девонга жамлайди ва уларнинг ҳар бирига умрининг бир фасли билан боғлаб алоҳида-алоҳида ном кўяди. Жомий биринчи девони “Фатихат уш-шабоб” дебочасида Навоий ҳақида илиқ сўзларни айтади ҳамда “уни ва халқ севгани учун таърифга сиймайди” деб шоир сиймосидаги халқларварлик хислатини алоҳида таъкидлаб ўтади.

Абдурахмон Жомий “Ҳафт авранг” китобига кирган “Лайли ва Мажнун” (1484) достонида Навоийни вафодор дўст, чин маслаҳаттўй сифатида таърифлар экан, “дўстлик боғидаги вафо шохининг Навоийси, унинг лутф тўла навоси кўнгли синиқларни эъзозлайди” дейди. “Юсуф ва Зулайҳо” (1483) достони муқаддимасида Навоийнинг ягонаи даврон бўлган инсон сфатида характерлар экан, муаммо йўли билан қўйидагича баҳо беради:

Ба тахсис он жавонмарде, ки аз дер,
Насаб чун ном бошад шер бар шер.
Зи бас дар беша шери далер аст,
Зи мардони жаҳон номаш ду шер аст.
Яке дар аз дизи даврон кананда,
Яке сарпанжа бо гўрон зананда.
Ба расми таъмия з-он бурдамаш ном,

Ки монад дур аз он андешан ом.
Мардлик жанларининг ботири бўлганидан,
ЎЖаҳон мардлари ичра номи икки шердир.

(Бу ерда шоир “Алишер”даги “Али” сўзига ишора қилмоқда. Ривоятларга кўра, Муҳаммаднинг кўёви Алининг лақаби “Худонинг шери” экан.)

Бириси даврон қалъасидан дарвоза кўнорди,
Бириси қулонларга панжа урди.
Омманинг фикри ундан узоқ бўлсин учун,
Муаммо йўли билан ном чиқардим.

Шарқ адабиётининг нуқтасанж дошшманди, филология фаилари доктори, Тожикистон Фаилар академиясининг ҳақиқий аъзоси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Абдуғани Мирзоев Жомий “Юсуф ва Зулайҳо” дostonидаги вазир ва шоҳ Юсуф образини яратар экан, унга Навоийдаги дўстлик, эл-юрт ғамини ўйлаган, турли иншо-адоватларини ақл-тадбир билан бартараф қилиш, юртни обод этиш, жамоат ва давлат аҳамиятига эга бўлган бинно ҳамда иншоотлар қуришга жиддий эътибор бериш сингари фазилат, хислатларини сингдириб юборганлигини дostonни синчковлик билан таҳлил этиш орқали Навоий дастлаб улдуғ халқпарвар инсон, инсонпарвар арбоб сифатида алоҳида меҳр билан тилга олинган ва тасвирланган.

Юқорида таъкидланганидек, Жомий айрим асарларини бевосита маслақдош Навоий истаги ёки таъсирида яратган. Навоийнинг “Хамсатул-мутаҳаййирни”, Жомийнинг “Баҳористон”, “Нафоҳот-ал-унс” асарларида бу хусусда қимматли маълумотлар мавжуд. Жомий асарларидаги дебоча ёки махсус бобларда Навоий садоқатли ҳамдам, фидоий дўст, бадийи ва илмий ижодда мададкор, маслаҳатгўй, ижодий ҳампафас, чин инсон сифатида махсус таъкидланади, таъриф ва тавсифланади. Чунончи, Жомий маълум маънода тазкира характерига эга бўлган “Баҳористон” асарининг саккизинчи равзасида Навоийнинг номи ва таҳаллуси ҳақида араб ҳамда тожик тилларида муаммо ёзиб, “туркий тилда ҳеч ким унчалик кўп ва хўб шерь ёзмаган ҳамда назм дурини тизмаган”лигини ҳаяжон билан ёзган. Биз шу бобда Навоий Жомийлар сафар пайтларида ҳам бир-бирлари билан нома орқали боғланиб турганликларини билиб оламиз. Жомий “Баҳористон”да Навоийнинг мактубига илова қилинган уч рубоийсини фахр билан келтиради.

Хирот шайхларидан бўлмиш XI асрнинг тасаввуф шоири Абдуллоҳ Ансорий турли йиғин ва мажлисларда, баҳсу мунозараларда Абу Абдурахмон Муҳаммад бинни-ал-Хусайн ас-Суламий ап-Нишобурийнинг “Табақот-ус-сўфия” асаридан далиллар келтирар экан, автор беш табақадан иборат бу китобда ўзидан олдин ўтган ва замондош юздан ортиқ машойих-сўфийларнинг ҳаёти, фаолияти, касб-кори, хулқ-атвори ҳақида латиф бир тарзда ҳикоя қилган экан. Абдуллоҳ Ансорий ана шу китобдан олинган далилларини нақл этиш жараёнида унинг муаллифи назардан соқит этган машойихлар ҳақидаги воқеаларини қўшиб кетар экан. Ансорийнинг

муридларидан бири ўша ҳикояларни тўплаб, тартиби билан жойлаштириб бир китоб яратибди. Лекин бу асар соф кўҳна Хирот лаҳжасида битилгани учун XV асрнинг барча китобхонларига тушунарсиз экан. Абдурахмон Жомий ана шу асарлардан файз топиб, замонидаги машойхларнинг ҳам фаолиятини қамраб олган ҳолда, ҳаммабон тилда бир асар ёзишни режалаштириб қўяди. Лекин бундай китобни яратишга имконият ёки бир туртки бўлмайди. Ана шуднай бир пайтда “кунлардан бир кун Амир Низомиддин Алишер олдин кўнглидан ўтган ва хотирида ўрнашиб қолган” ўша ниятни рўёбга чиқаришни илтимос қилади. Натижада, “Нафаҳот алуи” асари ёзилди. Бу далил икки жиҳатдан характерлидир. Биринчидан, Навоий ҳам Жомий сингари ўтмиш сўфийлари ҳақида замона аҳли учун давр талабига жавоб берадиган китоб яратилишини бир маънавий зарурият деб тушунган. Иккинчидан, бундай асарнинг сўфий ёки шайхлар ҳаётининг оддий хронологик тафсилоти бўлибгина қолмай, катта ахлоқий-таълимий, ижтимоий-фалсафий аҳамиятга эга эканлигига ҳам алоҳида эътибор берган. Кейинчалик мазкур асар Навоий томонидан ўзбек тилига “Насойим-ул-муҳаббат” номи билан эркин таржима қилинганлигини ҳасобга олсак, бу икки санъаткор руҳий яқинлигининг илдиэлари қақдар теран эканлигини англаб олиш қийин эмас. Бундан ташқари, Жомий Навоийнинг илтимосига кўра муаммо назариясига доир махсус рисола ҳам ёзган.

Алишер Навоий устозининг фотиҳаси ҳамда қўллаб-қувватлаши туфайли икки йилда “Хамса”ни ёзиб тугатади ва яна унинг ҳукмига ҳавола қилади: мўъжизадек туюлган бу ҳодиса Жомийни ҳайратга солади:

Назар солди очиб варақ-баварақ,
 Бўлуб мулғафат чун очиб ҳар варақ.
 Қаю сўздаким бир савол айлабон,
 Ҳавобин дегач завқу ҳол айлабон.
 Қилиб гоҳ таҳсину гоҳи дуо,
 Ки юздин бири йўқ манда муддао.
 Етиб ҳар сўзи қушод манда,
 Бўлуб ҳосил андин муроде манда.

Абдурахмон Жомийнинг деярли барча илмий ва бадний асарларида Алишер Навоий шеърлятида қилни қирқ ёрадиган даҳо санъаткор, Шарқ назмининг қўёши, кўплаб ижодкорларнинг тарбиятгар устози сифатида ардоқланади. Навоий шеърлари “ошиқлар қалбини банд, гўзаллар лабини шакарханд этти” деган Жомий “Хирадноман Искандарий” (1485)да юқоридаги таассуротлар асосида шоир “Хамса”сини Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавийнинг достонлари билан қиёс этиб, юксак баҳолайди. Бизнингча, бу ерда Жомий маслакдоши “Хамса”сидаги олий даражадаги санъаткорлик маҳорати билан бирга, ундаги замон руҳи, ижтимоий ҳаёт, адолат учун кураш ғоясининг чуқур ифодаланганлигини назарда тутган бўлса керак. Зеро, Низомий ва Хусрав ижодини сўз санъатининг юксак нуқтаси деб билган Навоий улар қаламга олган мавзу ва образларни мутлақо янги тараққийёт чўққисига олиб чиқди, улар орқали ўзининг адолатли шоҳ, тинчлик учун, марказланган давлат учун кураш,

халқпарварлик, ободончилик, халқлар дўстлиги, севги-муҳаббат, оила, шахс эрки, хотин-қизларнинг тадбиркорлигию ақл-заковатига ҳурмат, ваганпарварлик ғоясини кенг қўламда бадний нозик тасвирлашга муваффақ бўлган, унда ижтимоий руҳ кучли. Шунинг учун ҳам Навоий “Хамса”сини устозлари асаридан юксакроқ баҳолашга интилиб, қуйидагиларни ёзган Жомий мутлақо ҳақлидир:

Туркий тилда дағи нақш келди ажаб,
Ҳатто сеҳргарлар боғладилар лаб.
Бундай ёқимли нақш туширган қалам,
Бошига офарин ёғдирсин олам.
Кечирсин форсийда гавҳар терганлар,
Дарий тилда дур ғазна берганлар,
Бунинг тили хамгар бўлганда дарий,
Мажолсиз қоларди уларнинг бари.
Бу мўъжиза мезон ўлчаас агар,
Ким улар Низомий, ким булар Ҳусрав?
Унинг тили бошқа, бунда бошқа тил.
Шундан ажратишга йўл топмас ақл.
Сухан устозидир таъбинг қудрати,
Шеърят келди хоманг қуввати.
Хорлик бурчагида куч боғлаб осон,
Равнақдан қолганди сўз аллақачон.
Сен порлоқ жилосин қайтариб бердинг,
Сухан майдониди жавлон эттирдинг.
Заковатинг нури бахш этди сафо,
Навоий лутфингдан тонди у Наво.
Эй сухан устода, сенинг таъбинг шундай ўткирки,
Сенинг қаламинг калити билан сўз (ҳазинаси) очилди.

Демак, Абдурахмон Жомий Навоийни садоқатли дўст, чин инсон, ҳақиқий маслаҳатдош, руҳий сафдош, айни пайтда, тадбиркор давлат арбоби, тенгсиз санъаткор сифатида қадрлаган, эъозлаган, юқори баҳолаган.

Ҳақиқатдан ҳам, Навоий билан Жомий бир умрга руҳан яқдил, қалбан пайванд эдилар. Бу хусусият Жомийнинг Навоийга ёзган юзлаб мактубларида ҳам ўз ифодасини тошган. Айниқса, ўн бешинчи асрда ва ундан кейин яратилган илмий, тарихий ва бадний асарларда ҳам бу маънавий муштарақлик ҳақида қўнлаб қайдлар мавжуд. Жумладан, уларда Жомий ҳар бир асарининг биринчи ўқувчиси Навоий экани, устоз айрим асарларини бевосита шогирдининг хоҳиш-илтимосига қўра ёзганлиги айни пайтда Жомий ҳам Навоийнинг девонлари, “Хамса”си ва бошқа асарларини яратишда унга хомий, мададкор, маънавий рағбатлантирувчи сифатида катта таъсир кўрсатганлиги қайд этилади. Бугина эмас, Навоийнинг ўзи ана шу устоз-шогирдлик ҳақида беш қисмдан иборат “Хамсатул-мутаҳаййирини” асарини ёзгани, Жомийнинг бир неча асарини ўзбек тилига таржима қилганлиги ҳам таъкидланади, хусусан, “Насойим ул-муҳаббат”, “Чиҳил ҳадис” асарлари эркин, ижодий тарзда ағдарилгани уқтирилади.

Шу билан бирга биз Навоийнинг “Мажolis ун-нафоис”, “Мезон-ул-авзон”, “Муҳокамат-ул-луғатайн”, “Девони Фоний” ва бошқа асарларини кўздан кечирар эканмиз, ҳаминша устози унинг назар-этиборида турганлигини, уни доим эъзозлаб энг илиқ сўзлар билан таъриф ва тавсиф этганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу нукта айниқса, шоирнинг дунё эпик поэзиясининг гултожларидан бўлиши “Хамса” дostonларида яққол кўзга таъланади.

Дастлаб шуни таъкидлаш керакки, Навоий ҳар бир дostonнинг муқаддимотларида ўздан олдин “Хамса” ёзган Низомий, Хусрав Деҳлавийлар ҳақида фикр юритар экан, уларнинг ижодига ғоявий-тематик ва санъаткорлик нуқтаи назардан юксак баҳо бериб, улар билан мусобақаланиш қудратига эга эканлигини камтарлик билан кўрсатади. Ўз устози, маслакдоши, ҳаммаслаги Абдурахмон Жомийга келганда эса, таъриф ва тавсифга анча чуқар, атрофлича, мукамал далилланган ҳолда ёндашади, унинг ҳаёти, ижодига доир лавҳаларни назм риштасига тортади.

Шоир муқаддимотларининг Жомийга бағишланган бобларида унинг ижтимоий келиб чиқишини, ўқишини, маслаги атрофидагилар билан муносабати, шахсияти, хулқи тасвирига кенг тўхталиб ўтади, уни сўфизм назариётчиларининг ҳам пешвоси сифатида характерлайди. Навоий Жомийни дунёвий билимлар донишманди сифатида тилга олар экан, унинг тилшунослик, адабиётшунослик, тарих, фалсафа, риёзиёт, ҳандаса, мангик, ҳадис сингари фанларда ҳам тенгсиз бир мутафаккир эканлигини таъкидлайди. Уни Шарқу Фарбнинг Ибни Ҳажар, Афлотун, Ибни Ҳожиб, Жоруллоҳ (Замахшарий) каби олимлардан ҳам устун қўяди:

Кашфи ҳикмат иши камоҳи анга,
Ҳам табию ҳам илоҳи анга.
Худ риёзи фикри гардунрав,
Айириб чарх мазрайин жав-жав.
Арабиятда дарс анинг вурди,
Ибни Ҳожиб камина шогирди.
Ибни Ҳожиб демойки, Жоруллоҳ,
Онга тафсир ишинида йўқ огоҳ.

“Хамса” муқаддимотларида Навоий ўзининг Жомий билан бевосита маслакдошлиги, ижодий алоқада эканлиги, жуда кўп ижтимоий масалаларни ҳал қилишда у билан масаҳатлашганлиги ҳақида батафсил фикр юритади. Ҳатто бир ўринда Жомийнинг маълум вақт давлат хизматида бўлганлигини ва шунда ҳам илмий ҳамда ижодий ишни қанда қилмаганлигини таъкидлаган. Навоий фикрича, Жомий юзлаб фикҳ, тафсир, ҳикмат, ҳадис, тасаввуф билан шуғулланадиган олимлар ҳамда ижодкорларга бевосита устозлик, раҳнамолик қилган. Улар Жомийга ихлос, таъзим ва пайравлик билан асарлар яратганлар.

Муқаддимотларда Алишер Навоий устозини сўз санъатининг донишманди, мутафаккири сифатида баҳолар экан, унинг асарларини тематика, ғоявий йўналиш, бадний маҳорат жиҳатидап ном-баном характерлаб, изоҳлаб беради. Агар “Лайли ва Мажнун” дostonидаги

муқаддимотда Жомийнинг “Хамса” ёзишга киришгани, уч китобдан иборат девон тузгани, “Силсилатул-заҳаб”, “Тухфатул-афкор”, “Сухбатул-аброр” дostonлари ва бошқа бир неча асарлар яратганини таъкидлаган бўлса, “Сабъи сайёр” дostonида адабиётшунослик, фикҳ, тилишунослик ва илм-фаннинг бошқа соҳаларига доир ўнлаб асарлар ёзганини изчил тарзда тасвирлаб, баҳолаб ўтган.

Маълумки, Навоий жуда кўп диний, тарихий масалаларни, ижтимоий-сиёсий муаммоларни ҳал қилишда ҳам бевосита устозидан маслаҳат олган, кўмак сўраган. Чунончи, шоир “Садди Искандарий”ни ёзишга киришишдан олдин Искандар ҳақидаги барча тарихий, бадий асарларни ўрганиб чиқди, халқ ривоят ва афсоналарини кўздан кечирди. Буюк жаҳонгир шахсияти ҳақидаги фикрларда ихтилофлар кўплигини англагач, шоир воқеа асосини Жомийдан сўрайди. Устози Низомий тасвирлаган Искандар ҳаммадан кўра ҳақиқатга яқинроқ эъқолигини айтади.

“Хамса” дostonларидаги муқаддимотларини сингчилаб ўқир эканмиз, кўз ўнгимизда мутафаккир Жомийнинг доншманд олим, буюк санъаткор сифатида ижодий биографияси кўз олдимизда мукамал намоён бўлади. Айни пайтда улар нуқтадон бир адабиётшунос томонидан таҳлил этилиб, баҳо берилгандек туюлди:

Яна “Субҳа” жон ринтасин тор этиб,
Ки ҳар муҳра бир дурри шаҳвор этиб.
Чу Юсуф сўзини ошкор айлабон,
Зулайҳо киби элни зор айлабон.
Чекиб хоме “Лайлию Мажнун” сари,
Юз офат солиб тоғу хомун сари.
Бу дамким қилиб хомасин дурфишон,
Скандар ҳадисидин айтур нишон.

Маълумки, Абдурахмон Жомий илм-фан, маданият аҳлининг, дин арбобларининг пешвоси, шайхулислом бўлишига, юзлаб олимлар, давлат арбоблари унинг манзилини ўзларига бир муқаддас даргоҳ деб билишларига қарамай, гоётада камтар, камсуқум инсон бўлган: шогирдлари муридларидан, замона ҳукмдорлардан келган сон-саноксиз тортиқ, инъом-эҳсонларни ўзининг асл эгаси - халққа, етим-есирларга тарқатган, маҳит, мадрасалар қуришга берган, ўзи фақирона умр кечирган; жамият, шарият олдидagi хизматларини ҳеч қачон пеш қилмаган. Алишер Навоий “Хамса” дostonларида устозининг ана шу ҳислатларини тасвирлашга ҳам кенг ўрин берган ва ўз давридаги баъзи уламолар, илм-фан ва жамоат арбобларига ўрнак қилиб кўрсатган.

Биров кўнгли олидаким софдур,
Агар заркаш ар бўрёбофдур.
Агар бўлса ўз фаннида бебадал,
Фаниматдур ул борчага филмасал.
Қаю кимсаким аҳли идрокдур,
Анга жон фидо қилса не бокдур?!

Алишер Навоий “Хамса”ни тугатгандан сўнг хаёлан уйқуга кетади ва ўзини бир бўстон ичида кўради. Шу пайт Ҳасан Деҳлавий келиб, уни боғ тўрида ўтирган шоирлар базмига етаклайди. Уни Саъдий, Фирдавсий, Унсурий, Санойй, Ҳоқоний, Анварий билан таништиради. Жомий билан Хусрав келиб, уни Низомий ёнига элтиб ўтқизади. Бу билан Навоий бадийй ижодда ўзининг ана шу мутафаккирлар билан тенг бўла олганлигини уқтиради ва Жомий ҳаминша уни қўллаб-қувватлаб келганлигига яна бир карра ишора этади. Шу бобинг давомида ҳам устозини бир неча марта тилга олади ва унинг асарлари ҳаминша, барча авлодларга хизмат этажagini башорат қилади:

Шак эрмаски, фатҳ айлабон хушку тар
Скандар каби олгуси бахру бар.

Демак, Алишер Навоийнинг “Хамса” дostonларидаги муқаддимотлар Жомийнинг ижтимоий келиб чиқиши, таҳсил даври, маслаги, асарларининг ёзлиши, ғоявий концепцияси, бадийй қудрати ва бошқа жиҳатлари ҳусусида ҳийла пухта маълумотлар берар экан. Бу бадийй далиллар икки буюк санъаткорнинг ижодий манераси, фалсафий қарашлари, сўфизмга муносабатларидаги муштаракликни аниқлашга муайян тарзда кўмаклашади ҳамда Жомий ҳақидаги тушунчаларимизнинг айрим жиҳатларини тўлдиради. Шунинг учун ҳам бу масалани Абдурахмон Жомий асарларидаги Навоийга бағишланган алоҳида боблар ва бўлимлар билан жиддий қиёсий ўрганиш икки қардош халқ адабиётининг баъзи бир назарий масалаларини ҳал қилишга ёрдам беради. Ушбу муаммо Е.Э.Бертегс, А.Мирзоев, А.Ҳайитметов, Н.Маллаев, Ҳаким Ҳомидий, С.Воҳидов сингари машхур олимлар томонидан бир қадар ўрганилган. Аммо унинг кўп жиҳатлари янги тадқиқотчиларни кутмоқда.

Хуллас, икки қардош халқнинг буюк фарзандлари, даҳо санъаткорлар Жомий ва Навоийлар ўртасидаги маънавий бирлик, руҳий муштараклик қардош ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги дўстлик, азалий ва абадий ҳамкорлигимизнинг зарварақларидир. Улар ҳаминша халқларимиз руҳига зиё бағишлаб, биродарлигимиз йўлини нурафшон этаверади.

Нажмиддин КОМИЛОВ

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ “МИНҲОЖУН НАЖОТ” ҚАСИДАСИ

Маълумки, Навоий форс-тожик тилида ўнта ажойиб қасида ёзиб, улғ қасиданавис шоир сифатида шуҳрат қозонган эди. Зеро, қасида ёзиш, яна тағин Ҳоқоний, Анварий, Салмон Соважий каби сўз усталари, бемисл қасиданавислар билан беллашиб, баркамол асарлар яратиш жуда катта истеъдод ва теран фалсафий тафаккурни талаб қилади. Алишер Навоий ўз устози Абдурахмон Жомий ва дўсти Хусайн Бойқаронинг хоҳишларини инобатга олиб, олтига форсий қасида ёзади. Буларни қуйидагича номлайди:

“Рухул қудс” (Муқаддас рух), “Айнул ҳаёт” (Ҳаёт чашмаси), “Тухфатул афкор” (Фикрлар тухфаси), “Қутул қулуб” (Қалблар қуввати), “Мишхожун нажот” (Нажот йўли), “Насимул худд” (Жаннат шабадаси).

“Рухул қудс” 132 байт, “Айнул ҳаёт” 106 байт, “Тухфатул афкор” 99 байт, “Қутул қулуб” 120 байт, “Мишхожун нажот” 138 байт ва “Насимул худд” 129 байтдан иборат бўлиб жами 724 байтдир. Шоир бу олти қасидани жамлаб “Ситтаи зарурия” (олти зарурий қасида) деб ном қўйди. Яъни бу билан ушбу қасидалар бир-бирини давом эттирувчи бир туркум асарлар эканлигини таъкидлаган.

Бундан ташқари, Навоий йилнинг тўрт фаслини таъриф этувчи тўртта қасида ёзиб, уларни “Фусули арбаа” (тўрт фасл) деб атаган.

1965 йилда нашр бўлган ўн беш томликнинг бешинчи томига кирган “Девони Фоний” ичида фақат “Тухфатул афкор” қасидаси бор. “Ситтаи зарурия” 1968 йилда “Адабий мерос”нинг 1-китобида ҳам арабий ва ҳам кириллицада тўлиқ эътибор қилинган. Аммо профессор Ҳамид Сулаймон бошлаган бу иш охирига етказилмай қолди. Яъни Навоийнинг қасидаларни ўрганиб, улуғ шоирнинг бу жанрдаги маҳоратини очиб, унинг Ҳоқоний, Анварий, Ҳасан Деҳлавий каби салафларига мунсбатини аниқлаш, қасидаларнинг ўзаро маъно-мазмун жиҳатдан боғлиқлигини очиб бериш, уларни ўзбек тилига таржима қилиш, шарҳлаш, шоирнинг бошқа асарлари билан қиёслаш каби масалалар амалга ошмай келади (М.Қодирова “Айнул ҳаёт” қасидасига бағишлаб мақола ёзган “Адабий мерос”, 1-китоб, 109-112-бетлар) аммо ғалат ва хатолар кўп).

Назаримизда ушбу масалаларни ҳал қилиш учун “Ситтаи зарурия”даги ҳар бир қасидани олиб, алоҳида ўрганиш керак бўлади. Шундай қилинса, шоирнинг ижодий нияти, гоёлари аёнлашади, маҳорати ҳам тафсилотлари билан кўринади. Биз бу ўрнида “Ситтаи зарурия”га кирган энг узун қасида “Мишхожун нажот” (Нажот йўли) қасидаси таҳлилига тўхталмоқчимиз.

Қасида қуйидагича бошланди:

Зихий, аз шамъи рўят чашми мардум гашта нуроний
Жаҳонро мардуми чашм омади аз айни инсоний.

(На хушким, юзингнинг шамъидан оламнинг кўзи
равшанлашди-нурли бўлди. Жаҳонга сен Инсонийлик
хақиқати (кўзи) бўлганинг учун сен жаҳон кўзининг
гавҳарига айландинг).

Бу матлаъда уч маъно мужассам: 1) Одам Атоининг ҳали жаннатдан қувилмаган пок вужуди; 2) Мухаммад Мустафо (САВ) нури; 3) Комил инсон вужуди. Ҳар учала маъно ҳам бир-бирига боғлиқ. Яъни, одам Парвардигор томонидан яратилганда ҳамма фазилати билан мукамал эди, унда Нури Раҳмоний акс этган бўлиб, у жаҳон кўзининг гавҳаридай азиз ва мукаррам эди. Чунки, Одам Атода Мухаммад Мустафо нури азалдан мавжуддир (Худо биринчи яратган нарса - логос, калом ҳам шу нурдир). Ҳазрати Одам сафиқуллоҳ - Одам Ато ва Мухаммад Мустафо Комил инсон тимсолидирлар. Комил инсон эса жаҳон кўзи, яъни одамийлар одамийси ҳисобланади. Инсонийликнинг гавҳари - хақиқати Комил инсонда зуҳр

эгади, у кўз сингари ўзгаларни кўради-ю ўзини кўрмайди, яъни ўзи учун эмас, ўзгалар учун яшайди.

Навонийнинг:

Қаро кўзум, келу мардумлик эмди фан қилғил,
Кўзум қаросига мардум киби ватан қилғил...

деган машҳур байти ҳам шу маънони ифодалайди.

Энди қасидага қайтайлик. “Минҳожун нажот” қасидасининг насаби (бошланма қисми) мана шу Комил инсон - Ҳазрати Одамнинг Тагри қудрати билан яратилиши, унинг жаннатда Ҳаво билан осуда ва бахтли ҳаёти, Одам Атонинг таърифун тавсифига бағишланган. Ўн бир байтда шоир Одам туپрғининг фаритталар томонидан Ердан келтирилгани, вужудининг тилсимоти Худонинг илми ҳикмати билан тикланиб, ақлу дониш ва билим суви билан қорилгани, Аллоҳ илмига мушарраф бўлгани учун барча мавжудотларга сардору сарвар экани, шу боис малоиклар унга сажда қилгани, аммо Иблис кибру ҳаво юзидан саждага бўйин эгмагани айтилади.

Навоний Иблисни “вахший қуш” деб атайди. Инсон эса Тагри назидида энг мукаррам зот бўлди ва Худонинг халифасига айланди. Бироқ мардуд (рад этилган) ва малъун (лаънатланган) Иблис қасд олишга чоғланиб, сенга манъ этилган дарахт мевасини едирди ва Аллоҳ Таоло жаннатдан чиқариб юборди, дейди Навоний.

Шоир буни афсус ва ачинини ҳисси билан тилга олади:

Намедонам чи шуд бо он, ки Ҳақ “лотақраба” фармуд,
Ғирифтн бо рафиқат нустан он душмани жони?
Магар з-он рўз гандум синнаи худ чок зад з-он ғам,
Ки аз чи душманат фармуд тарки банда фармоний.

(Билмадим, нима бўлди-ю Ҳақ “узоқлашинг” деб буюрди. Сен ахир нега рафиқинг (Ҳаво) билан жонлар душмани Иблис сўзига кирдиларинг... Ўша кундан бери, яъни сизлар буғдой егандан бери бу ғамдан буғдойнинг сийнаси чок (буғдой донасидаги ёриққа ишора), душманнинг (Иблис) сенга фармонга бўйинсуймаслигини ўргатди, сен пегадир ҳийлани англамадинг).

Навонийнинг фикри бўйича, бу Иблис аслида нафе эди. Нафе кутқуси Одамни комилликдан, жаннат роҳатидан дунё биёбонига қувғин қилди:

Чи расвоист, к-он навъ одами комил зи боғи худ
Шавад дар дашти ғам саргашта чун ғўли биёбоний...
Сиях рўйно, дарғаҳ рондаги ғурбату меҳнат,
Чи буд ин жумларо боис ҳамин як ҳаззи нафсоний.
(Қандай расволикким, шундай бир комил одам
жаннатдан қувилиб, сахро деви каби ғам даштида
саргардон бўлса... Бу юз қоралик, улуг дарғоҳдан
қувилиш, азобу уқубатнинг барчасига сабаб ўша
нафсоний лаззат эди).

Кўринадик, буида Қуръондаги ривоят асос қилиб олинган. Қуръонда Одам Атонинг жаннатдан қувилиши ва инсон зотининг дунёдаги азобу меҳнатлари, айрилиқ ва қийноқлар, ғаму андуҳ шундан бошлангани кўп оятти карималарда зикр этилади. Аллоҳ бандасини шайтон сўзига кирмасликка, бандаликни тарк этмасдан, итоатгүй бўлиб яшаишга даъват этади. Инсон ўз аслига қайтиши учун ўша гуноҳларини унутмай, бу гуноҳларни тоат-ибодат билан ювиши, такомиллашиб бориши даркор. Шунда у яна жаннатга қайтади.

Алишер Навоий бу ғояни ўз қасидасига асос қилиб олар экан, Одамнинг жаннатдан қувилишини буюк бир фожиа сифатида талқин этади. Жаннатдан ҳайдалиш-бу поклик олампдан, руҳлар олампдан, Парвардигор ҳузуридан ҳайдалиш, бу роҳатдан азобга, фаршталикдан ҳайвонийликка томон ҳаракат деб қаралади.

Бироқ шуниси таскин берадики, Аллоҳ таоло бандаларига яхши, солиҳ амаллар билан шуғулланиб, савоб ишлар қилсалар, зикру тоатда бўлсалар, яна жаннатга қайтишига ваъда беради, иккинчидан, Аллоҳ инсонларни Ер юзиде жамики нарсаларга қўриқчи-посбон қилиб қўйди:

Вале мулки жаҳонро ёфти ҳукми жаҳонбони
(Жаҳон мулкига жаҳонбонлик ҳукмини топдинг).

Бироқ муҳими фақат бу эмас. Муҳимроқ жиҳати шуки, Навоий қасиданинг асосий қисмини инсон нуқсонларини очиб кўрсатиш ва нуқсонлардан қандай қилиб қутилиш ҳақида ёзади, инсонни ахлоқий-маънавий камолот сари ҳар доим, ҳаминша кураш олиб боришга даъват этади. Бир юз саккиз байтти қасиданинг саксон байти айнан шу ғоя талқинига бағишланган. Навоий-Фоний наздида Одамнинг жаннатдан қувилиши қанчалик ачинарли ва фожияли бўлса, унинг ўзини, ўз бурчи, олий вазифаларини англамай, ғофил бўлиб, ҳирсу ҳавас, ёлгон ва риё, танпарварлик, фаҳшга берилиши ҳам шунча фожияли ва ачинарли. Шу боис шоир хийла кескин ва сатирик оҳангда иллатларимизни ойпада кўрсатгандай бирма-бир кўрсатиб ўтади. Ҳар бир иллат, ҳар бир нуқсу бадахлоқлик печоғлик инсонни тубанликка олиб бориши, унинг ўша жаннатий номига иснод келтиришини таъкидлайди. Одамлар буни англамайдилар, бугина эмас, улар қабих ишларини этиқод-имон билн беркитмоқчи бўладилар. Навоийнинг мазамматлари байтдан байтга кучайиб боради, байтдан байтга биз турли хилдаги нуқсонлар, камчиликларнинг фалокат келтирувчи поэтик шарҳини ўқиб борамиз. Шоир бу билан одамларни огоҳлантиради. натижада асарни ўқиб, қадам-бақадам ҳақиқий тақво ва ҳалоллик, ростгўйлик ва тўғрилиқ йўли нима эканини англаб борамиз.

Хўш, улдуғ шоир наздида ёмон ва ғайриинсоний ҳисобланган “хислатлар” қайсилар?

Қасидани бир бошидан ўқиган одам қуйидаги нуқсонлар Навоийнинг рад этувчи сатирик баҳосига “сазовор” бўлганини кўради: ғофиллик, гуноҳ қилиб тавба қилмаслик, имонининг суестлиги, зolim нафс талабларини

Парвардигор муҳаббатидан устун қўйиш, ўзини ҳар хил рангга киритиб, турлича товлашиб юриш, мусулмонман деб керилиб, мусулмончилик ишидан беҳабарлик, тақаббур-манманлик, хасислик, риёкорлик, ҳийла-найранг, фирибгарлик, лаззатпарастлик, фаҳшга берилиш ва ҳоказо.

Баъзи мисолларни келтирамиз:

Жаҳон равшан зи нури офтоб, аммо ту чун хуфшош,
Ҳама дар пардаҳои зулмати шаб жаста китмоний...

(Жаҳон қуёш нуридан равшан, аммо, сен бойўғли
каби тун пардалари ичида яшириниб учасан).

Қуёш бу ерда Аллоҳ тимсоли. Оламни Аллоҳ нури ёритиб турса-да, аммо сен қуёшга тоқат қилолмайдиган бойўғли каби яширин иш қиласан, яширин фикрдасан. Бу ўринда Навоий мунофиқ, имонини нафсига сотган одамлар ҳақида гапирмоқда. Улар Худога ҳам ишонмайдилар, гарчи Худонинг қудрат ва ҳикмати кундай равшан бўлса ҳам. Уларнинг ичида “кофир нафе” шунчалик ўрнашиб олганки, бунга қул бўлиб, “*Ла илаҳа иллаллоҳ*” (*Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ*) деган имон калимаси ҳам бундайларнинг қоронғу қалбини ёритмайди, балки, бу қалбга киролмайди ҳам. Чунки, наришон қалбга нур кириб жойлашмаганидек, “айниган қатра” ичига оби ҳайвонни жойлаш қийин.

“Сенинг бу ислому имонингдан кофирлар қаҳ-қаҳ уриб кулади, ўзингга боқ, улгин бундай “мусулмонликдан”, дейди куюниб Навоий. Бундай одамларнинг тушунчаси шунчалик торки, деб давом этади шоир, улар жаннатни ҳудди дунёдаги ўзларининг манинат ва фаҳш асбоби бўлган нарсалар каби тасаввур этадилар. Яъни, жаннат хурларини гўзал қизлар деб, тўбинни бир оддий дарахт деб, Кавсарни маҳалладаги ҳавз деб ўйлайдилар. Ҳолбуки, Қуръон оятлари рамзий маънога эга, жаннат ишлари тасвири ҳам тимсол ва рамзлардир. Уларни дунё нарсаларига тенглаштириш бемаънилик ва хато:

Зиҳи кўри ба боғи офариниш, к-аз сари ғафлат
Фалакро нилуфар дони-ю, тубиро гияҳ хони
(Бу қандай кўргуликки, ғафлат ва нодонлик оқибатида
фалак-осмонни сувдаги нилуфар гуллар, жаннатдаги
туби дарахтини эса гиёҳ деб тушунса).

Бундай одамлар Қуръондан ҳам фақат ўз нафсоний манфаатини кўзлаб фойдаланадилар, муқаддас китоб оятлари кўзга олтин тангалари бўлиб туюлади, уларнинг намозу рўзаси ҳам сидқи дилдан эмас, балки риё ва халқни алдаш учундир. “Халқ кўрсин деб масжиддан ҳаммадан кейин чиқасан, намозда юз хил найранг ўйлайсан, бунақа намозхонликдан кўра роҳиблик юз марга яхши”, деб ёзади Навоий. Шу каби шариятнинг бошқа шартларини ҳам ҳийла-найранг юзасидан бажарадиганлар бор. Рўзани аксар тутмайсан, агар тутсанг ҳам нонни тежаш учун тутасан.

Ва-гар аз ғояти ислом май-ли Ҳаж куни ногоҳ,
Матон Макка пурси аз ғарони ёхуд арзони
Агар суди шакў уммед бошад бор барбанди.
Дар ин Ҳаж фарқ кай бошад дар исломно насроний...

(Ва агар ислом талаби билан ногоҳ ҳажга бормоқчи
бўлсанг аввал Маккадаги матоларнинг қиммати ёки арзонлигини сўрайсан.
Агар яхши фойда олиш умиди бўлса юкни ортиб, йўлга тушасан. Бундай ҳажда
мусулмонлик билан насронийлик орасида қандай фарқ бор?)

Ҳолбуки, Ҳаж зиёратига манфаат учун, тижорат ишини юргизиш
учун эмас, балки ҳолисалиллоҳ Қазба зиёрати учун, пок Парвардигор
амрини бажариш учун борилади. Навоий фоиш этишни давом эттириб,
бундай одамлар агар тижоратдан нафъ кўришни умид қилмасалар, “кам
сармоялик, йўл хавфу хатари ва жисмоний заифликини” баҳона қилиб,
Ҳажга бормаи қўй қоладилар.

Модомки, XV асрда, Навоий замонида ана шундай тижоратчи
“ҳожилар” бор экан, демак иллатнинг тарихи узоқ ва бизнинг замондаги
тожир “ҳожилар” ўшаларнинг давомчиси бўлиб чиқади. Навоий учун бу
нафақат шариатга зид иш, балки одамийлик ахлоқига ҳам зиддир. Биз
бундай “Ҳожилар” ҳақида беш ярим аср муқаддам ҳазрат Навоий тили
билан бундай дейишга ҳақлимиз:

Бувад имонат он, исломат ин, Эй “мўмин муслим?”
Жуз ин ҳам кофирҳо бошадат дар парда пинхони.
(Имоннинг шуми, исломнинг буми, ҳайф сенга “эй
мўмину муслим” номини кўтарган. Бундан бошқа
кофирликлар сенда парда ичида яширинган).

Алишер Навоий бу қасидада танқид остига олган одамларнинг касбу
қору, машғулот ва ҳоказоларга қарамаган. Буни айтишимизнинг сабаби
шуки, бошқа асарларида, чунончи “Маҳбубул қўлуб” ва “Ҳайратул
аброр”да у золим подшо, риёкор шайх, ришвахўр шайхул ислом ёки вазиру
амир, тамагир қози ва ҳоказо ҳақида алоҳида-алоҳида олиб фикр
билдиради. Ушбу қасидада эса, умуман ахлоқий ноқисликлар, ўзини, ўз
одамийлик аслияти, аввал бошда худо ато этган Раҳмоний хислатларни
барҳам бера бориб, шайтоний белгилар касб этган одамлар хусусида аччиқ-
аччиқ, захарли ва фоиш этувчи мисраларни тизиб, уларнинг ташқи қиёфаси,
фаолиятини ҳам, ички олами бузуқ ниятларини ҳам ўқувчи кўз олдида
намоён қилади. Қасида нафъ йўлида дину имонидан кечган, нима бўлса ҳам
бойлик орттиришни ўйлайдиган, ёлгон ва алдовчи ҳаёт қондасига
айлантирган одам қиёфаси чизилган. Қасиданинг ҳар бир байтида битта
салбий хусусият ғоят таъсирчан ва мос-мувофиқ ўхшатиш ёки истиора,
муболаға билан очиб берилди. Батъан битта ёмон хислат бир неча байт
орқали тасвир этилади.

Бу ўринда яна бир фикрни айтмоқчимиз. Қасидани ўқиган одам
дахшатга тушиб, битта одамда шунча камчиликлар бўлиши мумкинми,
дейиши мумкин. Асарни бу тарзда тушуниш хато. Бу ерда битта ёки бир
гурӯҳ одамлар ҳақида гап бораётгани йўқ. Навоий умуман инсонлардаги

салбий хулқни, одам боласига хос нуқсонларни бўрттириб баён этган, аммо, бу бўрттириш тагида ҳақиқат ётади: инсон-улуғ, инсоннинг ақлу заковати, ҳиммат-шижоати таҳсинга лойиқ.

Аммо, инсоннинг тубанликлари ҳам чегарасиз, тубанлашган одамдан кўра тубанроқ махлуқ йўқ дунёда. Навоий Комил инсон идеали тарафида туриб, ана шу тубанликлар жамул жамини инсонга қайғуриб танқид қилади. Ҳа, Навоий танқидлари, сатираси инсонни ёмон кўриши, бадбинлик натижаси эмас, балки инсонни юракдан севгани, унга қайғургани, унга бу тубанликлардан нажот топиши йўлини кўрсатишга бел боғлаганидир. Шу учун ҳам қасида “Нажот йўли” деб номланган, ахир.

Шунинг учун у нажот йўлини баён қилишдан олдин “осий бадаларнинг” гуноҳларини хийла батафсил шеърый таҳлилдан ўтказди, сатирик тасвири қалинлаштириб, қалаштириб бораверади. Шундай экан, биз ҳам шоир фикрлари маъзига янада чуқурроқ кириб бориб, тағин бир нечта мисолларни кўздан кечирини лозим топдик.

Инсонни тубанликка тортувчи шайтоний хусусиятлар уни турли кўйларга солади, инсон ўзининг салоҳияти, ботиний собит қадр-қийматини, шарафини йўқота боради. Фалақининг кажрафторлиги одамнинг хийлалари олдида ҳеч нарса бўлмай қолади. Атрофдагиларнинг кўзига “улуғвор”, “вали-ю уламо” бўлиб кўринишга интилиш, ўзини Ғазолий ё Каттонийдай аллома қилиб кўрсатишга тиришади. Аммо, аслида на қалба бир нур, на бошда илму ҳикматдан нишона бор. Аксинча, фикру зикринг чиройли кийинган зеболар билан айш қилиш, фахшдан лаззат топишдир. Қорун деган одам, ривоятда айтилишча, беҳисоб олтин жамлаб, хасислигидан уни яшириб ҳеч кимга фойдаланишга бермаган. Охири ер ёрилиб, Қорунни бойлиги билан ютиб юборган экан.

Навоий шу ривоятни мисол келтириб дейди: “агар сенга Қорун хазинасидан бойлик nasib этса, бу бойлик учун дунё мулкни бузиб, вайрон этишга ҳам тайёрсан”.

Бундай одамлар қалбида фақат ёмонлик, бадбинлик уруғи кўкаради, улардаги ҳире ва ҳаво оловидан юзлаб деҳқон хирмонлари ёнади. Бироқ, қизиғи шуки, бу йўлда кўз ёши тўкасан, ўзингни баъзан афтода, ожизу мазлум қилиб ҳам кўрсатасан. Одамнинг хийла-найранги олдида шайтон ҳам ил эшолмайди. Шу ўринда Навоий қизиқ бир мисолни келтиради:

Фаришта, филмасал, дар шакли инсон гар шавад зоҳир,
Намоюд роҳи шайтонат, ки жўйи баҳри меҳмони
Лаболаб роҳи райҳонии дори то куни масташ,
Сиришта доруи беҳушӣ андар роҳи райҳонӣ...

(Агар, масалан олайлик, фаришта одам суратида пайдо бўлса, шайтоний ниятинг уни меҳмон қилиш пайига тушади ва унга сен райҳоний ранг (кўкиш) майни тўлдириб тутқазасан, токи маст бўлсин деб. Ҳам райҳоний майнингга беҳуш қиладиган дори қўшиб ичирасан).

Қандай ажойиб тасвир, таниш лавҳа. Қанчадан-қанча фаришта табиат одамлар мана шунақа фитначи найрангбозлар домига тушмаган дейсиз бу дунёи дунда! Аммо, одам осмондаги фариштага ҳам панд беради, уни ҳам алдаб домига туширади, мақсади - фариштадан ҳам манфаат топиш.

Малак эмин намонад аз ту бо ин девфеълиҳо,

Наметарси зи қаҳри эзиди, эмин чи сон мони?

(Фаришта ҳам ҳатто сенинг девфеълигидан омон қолмайди,

Тангри таоло қаҳридан қўрқмайсан, (аммо) ўзинг қандай омон қоласан?)

деб фарёд қилади шоир.

Одам пчидаги дев бўш қўйилгач, у ҳеч нарсадан тап тортмайди, унинг олдида Фиръавну Намруд ҳам оддий хизматкордай гап.

Навоийнинг ҳажв кучи, нафрати ошиб кетгач, қуйидагича сатрларни битган:

Зи бас тори либосат он чунон кисват куни худро,

Ки не доман зи вай гардад, не гирбоне.

Чу кирми к-аз ба сад расвоият беруи кашанд аз вай,

Ки ҳам гўри ту буда ҳам кафан аз айни печоний.

(Ўзингги шундай либосга ўрайсанки, унинг на этаги, на ёқаси билинади. Худди пилла қуртидай сени ундан ташига тортиб оладилар. Шундай ўранибсанки, гўё бу либос ҳам гўринг ва ҳам кафанингдир).

Қимматбаҳо матолар билан олифталик учун ясан-тусан қилиб кийиниш, беўхшов, ярашмаган кийимларини кийишни Навоий мана шунақа заҳархандали ташбеҳлар билан масхаралаб тасвирлаган.

Навоий наздида булар бариси инсоннинг маънавий ноқислиги, фоқилиги белгиларидир. Биринчигина ярашмаган либослар кийиб кулгу бўлса, бошқаси дарвеш жандасини кийиб, ўзини шайхизамон қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Ваҳоланки, унинг “хирқасининг қағида юзта бут яширинган”. Мақсад - таъмагирлик. Яшаш учун Худони ҳам, баъдасини ҳам алдаш, риё домини қуриб, мурид овлаш. Манманлик учун уйнинг тоқчаларини олтин суви билан ёзилган Қуръон билан безайди, бироқ бирор оятини дуруст билмайди, осмондаги юлдузларни ҳам дуру гавҳар деб йиғиб олишга чоғланади. Яна аянчлисиз шуки, ичидаги ҳасади пўртана ўриб, ўзига яхшилик қилганга зиён етказди. “Агар сени биров мақтаб қўқларга кўтарса, иззат қилса,- деб ёзади Навоий, - сен эвазига уни қўлингдан келса ер билан яксон этасан”.

Рухоний ҳаловатга эришиш учун нафсоний лаззатдан воз кечмоқ керак. Агар киши одамийлик рутбасида тураман деса йўл фақат шу.

Алишер Навоий боя айтганимиздай, бирор бир ижтимоий гуруҳ, табақа ёки касб эгаларини ажратиб олиб, танқид остига олган эмас. Қасида умуман инсоний ноқисликларни ошкор этишга бағишланган ва бу ноқисликлар камми-кўпми аксар инсонларда бор. Ҷамиятдан бу ноқисликлардан холи одамни топиш қийин.

Ва, шу нуқтаи-пазардан Навоий ҳам ўзини “ноқис бандалар” қаторига қўшгани диққатимизин тортади:

Худовандо, манам он бандаи золим ба нафси худ.
Ки сад чандин, ки гуфтам оядам аз нафси зулмоний.
Агар сад дўзахи дигар бисозӣ баҳри таъзибам,
Сазоворам ва гар ҳам бахшиям ҳастат ба осоний.
(Эй Худованд, ўз нафси билан золим бўлган
бандалардан менман, золиму хор этувчи нафсга
гирифторлигим айтганларим юз карра кўндир.
Агар яна юзта дўзах яратиб азобласанг ҳам сазоворман.
Аммо, агар кечирсанг ҳам сен учун бу осондир).

Ҳа, Аллоҳ Раҳийм, кечиримли. Аммо, гуноҳлари кечирилган инсон комилликка эришадими? Йўқ, у авф этилади, бироқ нуқсу ажзи қолади. Комиллик, демак, аввало инсоннинг ўзига боғлиқ, унинг ўзи гуноҳи нуқсини англаб, буларни тарк этиши ва фазилату руҳоний рушд касб этиши шарт. Мана шунда Инсон шарафи, руҳоний шараф қайта тикланади ва Комиллик мартабалари эгаллаб борилади. Нажот йўли мана шу.

Алишер Навоий ўзини нафси золимга банда бўлганлар қаторига қўшади. Лекин, Навоий қандай улуг инсон эди, унинг умр йўли савобу эзгуликлар йўли эди. Унинг асарларидаги эзгу ва нурбахш ғоялар, унинг минглаб одамларга етказган мурувату саховати, адолат пойдорлиги учун қилган амаллари бари асларким, ибрат ва намуна бўлиб келмоқда. У ҳаётда инсонийлик тимсоли эди. Бироқ, шундай инсон ҳам ўзини бегуноҳ, баркамол ҳисобламаган, у яна уч нарсани ургулаб, умид қиладикки, шояд парвардигор шу уч нарсани инobatга олиб, гуноҳларини кечирса. Шоир таъкид этади: 1) исёну ноқислик пайдо бўлганда, бу билан керилмасдан, билакс, тавба қилдим, пушаймон бўлдим; 2) феълимда қусур юз берганда ҳам Расули Акрам (САВ)га дилдан садоқат кўрсатиб, “Ҳамиша раҳмоний тавфиқ билан комил бўлдим” ва 3) ҳазрати маҳдум (Жомий) хизматини адо этиб турдим.

Ҳазрат Навоийнинг ўзини “зулмоний нафс”га гирифторлар қаторига қўшиши қасиданинг умумлаштирувчилик хусусиятини ошириб, таъсирчанлигини яна ҳам кучли қилишга сабаб бўлган. Умуман шоирнинг ушбу қасидани ёзишидан мақсади одамлар қалбини уйғотиш, гумроҳлик, фофилликдан огоҳлантириш эди.

Буни Навоийнинг асар охирида ўзи таъкидлаган:

Мусалсал з-ибтидои офариниш то бад-ин соат,
Суҳан дар як қасида рондам аз рӯи суҳандони.
Ба ҳар байташ китобе дарж кардам-сарбасар ҳикмат,
Ба ҳар як дурж пинҳон сохтам сад гавҳари коний.
Баёни ҳоли худ з-инсоф кардам, в-он гаҳ авсофаш,
Бувад ҳам баҳра гирад аз таважҷуҳои виждоний.
Чунон бедор кардам аҳли оламо аз ин гулбонг,
Ки н-ояд хобашон то ҳашр аз андуҳу пазмоний.
(Одамнинг яратилиш ибтидосидан шу дамгача бўлган
(инсон) аҳволини бир силсилада бир қасидада суҳандонлик

билан битдим. Ҳар бир бошдан оёқ ҳикматдан иборат бир китоб маънони байтида жойлади ҳар бир сандиқча ичига юз гавҳар доналарини солдим. Инсоф юзасидан ўз ҳолимни баён этдим, чунки ҳар қачон ўқувчи менинг фикру андишаларимдан бохабар бўлсин. Бонг уриб, олам аҳлини шундай уйғотдимки, Қиёматгача андуҳ ва соғинчдан уйқулари келмагай).

Дарҳақиқат, шундай. Навоий қасидаларининг ҳар бир байти бир ҳикмат, уларда олам-олам маъно мужассамлашган. Шоир бетараф қузатувчи эмас, мушоҳадалари аниқ нишонга тегадиган, фикрлари тигдай ўткир, бир-бирини тўлдирадиган ва қувватлантирадигандир. Бу фаол ва инсонпарвар тафаккурининг инсон тақдирига, унинг кирдикорига ачиниши. Навоий инсонни худди ўша илк яратилиш хилқатидай покиза ва Комил, руҳдай бегуноҳ кўришини хоҳлайди, ердаги ҳаётдаги адашмишлар, бўлганишлардан ачинади ва бундан қутулиш, аслини англашга даъват этади, бонг уриб фарёд чекади. Инсонни севиш, гуманизмнинг моҳияти Шарқда ана шундай идрок этилган. Яъни, Инсоннинг нуқсонлари, табиий талпинишлари билан эмас, балки инсондаги инсоний моҳиятни севиш ва шунга кўпайтириш учун курашиш.

Навоийнинг форсий қасидалари ҳам шундай қарашни ифодалайди. Аммо, бу қарашлар ҳамон аҳамиятини йўқотмаган, ҳамон инсон ўша касалга мубталодир. Навоийнинг сўзлари шу бонс бугун ёзилган янги асардай жаранглаб турибди, унинг фарёдига биз бугун ҳам қулоқ солишимиз, ибрат олиб ўзимизни маънавий ўнглашимиз даркор.

Ботирхон АКРАМ

МУБОРАК “ҲАСБИ ҲОЛ”, МУҚАДДАС ХОТИРОТ

I

Қадимий маданият, маърифат ўчоқларидан Ажам мамлакатлари (Эрону Турон), хусусан, Хуросону Туркистоннинг машҳур шоирлари “илми балоға” билимдонлари ўз фаолиятида - хоҳ шеърлятида, хоҳ рисоалари (ё тазкиралари)да бўлсин, шахсияти, турли саргузаштлари, замонаси, замондошлари, ўзлиги - “ҳасби ҳоли” ҳақидаги мушоҳада-мулоҳазаларини шеърй ё насрий лавҳаларда, суҳбат-ҳикоялар тарзида, баъзан ёднома, фахрия усулида ифодалайди. Бу даъвонинг биринчи данили-мисоли сифатида ҳазрат Навоийнинг илк болалик эсдаликларидан иқтибос келтирамиз: “Бу фақир аввал назмеки ўрганибмен, ҳамоно уч ёш била тўрт ёшнинг орасида эрдим, азизлар (шеър) ўқимоқ таклифи қилиб, баъзи ҳайрат изҳор қилур эрди...” (“Мажолис ун-нафоис”дан). “Бу хоксори паришон рўзгор кичик ёштин ўзумни шеърнинг паришон савдосига

Не бир аҳли давлатдин онча умид,
 Ки андин наво топса бир ноумид...
 Не бир хужраким, ком топқай кўнгул,
 Даме анда ором тапқай кўнгул.
 Не ёрики, ранжимни қилғай қабул,
 Не зорики, ҳажримдин ўлғай малул...
 (Маснавийдан)

Шеърят яратиш жараёнининг фақат шоирнинг ўзига аён руҳий-ҳиссий, ижодий сир-асрори - ўзгача дарди, қийноқлари ва шавқи-рағбатидан шаҳодат берувчи “ҳасби ҳол”нинг хос чизгилари: “Ишқим ошуби туғёнида ҳар суубат (қийноқлар)ким юзланур эрди, чун бир ҳамдард рафиқим йўқ эрдиким, дардимдин шаммаи (озми-кўпми) изҳор қилғаймен, бирор байт бирла ул ҳол мазмунини назм қилиб, кўнглумни холи қилур эрдим ва жунуним шиддати ғалаёнида ҳар ошубиким оллимға келур эрди, чун бир ҳамзабон мушфиқим йўқ эрдиким, маҳфий ўтумни оншор этгаймен, бирор матлаъ била оз вақтда кўп шеър айтилди ва ҳар навъ назм теграмга йиғилди...” (Илк “Дебоча”дан.)

“Муншаот”да ҳам ана шундай муштарак лавҳа мавжуд: “Бу ўтган икки йилким (Сўз Навоийнинг Астрободдаги ҳаёти устида боради), бу банда бошига ҳаводиси рўзгордин юз навъ бало, ишқи забункуш бедодидин юз турулук ибтило (мубталолик) юзланди. Оллимға ҳар шиддат келса, чун айтурға бир рафиқи соҳиби асорим йўқ эрди, ул шиддат ва суубат мазмуниндин бирор байт ё матлаъ хаёл қилур эрдим ва кўплумни ул ғусса ва андуҳдин холи этар эрдим: бу оз вақтда кўп назм айтилгон эрмин ва ғазал йиғилгон эрмин, булар зоё қилмоқ бандаға помақдур)имконсиз) ва тартибига ҳам била маъмур (буюрилган)”.

Аммолекин, Амир Низомиддин Алишер Навоийнинг шеърят даҳосини унинг дини ислом ва давлат йўлидаги, Ватан ва эл-улус манфаати, тарикат ва жамият хизматиға баҳшида ҳаёти, фаолиятдан асло ажратиб бўлмайди. “Маҳбул-қулуб” муқаддимасидан ва “Вафо бобида” қисмидан мисраларни ўқиб, қаттиқ мутаассир бўламиз, ўйга толамиз:

“... Бу хоксори паришон рўзгор шабоб авонининг бидоятдан кухулияг (ўрта ёшлик) замонининг ниҳоятигача даврон воқеотидин ва сипехри гардон ҳодисотидин ва даҳри фитнаангез буқаламуниғидин мудатта мадид ва аҳди банд (бардавом давр) ҳар навъ шиқ (катта-кичик) ва суратда ақдом урдум ва ҳар тавр сулук ва кисват (либос)да югурдум... Гоҳ илм мадорасида сафи ноил (пойгоҳ)да ер туттум ва уламо мажолисида илм нуридин кўнгулни ёруттум... Ва гоҳ азизлар хизматидин ўзумни баҳраманд ва сўзумни дилписанд ва аржуманд топдим... Ва гоҳ арзол (разиллар) оллида безътиборлиғ кўргуздим... Ҳар кўйи ва кўчада югурубмен ва олам аҳлидин ҳар навъ элга ўзумни сткурубмен ва яхши-ёмоннинг афъолин билибмен ва ёмону яхши хислатларидин тажриба қилибмен, хайр ва шаръдин нўш ва ниш кўксумға етибдур ва лаим (нокас) ва карим захм ва марҳамин кўнглум дарк (идрок) этибдур...” “Ҳар кимгаким бир вафо кўргуздум, юз бевафолиғ кўрмагунча қутулмадим. Ва

ҳар кимгаким бир меҳру муҳаббат ойини туздум, минг жабру мазаллат (ҳақоратлар) тортмагунча халос бўлмадим...”

Улуғ одамларда дард ҳам улуғ бўлар экан, армон-ўкинчлар, ҳасрат-надоматлар ҳам... Бас, буюк шеърятнинг, даҳо шоирлар ижодининг ғоялари, тимсоллари ҳам пурдardлиги, нолаворлиги, тугёни, исёнкор оҳангларга бойлиги унинг нечоғлиқ ҳаққонийлиги, боқийлиги далолатидир...

Беназир улуғ шоир ва улуғ инсоннинг миялий маданиятимиз, алалхусус, миллий руҳиятимиз ва маънавиятимиз учун, жумладан, мумтоз шеърятимиз, мумтоз сўз санъатимиз-бадиият илми, фасоҳат қонунари тарихида, тақдирда тутган беназир ўрни, сарбаланд мақоми ҳаққи-ҳуқуқи эътибори-ла, Навоийни бутун умри давомида таъқиб этган хасталик аломатлари, асоратлари ҳақида ёзиш... то ҳануз бизни ларзага солади. Ҳазратнинг ўзи турли асарларида, турли йиллар хотироти лавҳаларида тез-тез эслаб ўтиши бежиз эмас. Бу асли подшоҳ Абулқосим Бобур шахси билан боғлиқ Машҳад сафари, мадраса таҳсили, аввал Камол Турбатий, кейин Паҳлавон Муҳаммад ташрифлари ҳақида унутилмас хотира саҳифаларидан бошланади... Мана Султон Ҳусайн номига йўлланган мактублардан сатрлар:

“... Чун бандага заъф чирмашибтур, муборак дийдорингизга мушарраф бўлиб, (ноғихонда) қазо ҳам етса, бу мураққалар (қоралама варақлар) бори сизнинг назарингизда бўлғай... Чун ўзумда ул қувват топмадим, ул китоблар (дасхати)ни Юсуф Алидин қуллукқа юбордим...” (“Муншаот”дан).

“Қуллук арздoшт (камина қулингиз арз-пиёзи) улким, бу бандага ёш улғойгон чоғда заъф юзланди. Ва ул заъф риштаси риштадек заъфлик пайкар (қомат) имга андоқ чирмашдиким, ул куёшдек замирга равшандур... Ва атиббо (табиблар) иложидин ожиз ва маъзул (холи) ва аҳиббо (аҳбоблар - ҳабиб-дўсту ёронлар) мизожимдин малул (малолда), димоғим паршонлиғидин сўзум номарбуг (қовушмас) ва хаёлим онуфталиғидин холи помазбут (паршон)”. (Иккинчи “Дебоча”дан).

Заҳиридин Муҳаммад Бобур ҳам бу ҳақда ёзиб, Навоийнинг ўзидан “ҳасби ҳол” байтини келтиради: “Бу дард илаки ўлурмен, мараз чу зоҳир эмас. Табиблар бу балоға не чора қилғайлар...”

II

Алишер Навоийнинг турли табақот ва тоифага мансуб энг яқин сўхбатдошлари (“фақир била муҳосибдур...”) орасида бир сира улуғ сиймоларни ажратиб кўрсатиш мумкин, хусусан: Ҳусайн Бойқаро, Абдурахмон Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад... Улуғ шоир ва мутафаккирнинг беназир пахсияти, хос дунёси-”ҳасби ҳол”ни бири-бирдан азиз бу зоти шарифлар ҳақидаги муборак ёдномаларсиз аниқлиги, бутунлиги билан тасаввур этиш мушкил. Зотан, Навоий ҳазратлари учун бағоят даражада азизу аржуманд, асли тақдири илоҳий инояти бўлмиш пири муршид, ғамгусору раҳнамун мақомидаги табаррук

сиймолар ҳақида, табиийки, бир мақола доирасида мусоҳаба юритиш имконсиз. Шу боисдан ҳам биз Навоий “ҳасби ҳоли”нинг мўътабар далил-исботи сифатида фақат икки улуг сиймо-ҳазрат Жомий ва Паҳлавон Муҳаммад номлари билан боғлиқ хотирот лавҳаларини имконият даражасида шарҳлаш билан kifояланамиз.

Навоий дунёси, жумладан, унинг “ҳасби ҳоли” билан ҳарфан ва руҳан йўғрилган том маънода муқаддас хотирот лавҳалари шеърӣй ва насрий шаклда битилган унутилмас саҳифалардан иборат бўлиб, улар, даставвал, “орифи Жом”-Маҳдуми Нуран, яъни Нуриддин Абдурахмон Жомий ҳазратларига бағишланган. Улар, шубҳасиз, катта бир китобга муносиб-шойиста бадийӣ-илмӣй қиссадирки, биз имконимиз доирасида, фақат баъзи насрий мисоллар келтириш билан kifояланамиз.

“Барчадан қуллиқ санад (йирикроқ далолат) буқим, ҳазрат иршод паноҳи Нуранки, замир ниҳонхонасидин анжуман тамошоғоҳига жилва берур эрдилар, аниг мусаввадасидин (қораламасни) бурунроқ бу фақирга илтифот ва эътиқод юзасидин берур эрдиларким:” Бу авроқни ол ва боштин оёғига назар сол, хотиринга ҳар не айтгудек сўз келса, айт”, деб ва ҳар не иҳорат бўлгонким, мазкур бўлди, зоҳир қилсам, мақбул тутар эрдилар. Бу даъвоға далил буқим, ўдин ортуқ кутуб ва рисолада ул ҳазрат бу фақирнинг отини мазкур қилибдурлар. Ва кўп таъв ва идрок мунга мансуб нималарга нисбат бериб, мастур қилибдурлар” (“Муҳокаматул-луғатайн”дан).

Айниқса, ҳазрат Навоий ҳаёт йўлининг сўнгги манзиллари замонда деярлик муқим манзилғоҳга, оромғоҳ-боғча, бошқа хос жамоат, тансиқ руҳӣй фароғату илоҳӣй таскин масканларига айланган қутлуғ қадамжолар ҳақида “Хамсатул-муғаҳаййирин” ёдномасидан, шунингдек, “Бобурнома” саҳифаларидан аниқ маълумотлар оламиз ва беихтиёр хаёлға толамиз.

“Алишербекнинг ўлтурур ўйлариким, “Унсия” дерлар, мақбара ва масжиди жомийниким, “Қудсия” дерлар, мадраса ва хонақоҳқим “Халосия” ва “Ихлосия” дерлар, ҳаммом ва доруш-шифосниким, “Сафоя” ва “Шифоя” дерлар, борини андақ фурсатга сайр қилдим. Аввал менга Боғи Навда юрт тайин қилиб эрдилар, тонгласи келиб Боғи Навда туштум ва бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай, Алишербекнинг уйларини тайин қилдилар, то Ҳиридин чиққунча Алишербекнинг уйларида эрдим...” (“Бобурнома”дан).

“Фаноия” боғчаси ясардаким, ул ҳазрат (Жомий) ҳовлиларининг ичидан ер иноят қилиб бериб эрдиларким, фақир ўзумга манзил ясабмен” (“Вақфия”дан)

“... Саййид Ғиёским, ул боғнинг таъмири ва боғбонлиги анга мутаййин эрди. Йўлда йўлуқтикким, аробаларга улўғроқ сарв йиғочларни боғлардан сотун олиб, кўнгариб юклаб “Жаҳоноро” боғига элтадур эрди, ул ҳазратга салом бериб, алар (Жомий) мутоиба била дедилар:”Яна ҳеч сарв йиғочи қолдиму?... не бўйла сарв йиғочи юклабсен, оё, неча йиғоч бўлғай?” Ул дедиким:”Санаббиз: юз тўрт ададдур”. Алар дедиларким:”Ажаб ададдур”. Фақир дедимким:”Муносиб ададдур, невчунким, “қад” адади билан

муносибдур. Алар (Жомий) дедиларким: "Ростдур", даги фақир (Навой) таҳсин қилдилар" ("Хамсатул-мутаҳаййирин"дан)

Во ажаб! Жомий Навоий ва бирор бошқа манбадан аввал бизга маълум бўлмаган ҳиротлик боғбон йигит Саййид Ғиёс оналарида содир бўлган ҳам инсоний, ҳам фасих мулоқот-суҳбат асносида ўша дорул-амон бир замонда турли тоифага мансуб аҳли замоннинг аҳбоблари ҳақида кўпқиррали-ҳам ҳаётий, ҳам маънавий-ахлоқий, айни пайтда бадийй маърифат олишга муваффақ бўламиз: аввал адабий, илмий манбалардан ўқиб билганимиз "Боғи жаҳоноро"да, эҳтимол, эрта баҳорда (ё кеч кузда) амалга оширилаётган хайрли тадбирлар-"ул боғнинг таъмири", яъни сарв кўчатлари ўтказини тараддуи, хусусий "боғлардан сотуп олиб" араваларга ортилган ниҳоллар ҳақида, хусусан икки табаррук зот, уларга тапиш шоиртабиат боғбон йигит ҳақида, яна-да муҳими, ғаройиброғи, бўлиб ўтган ўша савол-жавоб давомида беихтиёр равишда тадқиқ этилган настрий усулдаги тажнис ва нйҳом санъатлари ҳақида аниқ, мухтасар тасаввур ҳосил қиламиз ("йиғоч" маънолари-дарахт ва масофа ўлчовлари-тажнис, сарв кўчатларининг сони, шакл-шамойили, аслий ва рамзий маъноларидан ҳосил бўлган учлик шеърий нисбати:"сарв-қадир-рост" сўзлари яратган образли лавҳа нйҳомдир)...

"Насойимул-муҳаббат" саҳифаларидан ўқиб, ўзгача руҳий фароғат оламиз:"... Ва ҳазрат Маҳдуми Нуран дебтурларки, хотирга келурки, чун Жом вилоятидин (ҳазрати Хожа Муҳаммад Порсо Бухорий) ўтар эрдилар, бу фақирнинг (Жомийнинг) оталари жамъи касир ниёзмандлар ва мухлислар билан аларнинг зиёрати қасдига чиқиб эрдилар ва менинг умрум ҳануз беш йилда бўлмайдур эрди, отам мутааллиқларидин (ўзига қаршли кишилардан) бирига аттиким, мени эғнига кўтариб, аларнинг илайҳи (ҳузур)га тутди. Алар илтифот қилиб, бир бош кирмоний ибиот илмига бердилар... Бу кун ул тарихдин олтмиш йилдирки, ҳануз хилъатларининг сафоси (кийимининг туси, нури-зиёси) менинг кўзумдадур, муборак дийдорларининг лаззати менинг кўнглумдадур ва ҳамонки ихлос ва эътиқод ва продат (муридлик) ва муҳаббат робитаси бу фақирғаки, ҳожалар (валиуллоҳ зотлар) хонудониға воқеадур, ул назарнинг баракотидин мухлиблари ва мухлислари зумраси (гурухи)да машхур бўлғаймен", Навоий ўз тасаввурда қайта жонлантирилган, беш яшар Абдурахмоннинг "кўзида... сафо", мурғак "кўнглида... лаззат" пайдо қилган хизрисифат покдоман вали зот-Муҳаммад Порсонинг... бугун биз-ўзимизнинг шунчалар азиз, бебаҳо руҳий-маънавий меросимизга ворислик ҳаққи-ҳуқуқимизни эндигина англаб, идрок эта бошлаган катта-кичик ёшдаги авлодлар учун ўша муборак аждодларининг "хилъат"-кийган кийимларининг ғаройиб-сирли бўйи, жиёси, "дийдор"-фарштали юзларидан ёғилган нур баҳрасини муносиб даражада ифодалаб, шарҳлаб беришга тилимиз ожизлик қилмайдими?!...

Махсус ёднома асарлардан, бошқа шеърий ва насрий китоблардан жой олган табаррук саҳифалар, шеърий сатрлар тизимида насоби саййидлардан бўлган Абусайид Паҳлавон Муҳаммадга аталган хогира лавҳалари фахрли ўрин тутади (шубҳасиз, улар Махдуми Нуран Жомийдан кейин, Саййид Ҳасан Ардашер билан бир қаторда туради). Биз, асосан “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” ва “Мажолис ун-нафоис”дан қисман “Наводируш-шабоб”дан фойдаланиб мусоҳаба юритамиз. Уларда нафақат Хуросону Туркистонда, Балки Арабу Ажам (“етги мамлакат” Навоий)да донг таратган, тенги ва нисбати йўқ. Паҳлавон-қуштигир, иқтидорли шоир, олим, мутриб-муғаниний ва бастакор, ҳусусан, тариқат аҳлининг пешволаридан бири, Навоийнинг доимий ҳамдам-мусоҳиби, хуллас, фазлу камолда подири замон Паҳлавон Муҳаммад ҳақида чексиз меҳру ихлос, ҳайрату таҳсин, ниҳоят, тўзимсиз ўкинч-армонлар ила битилган пурҳикмату ларзакор лавҳаларни кузатамиз, ҳазрати Абусайиддек пири комил, фозилу солим аждодларимиздан мерос бўлмиш руҳ поклиги, бой маънавият, кўпқиррали заковат зиёсидан маърифат оламиз, ҳаёлга чўмамиз... Не ажабки, ёднома лавҳалари излаб топб бўлмас, унутилмас дўсту анис, тенги йўқ ғамхўру ғамгусор зот ҳақидаги ўйлар азалий зиддият туйғулари-ла йўғрилган рубоий билан бошланади:

Эй чарх, не даврларки даст этдинг,
Даврингда муҳаббат аҳлини маст этдинг.
Ҳар кимники оламда забардаст эттинг,
Охир ажал илгида они маст эттинг.

Ҳам пурмаъно, ҳам ортиқ дардинок бу шеърий муқаддиманинг ҳар мисраси, бевосита ўз замонасининг “суврат ва маъносида маънида бешабех (тенги йўқ) ва беназир... шамсул-миллат вад-дин” мақомидаги Паҳлавон Муҳаммад шаънига, қолаверса, билвосита унинг машҳур замондоши ҳаққида (жумладан, Навоий сиймосига ҳам) дохил бўлиб, кенг маънода, илоҳий қудрат продаис-ла бунёд этилган оламнинг мўъжазларидан, “барчадин шариф” (Навоий) инсонга инъом қилинган исътедоду иқтидор ва раббатнинг сеҳр-жозибасидан, айни чоғда умрининг бебақолигидан баҳс очади. Навоий бундай ўйчан-ҳазин фалсафий муқаддима-шеърий ибтидодан кейин пири комил замондошининг тимсолияни насрий тафсилларда чизади: “... Паҳлавон кичик ёшлиғ эрканда ул фанда (қуштигарлик-пахлавонликда.- Б.А.) кундан-кунга андин ғаройиб осор ва намудор (кўриниш)лар зоҳир бўлур эркандур. Андоғки, оз фурсатда жамъи абнойи жанис (тенгқурлар) борини мағлуб қилиб, бориға фонк ва голиб келибдур... Паҳлавон истиҳқоқ (ҳайрат) била паҳлавонлик сартақъясига ўлтурубдур ва бу тонфа сархалқалигин раббат била қабул қилибдурлар... Чун қобилияти баланд тушгандур ва мулоямати таъби (жонга малҳам табияти) борча фунунга муносиб ва баҳраманд воқеъ бўлғондур-кўп фазойил ва камолот

касб қилғондурким, замона аҳли барчада Паҳлавонни мусаллам тутар (тан олар) эрдилар...” Бу фикр “Мажолисун-нафоис” тазкирасида яна-да тафсиллий аниқлиги билан берилади: “Муסיқий ва адвор (мусиқашунослик ва бастакорлик) илмида даврининг беназиридур. Чун камолоти “азҳару минаш-шамс” (қуёшдан-да порлоқ)дур, шарҳ қилмоқ эҳтиёж эмас...”

“Ҳолоти...”дан тамсиллар: “Машҳур амалларидан бири “чаҳоргоҳ” амалидур... яна “сеғоҳ” амалидурким, Мавлоно Ҳисравийнинг шеърига боғлабдур... яна ишлар ҳам мисли:”қавл” ва “ғазал” ва “чорзарб”дек “савт” ва “нақш” худ беҳаду адад боғлабдурки, халойиқ орасида машҳурдирки, барчасин дарж (қайд) қилинса, мужиби итибоб бўлур” (сўз чўзилар)...

Ҳеч шубҳасиз, “Ҳолоти...”да Паҳлавон Муҳаммад билан бевосита, бедахл инсонийликнинг олғий бир мақомидаги дил суҳбатлари-шахсий мулоқотлар эдалиги кўнгилининг тўрисида, хотирот меҳробидан жой олган лавҳалардир: “...Қирқ йил (воажаб!) бир менинг худрой (ўжар) ва бесарупой (бебеок, беқарор) ошифтасори паришон рўзгор киши била мусоҳиблик қилгайки, хотирға келмаски ондин хотирға губоре ўлтирмиш бўлғай ва кўнгулга етмаски, ҳаргиз андин кўнгулга озоре етмиш бўлғай, балки андоқ нисбат қилмиш бўлғайким, кундин-кунга муҳаббат риштаси маҳкамроқ ва мувадат (ёр-дўстлик) қонда ва тариқи муаққад (қайта-қайта таъкидланган) ва мустаҳкам бўлмиш бўлғай...” Бошқа бир саҳифада ўқиймиз: “...Аммо ҳеч навъ маҳфий сирри ва рози йўқ эрдиким, бу фақирдин яшурун бўлғай, андоқки, бу фақирнинг ҳам андин...” Навоийдек гояти зариф кўнгили, дақиқу нозик таъб, покиза хилқатли шоир ва амири кабир билан бу қадарли сирдош-ҳамроз бўлиш бахти паҳлавонлар пири, фақир ҳақирлар пешвоси Абусаййид Муҳаммаддан ўзга яна қайси инсонга насиб этган экан?! Шубҳасиз, Навоий иқроп қилган сўзлар замирида камолоти ишонч-эътивод туйғулари зухр этса, айни пайтда бошқа тоифа замондошлар, ҳатто баъзи бир яқин мусоҳибларга нисбатан ички бир алам, афеус, ҳасрат маънолари ҳам яширингандир...

“Ҳолоти...”дан бошқа бир лавҳа-иқтибос келтириш жойиз: “...Алқисса, қарингонинг шарҳида ва паҳлавон Пирий (паҳлавон Муҳаммаднинг мурид-шоғирдларидан, Б.А.)нинг.. умрдек бевафоллиги бобида маснавий айтибдурки, бу фақир (Навоий) бир неча байт сабт (қайд) қилилди ва у абёт будурким (биз фақат икки байт келтириш билан чекланамиз):

...Ҳама умр тухми беҳи коштам,
Чу вақти баромад набардоштам...
Купун ман на шери занжириям,
Бадар бурда ҳам зи ғам пириям...

Мазмуни: “...Умрим давомида яхшилик уруғини экдим, аммо вақтни келиб уйдан ҳосил хирмони кўтаролмадим... Охир-оқибат, мен энди на занжирбанд шердирман, қарилик ғам-андуҳи мени узоқларга бадарға этди...”

“...Ва ҳол аҳли бу абётдин матълум қилурларким, Паҳлавоннинг таъбида не миқдор дарди ҳол чошниси бор эқандур”. ҳазин мазмунли бу иқтибосдан тенгсиз забардастлиги билан нодири замон, боз устига, саховатда беназир (бундай камёб хислатли зотлар “Ҳайратул аброр”да “одамийлар одамийси” деб таърифланган) пири комил Муҳаммад Паҳлавондек улуғ инсоннинг “не миқдор дарди ҳол”идан унинг замондошлари огоҳлиги, ла-хусус, бу валиуллоҳ зот билан шахсан яқин бўлган кишиларнинг не чоғлик ҳамдардлиги ҳам аён бўлади. Бу даъвонинг ёрқин далили: “Мен энди на занжирбанд шердирман” сатри замиридаги чексиз ва тўзимсиз ҳасрат-надомат оҳангидирки, бу шоҳ мисра, эҳтимол, Алишер Навоий дастхатиға мансуб машҳур: “Занжирбанд шер, енгаман дер” мажозий ҳикмати замирида яратилган, шубҳасиз, муламмаъ санъатининг ёрқин мисолидир. Ва эҳтимолки, Навоий ўзининг ўша пурдard график тасвирини пири муршиди ва дўсти Паҳлавоннинг мазкур байти таъсирида яратгандир... На чора, улуғ шоирлар ижодхонасига хос буниги каби талайгина пурҳикмат, аини чоғда аламноқ шеърӣи нисбат тўғрисида аниқ ва асосли муноҳада-муноҳаба юритиш бугун, афсуски, имконсиз...

Мазкур ёднома Ҳазрати Паҳлавон Муҳаммаднинг вафоти, мотам маросимининг беадад ғам-андух оҳанглар-ла битилган жумлалар билан тамомланади: “талх-талх шуроба тўқуб, ҳой-ҳой йиғлағон” подшоҳ - Султон Ҳусайн Абулғозий Баҳодирхон ва Навоий бош жами азодорлар аҳли - Ҳиротнинг хосу оми “гирёну шаршон ва бесомон” ҳолатида “вовайло, вомусибато!” дея тортган навҳа (оҳ-нола)лари ккўк токи сари ўрлаб, поёни йўқ мотамсаролар оқими подшоҳ ниғом этган, кечаю кундуз мурид-муҳиблар қадами узилмаган Неъматобод мавзеъига - Абусайид Муҳаммаднинг хоки поклари абадий мадфун этиладиган макон - даҳма томон йўналади. Ҳиротнинг машҳур хуффоз - оташинафас қорилари узоқларга таратган Қуръон тиловатидан сўнг, шоирлар марсияларини ўқидилар. Мотам кунлари давомида подшоҳ анжуманлар “тузуб, азим ошлар бериб, хатм қондасин бажо келгурдилар” дея эслайди Навоий...

Навоийнинг пири комилу анис мусоҳиби хотирасига бағишланган “Паҳлавон мотамининг саргузашти ва манзур сабзи хат фироқининг сарнавишти” (тақдири илоҳий ҳоҳиши) сарлавҳали қитъаси билан ёдномани итмомига етказамиз.

Паҳлавон эрди менинг ёриму бир шўх анисим,
Бири ўлди-ю, бири итти, ишим бўлди таассуф.
Ровиё, ҳажрларидин манга йўқтур кеча уйку,
Қиссаи Ҳамза¹ дегил гоҳи-ю, гаҳ қиссаи Юсуф².
(“Наводируш-шабоб”дан)

¹ Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафонинг илк саҳобаларидан, яқин афдошларидан саркарда Ҳамза муқаддас жангларнинг бирида шаҳид кетган... Диний-илоҳий адабиётда яратилган фожеъ-ҳазин асарлардан бири “Қиссаи Ҳамза”дир.

² Юсуф пайғамбар ҳақида қисса (ёхуд “Юсуф ва Зулайхо” достони).

Бу табаррук ёднома лавҳаларига муносиб яқун сифатида яна ҳазрат Навоийнинг ўзларига - “Ҳолоти...” саҳифаларини абадий сўнмас руҳ билан нурулантирувчи қудсий ҳамду сано калимотига мурожаат қиламиз: “Субҳоналлоҳ, юз минг ҳамд ва сипос ва санойи беҳадду қиёс ул қодир сунъ (яратувчи қудрат)гаким, ҳар бандасигаким, бир овуч тупроқдин халқ қилибдур, мунча қобилият ва қабулият ва ахлоқи ҳамида (хушахлоқ) ва адвори писандида (ноёб феъл) ва зоҳир юзидин мунча фазлу камол ва маъни тарафидин мунча важди ҳол (ўзликни унутар ҳолат) бера олурким, бир жаҳон халқин мулоямат (ҳалиймлик) била сайд ва бир олам аҳлин занжири иродати (муридлик риштаси) била гирфтори беқайд (бандсиз банд) қилғай...”

Баҳодир САРИМСОҚОВ

АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЗАЛИЁТИДА ТАҲАЛЛУС САНЪАТИ

Буюклик маснадига фақат буюк заҳмат орқали эришиш мумкин. Буюклар эса буюк кашфиётлар яратадилар, ҳаттоки уларнинг хатолари ҳам буюк бўлади. Ҳазрат Алишер Навоий “Ҳазал мулкининг султони” (М.Шайхзода) даражасига ҳам фақат заҳмат чекиш орқали эришган.

Алишер Навоийдек сўзнинг сеҳр-жозибаси олдиди ўзини масъул сезган даҳо санъаткор ҳар бир девонини устози Мавлоно Абдурахмон Ҷомий, дўсти ва маслаҳатгўйи Ҳусайн Бойқаро каби муқаррибларининг даъвати, илтимослари ва маслаҳатлари билан тартиб берган. Бу жараёнда Навоийнинг ҳар бир асарга, ҳар бир ғазалга, ғазалдаги ҳар бир байтга, байтдаги ҳар бир сўз ва иборага жиддий ёндашгани аини ҳақиқат. Шоирнинг “Бадоеъ ул-бидоя”, “Наводир ун-ниҳоя” номли икки девони асосида дўсти Султон Ҳусайн Бойқаронинг даъвати билан тузилган “Ҳазойин ул-маоний” таркибидаги тўрт девонга киритилган асарларни шунчаки оддий қиёслашнинг ўзи аввалги девонлардаги асарларнинг кейинги девонларга баднийлик, сўз сеҳрини чуқур ҳис этиш, поэтик гоъни теран ифодалаш маҳорати нуқтаи назардан муҳим тузатишлар билан киритилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Алишер Навоий “Ғаройиб ус-сиғар” девонига ёзган дебочасида дўсти ва ҳомийси Ҳусайн Бойқаронинг нафақат “Бадоеъ ул-бидоя” ва “Наводир ун-ниҳоя”, балки “Ҳазойин ул-маоний” куллиётини тузишда ҳам кўплаб қимматли маслаҳатлар берганлигини, ана шу маслаҳатлар туфайли шоир ўз асарларига жиддий таҳририй тузатишлар киритганлигини миннатдорчилик билан қайд этади. Аммо мана шу самимий эътирофга асосланиб, айрим адабиётшунослар девондаги асарларда шоирнинг ўзи томонидан қилинган таҳририй тузатишларни кўпроқ Ҳусайн Бойқарога нисбат бериш майлини ҳам билдирадилар.

Тўғри, Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний” куллиётига киритилган асарлар таҳририда Ҳусайн Бойқаронинг хизматлари бениҳоя катта ва буни

шоирнинг ўзи ҳам қайта-қайта эътироф этади. Шу билан бирга, у “Дебоча”да бир нарсага нозик ишора қилиб ўтади. У шундай ёзади: “...ул таълимларни ўзумга дастур қилиб, ҳамул дастур била ул забту тартибга шуруъ қилур эрдим”. Маълум бўладикки, Алишер Навоий “Чор Девон”ни тартиб беришда худди аввалги девонларида бўлганидек, Хусайн Бойқаронинг маслаҳат ва кўрсатмаларини ўзига дастур қилиб, уларни тузатган.

Шоир ғазал ва бошқа жанрлардаги асарларига тахририй тузатишлар киритар экан, ҳаммаша ўз олдига поэтик гоё аниқлиги, образлар ёрқинлиги, бадий ҳақиқат билан ҳаётий ҳақиқат ўртасидаги манتيқий уйғунликни сақлашга, қисқаси, маҳорат масалаларига жиддий эътибор беришни биринчи даражали вазифа қилиб қўяди. Бу нарсани аксарият ғазаллардаги айрим сўз, бирикма ва гаплар таркибида юз берган ўзгаришларни девонлараро оддий қиёслашлар орқали ҳам кўриш мумкин. Ёки вазн, мумтоз қофия ва бадий санъатлар қўллашдаги тахририй тузатишларда ҳам бемалол кўриш мумкин.

Ушбу мақолада эса Алишер Навоийнинг бир ғазали мисолида тахаллус санъатига бўлган жиддий муносабати ва мазкур санъатни қўллашдаги маҳорати ҳақида тўхталмоқчимиз.

“Тахаллус” атамаси ҳозир ғазал ёки бошқа шеърини асар нихоёсида (мақтаъсида) ижодкорнинг ўз адабий номини қўллаш маъносига қўлланилади. Чунки “тахаллус” атамасини шу маънода истифода этиш Шарқ бадийят илмида исбатланган кейинги ҳодиса. Дастлаб эса бу атама бутунлай бошқа маънода қўлланган.

Шарқ бадийят илмининг йирик намоёндаларидан Умар ар-Родиёнийнинг “Таржимон ул-балоға”, Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам...” номли асарларида тахаллус қасида ва ғазал байтларининг бирдан иккинчисига ҳам фикрий юксаклик, ҳам вазний уйғунлик, ҳам оҳанг вобасталигида, ҳам қофия мутаносиблигида ҳеч қандай қуєрсиз ўтилишидан иборат, деб таъриф берадилар. Ҳаттоки Родуёний бу санъатнинг қасида жанрида амал қилини ҳақида сўз юритар экан, тахаллус насибатдан ташбибга ва ундан мадҳга ўтилишини батафсил таҳлил қилади, ғазалда эса фикрий янгиликка ўтилишини байти махлас, ўтилишдаги назокатни эса ҳусни тахаллус деб номлайди. Қайс Розий эса юқоридагиларга қўшимча қилиб “луғфи тахаллус, тахуллусоти мустаҳсан, таҳаллусоти нодири балиғ, тахуллусоти зишт, тахаллуси рақик(суст), тахаллуси лойиқ, тахаллуси гузир, тахаллуси қабех, тахаллуси бориз (хунук)” каби тахаллус кўринишларини қайд этади.

Юқоридаги қисқача мулоҳазалардан шу нарса маълум бўладикки, ўрта асрлар Шарқ адабиётининг назарий масалаларида, хусусан илми бадеда “тахаллус” атамаси қасида ёки ғазалда байтдан байтга нозик ёки нуқсонли ўтишларни ифодаловчи санъат маъносига қўлланилган.

Албатта, Шарқ мумтоз поэтикасининг бундай назарий муаммолари анчагина. Уларнинг барчаси ҳақида муфассал тўхталгани алоҳида тадқиқотларни талаб қилади. Шу билан биз қуйида Алишер Навоийнинг “Бадоеъ ул-бидоя” девонидаги тўртинчи ғазалнинг “Фаройиб ус-сиғар” ва

“Наводир уш-шабоб” девонига қандай тузатишлар билан киритилганлиги ва бу тахрирда улуг шоир тахаллус санъатига қай даражада риоя қилганлиги ҳақида тўхталишни лозим топдик.

Ушбу ғазал “Бадоеъ ул-бидоя”да қуйидагича матлаъ билан бошланади:

Эй, ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат *била* сенга,
Андоқки, *қурби тақвию* тоат *била* сенга.

Мазкур матлаъ “Ғаройиб ус-сиғар”га шундай тахрир билан киритилган:

Эй ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат *била* санга,
Андоқки *қурб тақвону* тоат *била* санга.

Ҳар икки девонда ҳам бу ғазал тўққиз байтдан иборат бўлиб, “Бадоеъ ул-бидоя”да мақтаъ саккизинчи байтда келган. Тўққизинчи байт эса мақтаъдан кейин келган:

Лутф айлагилки, мумкин эмас қилмасанг қабул,
Етмак тамоми умр ибодат *била* санга.

Аmmo пурмаъно ушбу байтнинг ғазал мақтаъсидан кейин келиши, фалсафий-бадий жиҳатдан якунланган ғазал поэтик мантиқининг янгидан алангаланишига сабаб бўлаётганини шоир чуқур ҳис қилади ва тахаллус санъати талабларини бузаётганлигини англаб етади. Натижада, шоир мақтадан кейин келган байтни “Ғаройиб ус-сиғар” девонига ғазалнинг олтинчи байтидан кейин еттинчи байт сифатида киритади.

Мана шундан кейин ғазал мазмунида изчил тадриж, поэтик фикрнинг поғонама-поғона юксалиши, лирик образ тақомилнинг бир хил миқёс ва меъёрда таъминланиши учун имкон тузилади. Чунки ғазалнинг 6-байтида маъшуқа (Аллоҳ) лутфи ҳақида сўз юритилиб, агар сенинг лутфинг мени ўзинга ошно этмаса, лутф қилмасанг, бошдан-оёқ гуноҳу залолат билан сенга етишмоққа менинг ҳаддим сизмайди, қудратим етмайди, дейилган:

Лутфунг рафиқим ўлмаса, не ҳадки етмакен,
Бошдин аёр гуноҳу залолат билан санга.

Шундан сўнг лутф ҳақидаги поэтик тезис ҳал қилишни, яъни бир байтдан иккинчисига маъно парвози жиҳатидан тенг, ифода раволиги жиҳатидан ўхшаш, бошқача айтганда, тахаллус санъати билан ўтиш маҳорати талаб қилинади. Навоний “Бадоеъ ул-бидоя”да ана шу ўрин учун зарур бўлган байтни мақтаъдан кейин келтирган эди. Натижада, 6-байтдаги поэтик мазмун мантиқий интиҳосига етмай қолган эди. “Ғаройиб ус-сиғар”да эса мақтаъдан кейинги байтнинг еттинчи байт қилиб ғазал таркибига киритилиши кейинги байтларда поэтик фикрнинг узвийлигини, мантиқий ривожини ва ифода жиҳатдан уйғунлигини тўла таъминлаган. Бу

парсани биргина олтинчи ва еттинчи байтлар ўртасидаги фикрий тенглик, уйғунлик мисолида ҳам кузатиш мумкин.

6-байт: Лутфинг рафиқим ўлмаса, не ҳадким етқаймен,
Бошдин аёқ гуноҳу залолат билан сенга.

7-байт: Лутф айлагилки, мумкин эмас қилмасанг қабул,
Етмак тамоми умр ибодат билан санга.

Дарҳақиқат, агар Аллоҳ Таоло ўзи лутф этмаса, гуноҳқор банда унинг васлига восил бўла олмайди. Демак, мана шу ўринда шоир чала қолган поэтик фикрни итмомига етказиш, етказганда ҳам мантиқан ўзини оқлай оладиган қилиб етказиш эҳтиёжини сезади. Чунки байтлараро фикрий таҳаллус тўла таъминланмаган эди. Шу боис у “Ғаройиб ус-сиғар”да чала қолган поэтик фикрга тўлалик киритади, яъни сен лутф айла, чунки умр бўйи ибодат қилиш билан сенинг васлингга эришиш мумкин эмас, шунинг учун менинг бу муножотимни қабул қилмаслигинг мумкин эмас, деб байтлараро фикрий уйғунликни таъминлайди. Бу парса эса таҳаллус санъатининг талабларини адо этишининг гўзал намунасини ташкил этади.

Ҳақиқатдан ҳам яратганининг ўзи лутф этмаса, киши умр бўйи ибодат қилиши билан етипа олмайдиган олғи васл учун банда фақат илтижо қилишдан ўзга чорани билмайди. Ҳазалдаги 8-байт ана шу илтижонинг айнан ўзидир. Унда “сендан бошқа паноҳим бўлмагач, мен журму гуноҳдан қочиб, сендан паноҳ излаб келишим табиий” дейилади. Мана шу байтдан кейин Навоий назарда тутган роя манتيқий изчилликда ифодаланади. Энди Ҳазални якунлаш қолди, холос. Уни шоир “Навоийнинг исёни кўп, шунинг учун у шунча хижолатлик билан уялмай сенга етишишни истади” деб якунлайди.

Ҳазал мураккаб поэтик тузилишга эга бўлган “ияжиқ” жанр. Айниқса, таҳаллус санъати Ҳазалнинг вазн табиати, поэтик синтаксиснинг барча талабларига риоя қилиш, қофия оҳангдорлигига амал қилишдан ташқари ҳар бир байтдаги фикрнинг ўзига хослиги ва байтлараро фикрий уйғунликка, уларнинг мантиқий изчиллигига ҳам эътибор беришни талаб этади. Биргина мисол. Алишер Навоийнинг “Наводир ун-нихоя” девонидаги 367-Ҳазалнинг 5-6 байтлари қуйидагича тартибда келади:

Гар табассум вақтида кўрсанг лабин, эй боғбон,
Елга бергайсан қилиб гулбарги хандонингни жамъ.
Ул пари мажнуларига садъяк ўлғай, эй қуёш,
Чунки, қилсанг зарраи беҳадду поёнинггни жамъ.

Шоир ушбу Ҳазални “Бадоеъ ул-васат” девонига киритишда юқоридаги байтларнинг ўринини алмаштиради:

Ул парий мажнуларига садъяк ўлғай, эй қуёш,
Чунки, қилсанг зарраи беҳадду поёнинггни жамъ.
Гар табассум вақтида кўрсанг лабин, эй боғбон,
Елга бергайсан, қилиб гулбарги хандонингни жамъ.

Юқоридаги байтларнинг ўрнини алмаштириш ғазалнинг оҳангдорлиги талаби билан амалга оширилганми ёки муайян бадийий маъно тақозоси билан? Бизнингча, Навоийдек даҳо шоир ўзича байтларнинг ўрнини алмашгирмаса керак. Бундай алмашиши остида поэтик фикрнинг маъновий оқимини раволаштириш, изчиллаштириш ётибди. Чунки, фикрнинг куюқлиги, маъновий умумлашманинг кучи “Наводир ун-ниҳоя” -даги иккинчи ва “Бадоеъ ул-васат”даги биринчи байтда кўзга ташланади. Шу боис шоир аввал фикрий умумлашма кучли бўлган байтни олдинга олиб, ундан кейин сал хусусийроқ поэтик фикрни ифодаловчи байтни аввалга байтда айтилган поэтик фикрнинг тасдиғи сифатида келтиршни лозим кўради. Чунки, тахаллус санъатининг поэтик фикрни изчил баён қилишдаги икки талаби мавжуд. Булар: а) умумийликдан хусусийликка; б) хусусийликдан умумийликка бориш. Ҳар икки ҳолда ҳам поэтик фикрнинг, маъновийнинг изчиллигини сақлаш ижодкор маҳоратини белгилашнинг бош мезони саналади. Алишер Навоий “Бадоеъ ул-васат”да “Наводир ун-ниҳоя”даги байтларнинг тартибини ўзгартирар экан, тахаллус санъатининг ана шу мезонларидан келиб чиққан. Мана шу туфайли ғазалдаги поэтик фикр оқими раво, маъновий давом этади.

Навоийнинг девонларига киритилган ғазаллар матнини қиёслаш шундан далолат берадики, шоир “Бадоеъ ул-бидоя” ҳамда “Наводир ун-ниҳоя” девонларидаги ғазалларни “Хазойин ул-маоний” таркибидаги девонларга киритар экан, айрим ғазалларни бутунлай қайта ишлайди. Масалан, “Бадоеъ ул-бидоя”даги 672-673-ғазаллар таркибидаги айрим байтлар асосида “Наводир уш-шабоб” девонида янги бир ғазал яратади. Табиийки, бу нарса соф техник иш бўлмай, шоир илгари ғазаллардан олинган байтлар асосида янги ғазал ярагар экан, байтлараро фикрий, маъновий ва бошқа шаклий унсурлар уйғунлигига, яъни тахаллус санъати талаб ҳамда мезонларига тўла амал қилади. Ушбу фикримизни яққол тасаввур қилиш учун дастлаб “Бадоеъ ул-бидоя”даги иккала ғазал матнини тўлиқ келтиришни лозим топдик.

672-ғазал

Очиб кўксум шикофин, айладим кўнгулмни наззора,
Эрур юз пораву ғам тийғидин ҳар пора юз пора.
Таним меҳнат сипехри, анда, ваҳ, пайқонингу ашким
Кўнгулга ғусса еткурмакка собит бирла сайёра.
Манга бедардлик дард эрди, ваҳким, ҳажрингдин
Чу менда бўлди дард, энди эрур бечоралик чора.
Ўтарсен ўйнай-ўйнай, мен гадоийи хаста йўл узра,
Қолурмен бир қиё боқмоқ учун ёлбора-ёлбора,
Кўнгул сарғашталиқдин бўлди йўқ оғзинг киби, гўё
Ани чарх айлагандур ғунча йўнмоғлиққа инкора.
Ўлумдин ҳажр душвор ўлмаса дард аҳлига, невчун
Ажал Мажнунни асраб, айлағай Лайлини оввора?
Навоий кўксини чок этти ҳажр андоққи, фаҳм этгай
Тахайюл ҳайъатини кўнгул аро ким наззора.

673-ғазал

Фироқинг тийғидинким хаста жисмим бўлди юз пора,
Эрур ҳар пора бир кўз қилғали ҳолимни наззора.
Ғуборим жисми ҳижрон дашғида сарғашта ошиқнинг,
Қуюндек ҳар қаёнким мойил ўлди, бўлди оёвора.
Не тош урён танимға урди, кўксумни чокиға солдим,
Мани бедил кўнгул касб эттим они кўнгиликдек хора.
Олиб юз пора кўнгулм итларингға айладинг қисмат,
Итингмен, айб эмас, жоно, манға ҳам теғса бир пора.
Танимни ишқ асири айладинг, манъ этма оҳимни,
Чу қил ўт ичра тушғи дуд бўлмоқтин эмас чора.
Малак таслими шайтон кибридекдур, буки ақл ўзин
Қилиб маъмури амр, истар аторат нафси аммора.
Навоий бода ютқон кўрса қон ютқон гумон айлар,
Сув ичганин май ичган соғинур, ким бўлса майхора.

Ҳар икки ғазал ҳам етти байтдан ташкил топган. Ана шу ўн тўрт байтдан Навоий “Наводир уш-шабоб”га тўққиз байтдан иборат янги ғазал қилиб киритади. Бу ғазалға эса Навоий 672-ғазалининг матлаъсини айрим таҳририй тузатишлар билан матлаъ сифатида киритади:

Очиб кўксум шифофин, айладим кўнгулмни наззора,
Эрур юз пораву ғам тийғидин минг ёра ҳар пора.

672-ғазалда иккинчи байт “таним меҳнат сипеҳри, анда, ваҳ, пайкониингту ашким” мисраси билан бошланса, “Наводир уш-шабоб”да шоир ўртага янги бир байт киритади. Бу эса ғазал матлаъсида айтилган поэтик фикрни давом эттирувчи, матлаъдаги тезисни янада чуқурлаштирувчи тахаллусона байт вазифасини ўтади. Чунки, кўксининг тешигини очиб, кўнгулға назар ташлаган ва ғам тийғидин юз пора бўлган, ҳар бир парчаси эса мингта яра бўлган лирик қаҳрамон кечинмаси муайян хулоса, ҳукм талаб қилади. Тахаллус санъатининг мана шу талабидан келиб чиққан Навоий кейин қуйидаги байтни келтиради:

Не тош урён танимға урди кўксум чокиға солдим,
Мени бедил кўнгул касб эттим, анинг кўнглидек хора.

Демак, Навоий матлаъдан кейин 673-ғазалидаги иккинчи байтни келтиришни лозим топган. Шундан сўнг у иккинчи байтдаги поэтик фикрни чуқурлаштириб, нисбий якунлаш учун янги байт киритади:

Таним чун ишқ асири айладинг, манъ этма оҳимни,
Чу қил ўт узра тушғи, дуд қилмоқтин эмас чора.

Лирик қаҳрамон ўз дард-ҳасратини айтиб бўлғач, энди маъшуқанинг аҳволдан хабар беришга жазм этади. Энди у 672-ғазалдаги 4-байтни ана шу мақсадда янги ғазалға 4-байт сифатида киритади:

Ўтарсен ўйнай-ўйнай, мен гадои хаста йўл узра,

Қолурмен бир қиё боқмоқ учун ёлбора-ёлбора.

Шу тариқа поэтик фикр аста-секин тадриж эта боради. Лирик қахрамон ҳажр дардининг беҳад оғирлигини англаб, нега ажал фақат ошиқларнигина оввора қилажагига таажжубланади. Бу фикр эса 672-ғазалнинг 6-байтида ифодаланган. Навоий ана шу байтни янги ғазалнинг 5-байти сифатида танлаб олади:

Ўлумдин ҳажр душвор ўлмаса дард аҳлига, невчун
Ажал Мажнунни асраб, айлағай Лайлини оввора?

Мана шундан кейин Навоий ғазалдаги фикрий тарангликни сақлаш мақсадида 673-ғазалнинг мақтаъсини бироз таҳририй тузатиш билан 6-байт сифатида киритади:

Малак таслими шайтон кибридекдур буки, ақл ўзин
Қилиб маъмури амр истар аморат нафси аммора.

Ниҳоят ғазални ўзига хос фалсафий хулоса билан яқунлаш учун шоир 672-ғазалнинг мақтаъсини келтиради:

Навоий кўксини чок этти ҳажр андоқки фаҳм этгай,
Тахайюл ҳайъатини кўнгул аро ким қилса наззора.

Диққат қилинса, икки ғазал байтлари асосида яратилган “Наводир уш-шабоб” девонидаги янги ғазалда (531-ғазал) матлабда ташланган поэтик тезис тадрижий ривожлантирилиб, мақтабда ўзининг мантиқий яқунига етганлигини кўриш мумкин. Ҳар икки ғазалдан олинган байтлар эса гоҳ кўшимча, гоҳ айни байтларнинг таҳририй тузатишлари билан ўзаро уйғунлаштирилган. Шу туфайли ғазалхон байтларнинг ўзаро фикрий, мантиқий ва бошқа шаклий жиҳатлардан боғлиқлигини тўла ҳис қилади. Бу нарса ғазал жанрида таҳаллус санъатининг белгиловчи ғоявий-бадний вазифа ўташини кўрсатувчи фактдир.

Демак, 672- ва 673-ғазаллардаги беш байт ғазалга кирмай қолган. Ҳар икки ғазалдан олинган тўққиз байт эса янги ғазал матнини ташкил этади. Биз учун энг муҳими шундаки, икки ғазалдан олинган байтлар ўзаро таҳаллус санъати талаблари асосида боғланганлигини айтиш. 672-ғазалдаги икки байт, яъни 2- ва 3-байтлар, 673-ғазалдаги 1-, 2- ва 4-байтлар ўз ҳолича ёхуд айрим тузатишлар билан бошқа девонларидаги ғазаллар таркибига киритган бўлиши лозим.

Хуллас, Алишер Навоий ижодиётини, айниқса, унинг ғазалларини девонлараро матний қиёслаш ва таҳлил қилиш бу бебаҳо маъно бўстониининг ҳали очилмаган сирү синоатларини очишга имкон беради. Қолаверса, Навоийдек улкан шоир ижодидаги тадрижийликни аниқлашга, унинг ижод устахонасига чуқурроқ кириб боришга ёрдам беради деб умид қиламиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДАГИ БИР
ХАЛҚОНА ТАСВИР УСУЛИ ҲАҚИДА

Халқ оғзаки ижоди тасвир усулларига бойлиги ва уларнинг хилма-хиллиги билан ўзига хослик касб этади, айниқса, туркий халқлар фольклори бу жиҳатдан айрича хусусиятга эга.

Буюк сўз усталарининг барчаси оғзаки ижод дурдоналарига беқиёс намуна мактаби сифатида қараганлари бежиз эмас. Бу жиҳатдан Алишер Навоий ижоди мутлақо ўзига хосликка эга. Алишер Навоий ва халқ оғзаки ижоди мавзуси адабиётшунослигимизда анча кенг ва чуқур ўрганилган. Шунга қарамай фольклорда кенг тарқалган ва Навоий ижодида кўп учрайдиган бир тасвир усули ҳақида махсус тадқиқотларнинг амалга оширилмагани бизни ушбу мақолани ёзишга ундади.

Гап бадний вариацияи устида бормоқда. Унинг моҳияти шундаки, айни фикр бадний ифодасига кўра ниҳоятда хилма-хил шаклларга эга бўлиши мумкин. Бундай ифодалардан фойдаланишнинг мақсад ва вазифалари ҳам турлича бўлади, фикримизни “Алпоминш” дostonидан олинган бир мисол орқали изоҳлайлик:

Кеча-кундуз йўл олгандир бу бойлар,
Бораётган ҳар қайсиси тўрадир,
Кўкқамиш кўлидан чиқиб боради.
Ҳар на қисмат, ёзилгани кўради.
Ҳориган йўлларда булар қўнади,
Кўкқамишдан кети узилмай боради.
Ўтар дунё ўтарини ўйлади,
Тангқа тайлаб Олатовни ёйлади,
Қалмоқни юртига талаб айлаб,
Юрсак етармиз, деб бойлар ўйлади.
Кўкқамишдан бойлар чиқиб жўнади,
Ҳар на қисмат, ёзилгани кўради.
Қалмоқ юртига борсак дейишиб боради,
Бойбаччалар бедов отни минади.
От чопиб бойлар чўлни кўради,
Мол-давлатни йўлга солади,
Йўл тортиб, шул замон чиқиб жўнади,
Бедов минган от-абзалин шайлади,
Чўпонлар қур-ҳайтлаб қўйин ҳайлади¹.

Матндаги асосий мазмун Бойсун-Кўнғирот элининг қалмоқ юртига кўчиши тасвиридан иборат. Ана шу фикр ниҳоятда хилма-хил шаклларда ифода этилмоқда. Биргина “Кўкқамишдан чиқиб жўнамоқда” деган фикр ифодасини кузатайлик. Дастлаб у “Кўкқамиш кўлидан чиқиб боради” шаклида учрайди. Сўнг “Кўкқамишдан кети узилмай боради” ифодаси

¹ Алпоминш. Ўзбек халқ қаҳрамони эпоси. Т., “Фан”, 1999, 82-бет

келади. Навбатдаги ифода “Қўққамишдан бойлар чиқиб жўнади” шаклига эга. Демак, айни фикр ифодаси турли вариантларда учрайди.

Ўки борадиган манзил билан боғлиқ тасвирлар ҳам ниҳоятда хилма-хиллиги эътиборни тортади:

“Қалмоқ юртин булар излаб боради”,
“... Қалмоқнинг юртига талаб айлади”.
“... Қалмоқ юртига борсак дейишиб боради”

Бораётган шахслар тасвири ҳам бу жиҳатдан характерлидир:

Кеча-кундуз йўл олгандир бу бойлар,
Бораётган ҳар қайсиси тўрадир.
... Юрсак етармиз, деб бойлар ўйлади
Қўққамишдан бойлар чиқиб жўнади.
... Бойбаччалар бедов отни минди,
От чоғиб бойлар чўлни кўради.
...Бедов минган от-абзалин шайлади,
Чўпонлар қур-ҳайтлаб қўйни ҳайдади.

Ана шу биргина мисол халқ оғзаки ижодида барий вариациянинг нечоғли катта вазифа ва аҳамиятга молик эканлигини кўрсата олади.

Оғзаки ижод анъаналаридан пухта хабардор бўлган ва баракали файз топган Алишер Навоий ушбу усулга ниҳоятда кўп мурожаат этган. Фикримизини “Ҳайрат ул-аброр” дostonи мисолида изоҳлашга уриниб кўрамиз.

Форси ўлди чу аларға адо,
Турки ила қилсам ани ибтидо.
Форси эл топди чу хурсандлик,
Турк доғи топса барумандлик¹.

Ушбу парчада дастлаб шу пайтгача ёзилган “Хамса”ларнинг форс тилида ёзилганини ҳамда энди туркий тил билан ёзиш нияти ифода этилмоқда. Аслида кейинги байт ҳам ана шу фикр тажассумидан иборат. Фақат унинг ифода шакли мутлақо ўзгармоқда. Бу ерда фикрий такрорнинг шаклий жиҳатдан янгиланганлиги мутлақо бошқача бадий-эстетик таъсир уйғотаётганлиги сир эмас.

“Ҳайрат ул-аброр”да Алишер Навоий Низомий, Хусрав Деҳлавий ҳамда Абдурахмон Жомийлар шаънини улуғлайди. Уларнинг истеъдод ва журъатларига ниҳоятда юксак баҳо беради. Айни пайтда ўзининг ҳам улар йўлидан юришга, ўз имкониятини кўрсатишга уринишдан ҳам яширмайди. Айни шу фикрларнинг бадий ифодаси эса такрорланмас бадий мисраларда ўз ифодасини топган:

Бўлса ўту суву ҳаво дил пазир,

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20-томлик. 7-том. Хамса. Ҳайрат ул-аброр. Т., “Фан”, 1991, 55-бет.

Ул аро туфроқ ҳам эрур ногузир.
Сарву гулу лола харидори бор,
Лек ўтунинг доғи бозори бор.
Бўлса ҳазу атласу иксун либос,
Ит жули қилмоққа ярар ҳам палос.
Лаъл ила ёқуту дур истар баҳо,
Лек сомонники чекар қаҳраб¹.

Ҳар тўрт мисрада ҳам асосий фикр “улар буюк, мен ожиз” ақидасининг исботи учун хизмат қилади. Дастлаб бу дунёнинг яратилишидаги тўрт асосий унсур воситасида ўртага қўйилган. Ўт, сув, ҳаво-Навоний ардоқлаган буюк устозлар рамзи бўлса, туфроқ-адибнинг ўзини ифода этмоқда. Айни шу вазифалар кейинги байтларда “сарву гулу лола” ҳамда “ўтиш”га, “ҳазу, атласу иксун либос” ҳамда “ит жули”га, охириги байтда эса лаъл, ёқут, дур ва сомон тимсолларига юкланган. Бу мисоллардан ўз-ўзича бадний вариациянинг пайдо бўлиши сабаблари аёнлашгандай бўлади. Шоир муайян фикр ифодасидан қониқмаганида, ёки ана шу фикрни бадний жиҳатдан янада юксалтириш иштиёқи кучайганида хилма-хил ифодаларга мурожаат этади. Натижада олмос қирраларидаги такрорлаимас жило каби бир байтда фикрнинг янги-янги нуқталари ўзгача бир тароват билан кўзга ташланади.

Бадний вариация туфайли дастлаб айтилган фикр тўлдирилади, бойитиб берилади, фикрнинг янги қирраларига алоҳида эътибор тортилади. Шакл ва маъно мутаносиблигига оид қуйидаги мисраларни ўқийлик:

Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур.
Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида ҳўб эмас.
Назмки сурат эрур хуш анга,
Зимнида маъни доғи дилкаш анга.

Биринчи байтда қайси шаклда бўлмасин (“Бўлсун анинг сурату ҳар не дурур”) маъно назмда (шеърятда) ҳам асосий ўрин тутмоғи лозимлиги устида сўз бормоқда. Иккинчи байт ҳам ана шу фикрни ифода этаётир. Фақат бу ерда назмнинг маънодан ташқари ҳолатига эътибор тортилган. Охириги байт эса маънонинг чиройли шаклда (“Назмки ҳам сурат эрур хуш анга”) ифодаланишининг омили бўла олиши таъкидланмоқда.

Алишер Навоний бадний вариациянинг ниҳоятда хилма-хил кўринишларидан фойдаланади. Аниқроғи, фикрни товлантиришда ҳам Навоний ўзига хос бадний маҳоратга эга эканлигини намойиш этади.

Табиат тасвирига бағишланган қуйидаги парчага эътибор қаратайлик:

Берди саҳар хулласи зар ришта тоб,
Қолмади тун пардасидин ришта тоб.
Ёзди фалак тоқиға килки қазо,
Ояғи “Ваш-шаме” била “Ваз-зуҳо”.

¹ Ўша китоб, 56-бет.

Сўфийи субҳ айлабон ул дам зуҳур,
Ёйди сипехр узра мусаллоий нур.
Шом саводи асарин тийра хок,
Субҳ супургиси била қилди пок.
Чарҳки даҳр узра эди мушкрез,
Бўлди ҳамул мушк уза кофурбез.
Нилуфари чарх тўкуб жоласин,
Очти саҳар боғи сариғ лоласин.
Ож ўлубон панжараи обнус,
Ўт сочибон мижмари сундрус.
Қўйди қуёш ўтиға зулмат туни,
Учти ҳаво узра нужум учқуни.
Жилва бўлуб гўм кеча товусидин,
Нур кетиб гуллари кўзгусидин.
Кўз очиб хожа адам шомидин,
Жон топибон тонг ели пайғомидин...

Кўриниб турганидай, тасвир туп ўрнига келаётган кунни кўрсатишга бағишланган.

Буларнинг барчаси Навоийнинг халқ оғзаки ижодидан чуқур баҳараманд бўлганлигини яна бир марта тасдиқлайди.

Муслиҳиддин МУҲИДДИНОВ

“ҲАЙРАТУЛ АБРОР” ДОСТОНИДА ИНСОН ТАЛҚИНИ

Инсон ҳамма замонларда адабиётнинг бош мавзуси бўлиб келган. “Адабиёт инсоншўнослик фани” экан, демак бутун адабиёт тарихи инсон ҳақидаги фикрий-ғоявий қарашлар, инсонни тасвирлаш, инсон моҳиятини кашф эта бориш тарихи, деб атаса бўлади. Чунки ҳар бир ёзувчи, ҳар бир шоир жамият ҳодисалари, ўзини қизиқтирган, тўлқинлантирган ғояларни қаламга олар экан, албатта инсон сийрати ва сурати, ахлоқи фаолияти, ният-орзуларига қадалиб ўтади. Инсоннинг ўзи нима, у қаердан келиб чиққан, ҳаётда ўзини қандай тутиши керак, инсоният жамияти, одамларнинг бир-бирига муносабати нималар асосида қурилиши лозим? Бу саволлар фақат файласуф, сиёсатдонларинигина эмас, адибларни ҳам дол этган. Кўп асрлик Шарқ адабиётида ҳам инсон муаммоси доимий равишда баҳс-мунозарага сабаб бўлиб, турли қарашларни вужудга келтирган. Шарқнинг гуманист шоирлари ҳамма замонларда, ҳатто, зулм-истибодод кучайган даврларда ҳам инсонни улуғлаш, унинг ажаб фазилатларини васф этиш, номақбул, тубан хислатларни танқид қилишни қанда этмаганлар.

Буни икки буюк шоир Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий ижодиди, хусусан, уларнинг фалсафий-лирик дostonлари “Матлаъул анвор”, Низомий Ганжавийнинг “Маҳзаул асрор” дostonига жавобан ёзилган бўлса, “Ҳайратул аброр ҳам Низомий ва Деҳлавий асарларига жавоб тарзида дунёга келган. Хусрав Деҳлавий билан Алишер Навоий бу дostonларда

фалакиёт ва коипот, руҳи мутлақ, одамнинг яратилиши, табиати, яхши-ёмон хислатлари ҳақида фикр юритадилар.

Гарчи бу асарлар Низомий таъсирида юзага келган бўлса-да, аммо улар ҳар бир шоир яшаган замоннинг талаблари, муаллифнинг шахсий қарашлари, ўй-фикри акс этганини унутмаслигимиз керак. Улар шунчаки, инсон ҳақида фикр юритиш, унинг фалсафий моҳиятини англаш учун интилган эмаслар. Буюк шоирларни, аввало, яхши инсон фазилатлари нимадан иборат, қандай қилиб яхши одам бўлиш керак, деган масалалар қизитирган ва ҳар бири ўз кузатишларининг натижасини ифодалаган. Шунинг учун “Матлаъул анвор” билан “Ҳайратул аброр” мазмун-мундарижа, кўтарилган масалаларига кўра ўзаро яқин жиҳатларга ҳам, фарқли жиҳатларга ҳам эга.

Буни яхшироқ идрок этиш учун иккала достоннинг композициясини қисқача кўздан кечирамиз.

Хусрав Деҳлавий достонда умумий муқаддимадан кейин учта муножот ва наът келади. Сўнгра шоир ўз пири Низомиддин авлиё, султон Алоуддин, яна бир ҳукмдор мадҳига ўтади. Сўнгра асарнинг таркиб ва тартиби хусусида гапирди-да, орақсидан учта хилват (учта фалсафий-гасаввуфий боблар)ни ёзади. Шундан кейин йигирмата мақола келадики, ҳар бир мақолол битта ҳикоя билан якушланган. Асарнинг охириги боби “Гуфтори ихтимоми китоб” (Китоб тугатилгани ҳақида сўз) деб номланган. Хусрав Деҳлавий асарлари, шундай қилиб, ҳаммаси бўлиб, 53 бобдан иборат. Алишер Навоий достон эса 63 бобни ташкил этади, яъни Хусравдан 8 боб ортди.

Бу ниманинг ҳисобига юз берган?

Мақололлар ва уларнинг ҳикоятлари сони иккала асарда ҳам баробар-20 тадан. Бош-а бобларда эса фарқ бор. Масалан, Алишер Навоий умумий киришдан кейин яна бир ҳамд (“Ул холиқ ҳамдидаким, махлуқот тасвирига анинг қалами сунъи чеҳрақушодур...”) бор. Бундан бошқа муножот тўртта, наът эса бешгадир, яъни 3 боб бу ерда зиёд. Ўзбек шоири ўзининг танқидий-эстетик қарашларини ифодалаш учун сўз таърифига икки боб бағишлайди, унинг бағишловлари ҳам Хусрав Деҳлавийдан битта ортди (Баҳовуддин Нақибанд таърифи)-Навоий “Ҳайрат”ларини бошлашдан олдин (Хусравда булар хилват деб номланган), кўнгил талқинига бир боб ажратилган. Чунки, оламдан унинг жамоли, сирру асроридан ҳайратланиш - бу кўнгил, яъни руҳ ишидир, инсон, аввало руҳдир, инсон камолотидир, деган ғояни илгари суради Навоий. Инсон севғиси поклиги, вафоси, ақли, билими ва бошқа хислатлари билан улуғдир. булар ҳақида “Матлаъул анвор” муаллифи ҳам, “Ҳайратул аброр” муаллифи ҳам муҳим фикрларни олға сурганлар.

Хусрав Деҳлавий ёзади:

Эй зи азал гавҳари пок омада,
Гавҳари ту зевари хок омада
Чанбари нўҳ чарх басе беҳи хок,
То бурун омади эй дурри пок.

Нури ту ҳангомаи анжум шикаст,
Дасти ту тасбеҳи малоик гусаст.
Жони жаҳони ҳама олам туй,
В он ки нагунҷад ба жаҳон ҳам туй¹

(Эй азаддан тоза гавҳар бўлиб яратилган, сенинг гавҳаринг ернинг - тупроқнинг зийнатиدير. Фалакнинг тўққиз элаги сен дурри пок ҳосил бўлгунча тупроқ элади. Сенинг нуринг юлдузлар шуъласини синдирди, кўлинг малоикалар кўлидаги тасбеҳни тортиб олди. Бутун оламнинг жону-жаҳони сенсан, жаҳонга сиғмаган ҳам сенсан.)

Шоир инсонни барча махлуқотнинг энг аълоси, шарифи деб таърифлайди. Шундай бўлгач инсон ўзига муносиб шариф ишлар билан шуғулланиши, оламга дил кўзгуси билан қараб ибрат олиши, яхши-ёмонни ажратиши, ҳасад, хирс-пасткашлик каби қабиҳ ишлардан ҳазар қилиши лозим, дейди. Хусрави Деҳлавий биринчи мақолатни инсон талқинига бағишлаб, кейинги бобларда, ижтимоий-ахлоқий қарашларни баён этган.

Унинг уқтиришича, паст одам ҳар қанча ҳаракат қилса ҳам, мансаб-амалга минса ҳам пастлигича қолади:

Паст нагардад ба таманно баланд,
Гарчи ба ангушт кунад по баланд.

(Паст орзу билан улуг одамга айлана олмайди, гарчи бармоқларига тиралиб бўйини баланд кўрсатса ҳам)

Одамй аст аз пай кори бузург,
Гар накунад инт-ҳамори бузург

(Одам улуг ишлари билан улугдир. Агар буни қилмаса-катта ҳайвондир.)

Одамнинг мартабаси унинг ақли, шахсий қобилияти, ҳиммати-ҳимоятига иродасига қараб кўтарилиши керак.

Ўз насли, ота-бобосининг обрўси, қариндош-уруғ орқасидан маманлик қилиш ғирт аҳмоқлик дейди Хусрав Деҳлавий:

Така чй орий ба асои касон,
Зинда нашуд кас ба баҳои касон.

(Ўзгалар таёғига суянмоғи не, ўзгалар баҳоси-ҳиммати билан ҳеч ким тирлан эмас). Ҳаётда баланд ҳиммат билан доим илм ўрганган, ўз-ўзини тарбиялаган, ҳаром нафсдан ҳазар этган киши улуглик касб этиб бораверади, назари баланд бўлади.

Кейинги мақолотларда Хусрав Деҳлавий илм олиш ҳуш суҳбатлик, ижод тақводорлик, шукр, хурсандчилик қилиш соф севги, дўстлик, вафо, раҳм, ҳаёли бўлиши, диёнат, инсоф, адолат каби ахлоқий фазилатларга

¹ Хусрав Деҳлавий. Матлаъул анвор, танқидий текст тайёрловчи Тоҳир ўғли Маҳаррамов, М., Наука, 1975, 83-бет. Мисоллар шу манбади олинди.

тўхталган. Алишер Навоийнинг олам ва одамнинг яратилиш ҳақидаги қарашлари Хусрав Дехлавий фикрларига монанд. Навоий ҳам инсонни оламнинг гултожи, ҳосиласи деб таърифлайди. Масалан:

Муяча ғаройибки, мисол айладинг,
Барчани миръоти жамол айладинг
Ганжинг аро нақд фаравон эди,
Лек боридин ғараз инсон эди.

Ёки:

Конию хайвони, агар худ набот,
Ҳар бири бир гавҳари оли сифот
Борчасини гарчи латиф айладинг,
Борудан инсонни шариф айладинг.

Улуғ шоир инсонни биринчи навбатда ҳаётдаги фаолияти, кирду қорига қараб ҳукм чиқаради, инсон қилаётган иш, келтирган нафъу зарари билан аниқ фазилат касб этади. Инсоннинг яратилиши ҳақидаги диний афсона ҳар икки шоирда ҳам мавжуд. Шу каби шарият қоидаларига амал қилиш имонли-эътиқодли бўлиш ҳам талаб этилади. Бу қонуний ҳол, чунки ҳамма гап шундаки, гуманист шоирлар шу қарашлар ичида оташин инсонпарвар, инсонсевар бўлиб қоладилар. Алишер Навоийнинг машҳур:

Одами эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами.

Ҳикмати ҳам “Ҳайрат ул-аброр”дадир. Навоий ана шундай ўзгалар ғамида юрадиган, ҳиммати баланд, ҳожатбарор, адолатпаноҳ инсонларни таърифлайди. Маълумки, инсон аллақандай мавҳум тушунча эмас. Инсон ўз касбу кори, жамиятда эгаллаган мавқеи билан, аниқ шахсдир. Агар ўрта асрларда яшаган кишиларни назарда тутсак, бу деҳқонлар, олимлар, ижодкорлар, амирлар, шоҳлар, савдогарлар ва ҳоказолардан иборат. Навоий бу тоифаларнинг ҳаммасини “Маҳбуб ул-қулуб” асарида бир-бир таърифлаган, аммо ҳар бир гуруҳнинг ҳам яхши-ёмони борлигини кўрсатган. Ана шу тариха зид қўйиб тасвирлаш “Ҳайратул аброр”да ҳам бор. Улуғ шоир шунинг учун адолатли ва зolim шоҳ, рост қавл ва риёкор шайх, қарамли (саховатли) ва ҳасис одам, одобли ва беадаб киши, олим ва жоҳилар ҳусусида ёзади, уларнинг инсоният жамияти учун фойда ёки зарарини кўрсатиб ўтади. Масалан, ўн биринчи мақолатда илмнинг фазилати ва жоҳил-нодонликнинг касофати ҳақида сўз боради. аммо, шоир бобни тўғридан-тўғри:

Даҳр иши то халқ ила бўлмиш ситез,
Хордурур олиму жоҳил азиз.

деган байт билан бошлайди. Чунки, замона зулми севади, разил, жоҳилларга мартаба, мансаб поғонасига кўтарилиш насиб этади, “билик аҳлига” эса ранжу азоб:

Феъли ёмон топса рафиъ айлабон,
Ҳукмига олмани мутеъ айлабон.

Ёмон одам бошқаларни ўзига мутеъ этса, яхшилар, оқилу донолар хор бўлади, лаълдек қимматли, кўнгли пок одамлар “кўҳи боло остида ғамнок” яшайдилар. Хулиқи, рафтори дорапдалик бўлган покаслар шоҳ саройида иззат-ҳурматда яшайдилар, дейди Навоий. Шоир илм олишнинг машаққатли азобларини тасвирлайди. Қашшоқ, оч-ялонғоч муллаваачалар аянчли аҳволда мадрасаларда куну тун таҳсил кўриб, илм ўрганадилар, мақсадга эришиши чун барча нарсадан, ҳатто ҳаёт неъматларидан ҳам воз кечадлар:

Ғурбат аро ҳоли ёмондин ёмон
Ҳар не йўқ андин ёмон, андин ёмон.

Лекин, афсусланадиган ва ажабланадиган жойи шуки, деб куюнади Навоий, “бир жоҳили қотилваш”, “сўзи ҳам, ўзи ҳам ноҳуш” дину диёнати йўқ жоҳил одамлар молу мулк эгаси, мансабу мартабали. Яна ажабланарлиси шуки, бу разил, нодон одамлар хизматида нечта олиму дошизманд юради, мулозимлик қилади. Навоий бундай олимларни ёмон кўрган. Агар қанча муҳтож бўлсанг ҳам, паст, жоҳил кишининг хизматида бўлма, бошингни кўтариб озод юргин, дейди шоир:

Илми ким воситаси жоҳ этар,
Ўзини-ю халқини гумроҳ этар.

Илм-амал, мансаб воситаси эмас, балки халққа хизмат қилиш қуролидир. Олим дунё молига меҳр қўймаслиги керак:

Солмаса кўз жафои дунё сори,
Боқмаса туз дунё фони сори,

Они шараф гавҳарининг кони бил,
Гавҳару кон ҳар не десанг, они бил.

Шу тариқа, кўрамизки, Алишер Навоий инсоннинг муҳим фазилатларидан бири сифатида билимдонликни кўрсатган. Бу ерда муҳими шуки, улуғ шоир аниқ суратда ўз даврининг воқеаларидан келиб чиқиб илму урфон эгаллашнинг ниҳоятда қийин экани, энг ёмони шу азоб билан билимдон бўлганлар хору нодон, разиллар эса роҳатда яшашини бир дард, алам билан тасвирлаган. Шоирнинг муносабати, жамиятнинг нотекислиги, адолат йўқлигини очиқ-ойдин ёзилиши Навоий инсонпарварлигининг қудратини оширган, унинг ғоялари ҳаётийроқ, таъсирлироқ бўлиб ифодаланган.

Илм ҳақидаги боб Хусрав Деҳлавийда ҳам бор. “Матлабул анвор”нинг иккинчи мақолоти шу мавзуга бағишланган. Хусрав ҳам илми улуғлаб, жаҳолатни танқид қилган. Унингча, илм бу қоронғи кечада йўл кўрсатувчи

чироғдир. Чироғи бўлмаган одам қудуққа тушиб кетади. Илм кучли бўлган одам зарра гавҳарига эътибор қилмайди, ҳам илм ва ҳам бойлиги бор одам камдир. Олим ўз илми билан улуғ, жоҳил агар шоҳу султон бўлса, дунёни эгалласа ҳам авомдир, пастдир:

Гарчи кашад гов жаволи гуҳар,
Бор зиёдат шавадаш, не хунар.

(Хўкизга гавҳар кони ортилган билан юки ортади, хунари ортмайди).

Хусрав ўзини билимдон кўрсатишга уринган нодон кишилар, ясан-тусан қилиб юрадиган одамлардан қулади. Хусрав Дехлавий олим билан жоҳилни турли кўринишларда солиштириб, ҳақиқий илм эгасининг фазилатларини бир-бир санаб чиқади. Илмда ҳийла, маъманлик, ялқовлик, мақтанчоқлик зиён келтиради. Илм оламан деган одам майпарастлик, ишқибозликдан воз кечиши керак:

Илм чунон хон, ки зи паст зиндағи,
Хоби ту бошад шарафи бандағи

(Илмни шу қадар ўрганганки, ўлганингдан сўнг, сенинг уйқунг одамийлик шарафи бўлсин).

Олим одамнинг аъмоли ҳам ўзига ярашадиган, хулқи покиза бўлиши керак.

Шундай қилиб, ҳар икки шоирнинг инсон хислатлари ҳақидаги қарашларида умумийлик борлиги маълум бўлади. Навоий Хусрав Дехлавийнинг гуманистик фикрларини давом эттирган. Айни вақтда ўзбек шоирининг қарашларида аниқлик, замонадан келиб чиқиб фикр юритиш, илм аҳли аҳволига ачинаш хос. У инсонни кўпроқ ижтимоий категория сифатида олиб қараган ва шу асосида фикр юритган.

Файзуллохон НАБИЕВ

ЛИРИК ҚАҲРАМОН ВА ТАБИАТ ТАСВИРИ

1. МУШТАРАКЛИК ВА ЎЗИГА ХОСЛИК

Алишер Навоий мислсиз лирик шоир, шу билан бирга буюк дostonнависдир. Ўз ижодини лирик шеърлар битиш билан бошлаган Навоий йирик бадний полотнолар - дostonлар яратишини орзу қилди. Ниҳоят, кўп йиллик орзу ва ижодий изланишлари самараси ўлароқ сўз санъатининг гултожи - “Хамса” яратилди.

“Хамса” - лиро-эпик асар. Унда лириклик билан эпиклик бир-бирга шу қадар сингишиб, ўзаро шундай уйғунлашиб кетганки, буни бир-бирдан ажратиш баъзан жуда суғий бўлади. Бироқ, шуни таъкидлаш зарурки, “Хамса”даги ҳар бир дoston ўз жанр хусусиятларига эга.

Навоийшуносикда “Хайратул-абдор” - фалсафий-таълимий, “Фарҳод ва Ширин” - ишқий-қаҳрамонлик, “Лайли ва Мажнун” - ишқий-фожиавий, “Сабъаи сайёр” - ишқий-сарғузашт, “Садди Искандарий” - қаҳрамонлик асари сифатида баҳоланган.

Биз, бу ўринда табиат тасвири ва лирик қаҳрамон масаласини ёритишни мақсад қилдик. Бунинг учун, биз, “Фарҳод ва Ширин” дostonининг айрим бобларидаги (ҳажмин ҳисобга олган ҳолда) табиат тасвирининг лирик қаҳрамон фикр-ўйлари ва ҳис-туйғуларини ифодалашдаги ўрни ва вазифасини аниқлашга уриндик.

Лирик қаҳрамон руҳий дунёси бевосита унинг нутқида - монолог ва ички монологларида намён бўлади. Шоир ўз нутқининг бадиятини ошириш, таъсир кучини орттириш учун табиат тасвиридан қай даражада ва қандай фойдаланган? Ва бу ҳол шоир олдига қўйган мақсадларни рўёбга чиқаришда нечоғлик қўл келган? Шу мақсадда, биз, “Фарҳод ва Ширин”, дostonининг лирик парчаларида - лирик қаҳрамон нутқидаги пейзаж ҳусусиятларини, гарчанд моҳиятган битта бўлсада (чунки, улар ўзаро уйғун, бири иккинчи бирини тўлдирса-да), мазмунан уларнинг ўзига хос эканлигини назарда тутиб, айни масалани атрофлича ёритишга ҳаракат қилдик.

Маълумки, лиро-эпик асарларда қаҳрамонлар билан бирга, лирик қаҳрамон ҳам тўла иштирок этади. Хўш, табиат тасвирида бу қандай намён бўлади? Ва унинг асар воқеалари, уларнинг тадрижий такомилдаги ўрни қандай? Масалани шу жиҳатдан кузатиш қизиқарли, албатта.

Зеро, лирик қаҳрамон нутқи бу дostonларда ҳам ажралиб туради. Яъни, гарчи ҳамма байтларда ҳам лирик қаҳрамон иштироки эҳтимоли бўлса-да, биз, соф лирик парчаларга кўпроқ эътибор қиламиз, уларга эпик тасвир устун турадиган парчалардан шартли равишда ажратиб қараймиз. “Фарҳод ва Ширин”нинг услуби, ундаги лирик қаҳрамон ҳақида баҳс юритар экан, профессор С. Эркинوف шундай дейди: “Алишер Навоийнинг эпик услуби учун хос бўлган бир фазилят - адиб ишқий-сарғузашт сюжетига лирика элементларини жуда ўришли сингдириб юборади. Ўқувчиларда қаҳрамон кайфиятини умумий тарзда ифодаловчи ва кучли эмоция уйғотувчи мисраларни кўп учратади. Лекин, улар асарда сюжет бирлигига, унинг эволюциясига салбий таъсир этмайди, балки кўп ҳолатларда воқеаларнинг бошланиши, кульминацияси ва ечимига ўтишда бир поэтик усул сифатида хизмат қилади”¹

Хўш, ана шу лирик парчалар дostonларда қандай намён бўлади? Ва улардан муаллиф кузатган мақсад-ниятлар нималардан иборат?

Маълумки, лирик парчалар, аввало, насрий сарлавҳалардан бошланади. Уларда боб воқеаларининг мундарижаси баён этилса ҳам, шоир ўша воқеаларга ўз ҳиссий муносабатини ҳам билдириб кетади. Ундан кейинги лирик парча деб бобларнинг бошланма байтлари - бароати истелоҳларини айтиш мумкин. Чунки, ҳар бир бароати истиҳлолга шоир ўзининг лирик

¹ С. Эркинوف, Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”и ва унинг қиёсий таҳлили, Т. Фан., 1971. 245-246 бетлар.

кайфиятини сингдира олган. Кейин боблар ичидаги лирик чекинишларда табиат тасвири усутун келган ўринлар бор. Боб сўнгидаги лирик хотима - соқийномаларда ҳам кўпичча табиат образлари ёрдамга келади. Демак, лирик қаҳрамон образи бобда насрий сарлавҳа, бароати истихлोल, лирик чекиниш ва лирик хотима каби кетма-кетликда намоён бўлади. Шунини ишонч билан айтиш мумкинки, ана шу лирик парчаларнинг кўпчилигида шоир бевосита табиат тасвирига мурожаат қилади. Лирик қаҳрамоннинг ўй-фикрлари, ҳис-ҳаяжонлари табиат образлари ёрдамида намоён бўлади. Биз дostonнинг ана шу жиҳатларини кузатишни мақсад қилдик. Чунки, бу жиҳатдан дoston фасллари бир даражада эмас. Ундан ташқари, лирик қаҳрамоннинг табиат тасвири ёрдамида ўй-хаёлларини баён этиш учун дoston воқеалари кечган ташқи муҳит - табиий вазиятнинг таъсири ҳам бўлган. “Фарҳод ва Ширин” воқеалари дунёнинг гўзал гўшаларида Чин ва Арманистонда кечади. Ҳар иккала диёр ҳам Навоий тасвирида жуда гўзал мамлакатдир. Кейин, Арманидаги тоғу тошлар, чаманзорлар тасвири, денгиз тасвири бунга жуда қўл келган.¹ Демак, айтиш мумкинки, Навоий асарларидаги табиат тасвирини асар воқеаларининг ўзидан келиб чиқиб кузатиш керак. Чунки, аини шу воқеалар табиат тасвиридан фойдланиш даражаси ва кўламини бошқарган.

Маълумки, дostonдаги насрий сарлавҳа, бароати истихлोल ва соқийномалардаги табиат тасвири билан уйғунлашиб келган лирик чекинишларни аниқлаш у қадар қийин эмас, чунки, бу поэтик бўлакларнинг композицион ўрни аниқ. Бироқ, боб ичида лирик чекинишлар қандай ўринларда келади? Аввало, юқорида қайд этилганидек, ҳар қандай воқеа баён келганда, шоир ўз муносабатини қўшиб тасвирлайди. Демак, назарий жиҳатдан ҳар қандай байтда лириклик кутиш лозим. Бироқ, шоир боб ичида алоҳида, махсус лирик чекинишлар ҳам қилади. Энди дostonни ана шу жиҳатдан кузатсак.

2. “ФАРҲОД ВА ШИРИН”ДА ЛИРИК ҚАҲРАМОН ВА ТАБИАТ ТАСВИРИ.

Дostonнинг 2-бобида шундай сарлавҳа қўйилган: “Бу шавқ дostonларининг “алиф”лари сарвқадлар бўйиндек санубарваш ва “лом”лари бинафша зулфлар турраси янглиг дилкаш эрконига боис фехрастида ҳақ отидин тўғро ва дебочаси қайюми мутлақ сифоти била мутарро эрконининг баёни”². Кўриниб турибдики, шоир “сарвқад”, “санубарваш”, “бинафша” каби ифодаларда табиатга оид образлардан фойдаланган. Демак, бу бобда табиат тасвири насрий сарлавҳаданоқ бошланди. Бу тасвир заنجири насрий сарлавҳадан бароати истихлолга ўтади:

¹ Аини масалалар навоийшуносликда анчайин тадқиқ этилганлиги сабабли ва ҳажм тақозосига кўра, биз, фақат мавзуйимиз доирасида баҳс юритишни лозим топдик (Ф.Н.).

² Алишер Навоий, Ҳамса, Т., Фан, 1960. 150-бет. Барча мисоллар “Ҳамса”нинг ушбу нашридан олинганлиги сабабли, бундан кейин фақат саҳифаларини кўрсатиб борамиз.

Бу рангин сафҳа, балким дард боғи,
Аён ҳар лоласида ишқ доғи.
Тахайюр ўти ҳар барги гул анда,
Таҳассур дуди ҳар бир сунбул анда.
Қушининг нағмаси ҳижрон суруди,
Оқар сув барча сайли ашк рўди.
Шамолиға самуми ҳажр ҳамроҳ,
Самуми ҳажр йўқким, шуғлаи оҳ.
Бутуб гулбунларидин ғунҷаи дард,
Чиқиб ул ғунҷалардан оташин вард.
...Ки инсон кўнглин этти гулшани ишқ,
Бу гулшаннинг ҳаримин маҳзани ишқ.
Демай ўт ониким, барқи дурахшон,
Демай барқи дурахшон, меҳри рахшон.
Тулуъ этти чу ул раҳшанда хуршид,
Адам шомиға бўлди шамъи жовид.
Анинг нури чу партав қилди зоҳир,
Бори заррот бўлдилар мазохир.
Қуёш маъшуқу ҳар зот ўлди ошиқ,
Дема ҳар зот, заррот ўлди ошиқ.¹

Бу байтларда шоир табиатнинг ажиб манзарасини яратган. Муаллифнинг фикрича, бу дунё бир боғ. Қуёш эса бу боққа нур сочади. Гулшан, ундаги жамики зотлар, наботот ва жонзотлар, балки бор зарротлар ҳамма-ҳаммаси ана шу қуёш нури билан ёритилади, ана ўша қуёшга ошиқ бўлади. Қуёш эса ҳамма нарса учун буюк бир маъшуқ. Бу тажалли фалсафаси асосидаги ошиқ ва маъшуқ талқини. Буни шоир лирик кечинмалар орқали табиатдан мисол олиб тушунтиради. Шу тариқа ишқ, ошиқ ва маъшуқа таърифидан давом этади. Сўнг яна шоир “Навойга” мурожаат қилиб, яна лирик чекиниш бошланади:

Навой, телбаликни бартараф қил,
Яна бир лаҳза сўз бошига келгил.²

Бобнинг охирида яна табиат тасвирига дуч келамиз. Энди нуҷумиёт тимсолларига, тасвирларига ўтилади. Маълумки, нуҷумиёт ҳам табиатнинг узвий бўлаги. бунга асос ҳам бор: боб бошида қуёш образи чизилган эди. Нуҷумиётга оид тушунчалар тун-кеча маназарасини чизиш орқали тилга олинади:

Шафақ гулғуниға хуршед этиб ранг,
Яна жул чархи атлас қаҳқашон танг.
Кеча шабдезин айлаб танг баста,
Янги ойдин қилиб саглиға даста.
Қадар Шопурин анжумдин садафкор,
Анга чарху шафақ шингарфу зангор.

¹ Алишер Навоий, Ҳамса, ўша бет.

² Алишер Навоий, Ҳамса, 150-бет.

...Чу тортиб зухра лаҳни Борбадни,
Олиб Баҳромвашлардин хирадни.
Ўқуш Фарҳоду Ширин айласанг жамъ,
Шабистонида бир парвонау шамъ.¹

Хуллас, табиат тасвирлари бу ерда шоирга асарда нима ҳақида гап бориши, унда иштирок этажак қаҳрамонлар номини образли-истиоравий йўл билан китобхонга таништириш имконини берган.

Умуман, тун манзараси - Навоий асарларида, айниқса, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” дostonларида кўп учрайдиган бадиий тасвир воситаларидан. 5-бобда бунинг яна бир ёрқин намунасини кўрамиз. Меърож талқинидан иборат бу боб бевосита тун тасвири билан бошланади:

Ул оқшомким юзига лўбати чин,
Ёлиб марғула ёйди зулфи мушкин.
Насим ул мушк исин путратти ҳарён,
Ҳаво раъноларига сотти ҳарён.
Ёшунди мушк ичинда чин ғазоли,
Дема чинким, фалак заррин ғазоли.
Қаю заррин ғазола, турки чин де,
Қаро туфроққа киргон маҳжабин де.
Қуёш сўти иши киргач ароға,
Фалак лўбатлари кирди қароға?²

Демак, бобда лирик қаҳрамон баъзан насрий сарлавҳаларда ҳам, истихлосда ҳам, боб ичида ҳам ва бобдаги лирик хотимада ҳам табиат тасвиридан, унинг ранг-баранг лавҳалардан усталлик билан фойдаланади. 5-бобда эса табиат тасвири бундай узвийликка эга эмас. Шунингдек, Низомий ва Деҳлавий таърифидаги 6-бобда ҳам шоир ўрни-ўрни билан табиат образларидан фойдаланиб, ажойиб образли фикрлаш намуналарини яратган:

Агар булбул десанг, Ҳиндустон тун,
Қаро зулмаг дема, анбарфишон тун.
Бу андоқ тун аро шабхез булбул,
Шабистон ичра шўрангез булбул.
Дема булбул, де они қақнуси зор,
Топиб лаҳнидин онинг қақнус озор.
Агар қақнус чекиб юз нола жонсўз,
Анга минг нола ўқи борча дилсўз.
Дема ўқ, балки ҳар бир барқ оҳи,
Ки, секриб ўртабон маҳ то ба моҳи.
Солиб юз шуъла ҳардам хирманиға,
Ўзининг йўқки, олам хирманиға.
Маоний баҳриға анфосидин мавж,
Ки ул мавж остиға қолиб тўқуз авж.
Тақаллум ришгасиға назмидин дур,
Фалак бағриға ул дурдин тафохур.

¹ Алишер Навоий, Ҳамса, 151-бет.

² Алишер Навоий, Ҳамса, 155-бет.

Саводи назм анга абри баҳори,
Бўлуб эл бошига гавҳар нисори¹.

Лавҳада Дехлавийни таърифлаш учун шоир Ҳиндистон ва у билан боғлиқ табиат, кoinнот ҳодисаларидан ҳамда турли атамалар, тушунчаю тасаввурлардан усталик билан фойдаланади: “булбул”, “тун”, “қаро зулмат”, “анбарфишон тун”, “шабхез булбул”, “шабистон”, “қақнус”, “барқ”, “маҳ”, моҳи”, “шуъла”, “хирман”, “баҳр”, “олам хирмани”, “баҳр”, “мавж”, “тўқуз авж”, “дур”, “фалак бағри”, “абри баҳори”, “булут”, “гавҳар”, “найсоний булут”, “мушкин саҳоби”, “қатра”, “дурри поб” каби табиатга хос ҳодиса ва тушунчалар орқали Дехлавий шеърятининг таърифини келтиради. Шундан ҳам кўриниб турибдики, шоир фақат асар қаҳрамонлари руҳий ҳолатини тасвирлаш учунгина табиат кўринишларидан фойдаланиб қолмай, табиатга тааллуқли тушунча ва тасаввурлар орқали баён этади. Шундай қилиб, табиатга, унинг турли хил кўринишларига бир неча мақсад ва жиҳат билан мурожаат қилган Навоий, бадий тасвирда унинг кенг имкониятларидан моҳирона фойдаланади.

Баъзан муаллиф боб охирида табиат манзараси яратиб, лирик хотимани унга улаб юборади. Масалан, “Фарҳод ва Ширин”нинг 9-боби шундай бошланади:

Берур меҳнат тунига шамъ ёрду,
Чу ўчти шуъласи бўлди қоронғу.
Мангаким солди шоми ғам ниҳон сўз,
Десамким ёрутай бу шамъи жонсўз.
Бошида бўлмаса заррин ливойи,
Шабистонга нетиб солғай зиёи.
Умидим улқи, бу шамъи тирози,
Ки, бўлди жон уйининг жилва сози.
Қуёшдек чарх айвонин ёрутқай,
Ки, онинг партави оламни тутқай.
Кетурғил, соқи, ул шамъи дурахшон,
Демай шамъи дурахшон, меҳри рахшон.
Ки, меҳр этгач аён тоғ узра анвор,
Чиқай тоғ узра мен ҳам кўҳанвор².

Бу бобда шоир бевосита “мен” деб гап бошлайди. демак. уни бошдан-охир лирик парча деб ҳисоблаш мумкин. Мазкур байтларда шоирнинг “Фарҳод ва Ширин”ни ёзиш ҳақидаги нияти акс этган, бу йўлда мадад сўрайди. Бунда тун лавҳаси ва қуёш тушунчаси ишга солиниб, ҳатто соқийнома ана шу образлар асосига қурилади. Шоир майни шамъи дурахшонга ўхшатади, кейин уни инкор этиб, меҳри рахшон деб атайди. Ружуъ санъати асосида майни қуёш тарзида тасвирлагандан кейин, сўнгги байтда қуёш тоғ узра нур сочганидек, мен ҳам худди тоғ йўнувчи каби тоғ узра чиқай деган орзусини баён этади. Бунда, ўз-ўзидан равшанки,

¹ Алишер Навоий, Хамса, 158-бет.

² Алишер Навоий, Хамса, 167-бет.

Фарҳоднинг қўҳқанлигига ҳам ишора бор. Аммо, мана шуларнинг ҳаммасида табиат жисми бўлмиш қуёш асосий воситага, воқеалар ривожининг йўлчи қолдузига айланган. Демак, табиат тасвири фақат лирик қаҳрамоннинг ўй-хаёл, ҳис-туйғусини баён этишда эмас, балки бир йўла асар воқеаларига ишораларини юзага чиқаришда ҳам хизмат қиляпти.

Маълумки, 9-бобнинг лирик хотимаси 10-бобнинг бароати истилоҳли - дастлабки байтлари билан ўзаро мантиқий боғлиқликка эга. Соқийномада қуёшнинг тоғ узра нур сочиши ҳақида гап борган эди. Демак, табиийки, тонг отиш маҳали кўзда тутиляпти. Гарчи 10-боб Султон Хусайн Бойқаро ва 11-боб унинг ўғли Султон Бадиуззамон мадҳига бағишланган бўлса-да, ҳар икки боб ҳам тонг отиш маҳалининг ўзига хос тасвирлари билан бошланади.

10-боб бароати истилоҳли:

Қазо килки чу тортиб нақши дилқан,
Жаҳон авроқини қилди мунаққаш.¹

11-бобнинг бароати истилоҳли:

Азал субҳики қилди хомаи сунъ,
Таҳарруксиз хароши номан сунъ,
Абад шомигача не бўлса мавжуд,
Ўзилди ул варақда буду нобуд.²

Хуллас, қуёш, тонг отиши дostonлардаги боблар бошланмасида энг кўп учрайдиган манзара. Бу, айниқса, айрим бобларда жуда муҳим поэтик ҳодисага айланган. Масалан, ана шу 11-бобда тонг отиши тасвири билан фикрни бошлаш шоярга боб ичида ҳам қуёш образига қайта-қайта мурожаат қилиш имконини берган:

Ани мажлис дема, олий сипехри,
Қадаҳдин даврида раҳшанда меҳри.
Дема меҳр ониким, меҳри сабуҳ ҳез,
Не андоқ тезрав, не усрат ангез.
Нипот афзойроқ Нохиддин кўп,
Сариус-сайрроқ хуршеддин кўп.
Қуёш бир қатла ҳар кун кўкни сойир,
Бу мажлис чархин ул юз қатла дойир.
...Қуёшдек олам аро базм чоқи,
Жаҳонга ўт солиб разм чоғи.
... Бериб даврон қуёш янглиғ камоли,
Фалақдин бўлмасун, ё Раб, заволи.
Кетур, соқий, қадаҳ хуршедини бот,
Ичай шаҳзода ёди бирла, ҳайҳот!³

¹ Алишер Навоий, Ҳамса, ўша бет.

² Алишер Навоий, Ҳамса, 169-бет.

³ Алишер Навоий, Ҳамса, 170-бет.

Кўриниб турибдики, ана шу 7 байтда шоир турли шаклларда ўз ва кўчма маъносиди “қуёш” тушунчасини бир неча бор тилга олади. Қуёш - ёруғлик, ҳаёт манбан. “Шуни таъкидлаш керакки, - дейди навойишунос Ё. Исҳоқов бу ҳақда баҳс юритар экан, - тонг отиши ва қуёш чиқиши билан алоқадор истиоравий иборалар поэтик этикет даражага етиб қолган бўлиб, уларнинг моҳияти бир - позитив (ижобий) характерда; қуёш-ғолиб, қоронғулик-зулмат (салбий) лашкарини мағлуб этган қудратли шох сифатида талқин қилинади”.¹ Тасвирда, биз, аввало, табиат қонуниятига қатъий амал қилинганлигини, яъни тундан кейин тонг отиши, қуёш чиқиши, сўнгра, табиат жисми бўлмиш қуёшга хос сифат ва хусусиятларни чуқур очилганлигини кўраимиз.

Хуллас, “Фарҳод ва Ширин”да табиат тасвири лирик қаҳрамон ўзлигини намоён этишдаги энг муҳим воситалардан бири бўлиб зизмат қилган.

Турдибой ҚОЛДИБОЕВ

НаВОИЙ ВА ҚОЗОҚ АДАБИЁТИ

Истиқлол туфайли содир бўлган ва содир бўлаётган буюк ўзгаришлар бутун Ўзбекистон халқининг ҳаётига ўз таъсирини ўтказиб келаяпти. Оғир синовлар, не-не азоб-уқубатларни бошдан кечирган халқимизнинг асрий орзулари ушалди. Дунё харитасида жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинган давлат - Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлди. Айнан шундай дамларда, мустақилликнинг шамоли эсиб, халқимиз қалбида озодлик ва хурлик нафаси жўш ура бошлаган вақтлар (1991) бутун туркий халқлар поэзиясининг чўққиси Мир Алишер Навоий таваллуд тоңанига 550 йил тўлди. Бунинг илдизиди чуқур рамзий маъно ётади. Мустақилликнинг илк йилида бутун туркийзабон халқлар адабий тилининг байроқдори, жаҳон адабиётидаги буюк сиймо, донишманд шоирнинг юбилеи кенг миқёсда нишонланди. Республикадаги Қозоқ Миллий маданият марказининг ташкил этилиши билан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида Алишер Навоийга бағишланган илмий-назарий анжуман бўлиб ўтди. Унда қозоқ зиялилари, ёш олимлар ва талабалар, шоир ижодининг ихлосмандлари иштирок этишди. Мазкур анжуманда таниқли адабиётшунос олимлар, шоир ва ёзувчилар Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маърузалар билан қатнашиб, шеърлар ўқиди. Конференциянинг эртасига буюк шоир таваллуд кунига бағишланган халқаро оқинлар айтишуви ўтказилди. Қозоқистон, Қирғизистон, Монғолия ҳамда Ўзбекистоннинг таниқли оқинлари қатнашган айтишув икки кун давом этди. Бу тadbир республикамизда яшайтган қозоқ халқининг ўзбек адабиёти классиги Алишер Навоийга бўлган чексиз аҳтиромини акс эттирди. Сабаби, туркийзабон халқлар дунёсида дастгалб Мир Алишер Навоий сингари ўз шеърларини туркий тилда ёзиш билан баробар унинг осмонўпар гумбазини бунёд этган ижод соҳиби йўқ. Буюк

¹ Ё. Исҳоқов, Навоий поэтикаси., Т., Фан, 1983. 111-112-бетлар.

шоирнинг тўрт девонидан ташкил топган “Хазойин-ул-маоний”, форс тилида ёзган “Девони Фоний”, беш достондан иборат “Хамса” асари ҳамда кўплаб насрий асарлари туркий халқлар учун битмас-туганмас ҳазина, буюк мерос бўлиб келаётир. Ана шундай маънавият хазинасидан қардош қозоқ халқи ижодиёт аҳли ҳам баҳраманд бўлмоқда. Ушунг яна бир исботи сифатида шунга ҳам айтиб ўтиш жоизки, улуг сиймо таваллудининг 550 йиллик байрами арафасида Қозоғистон Ёзувчилар уюшмасининг напери бўлган “Қазақ әдебиеті” газетасида буюк шоирга бағишлаб маҳсус саҳифа жаратилди. Газетанинг 1991 йил 8 февраль сонининг 4-5-саҳифаларида “Туркий тилининг байроқдори Алишер Навоийнинг таваллудига 550 йил” рукида кириш сўзи бўлиб, шоир ғазаллари қозоқ тилида чоп этилди. Унда Навоийнинг ҳаёти ва ижоди туркий халқлар учун осмон ичра шугъла таратаётган юлдуз сифатида таърифланади.

Шунинг учун ҳам Алишер Навоийнинг меросини кўз қорачиғидай асраб авайлаш энг катта вазифамиз эканлигини ёдда тутмоғимиз даркор. Биз жаҳондаги йирик сўз усталари ижодиётини қай даражада ўргансак, қай даражада ўқитсак, Навоий асарларини ҳам шундай даражада мутолаа қилишимиз, ҳатто аллома шоирнинг меросини чуқурроқ ўрганшимиз лозимлиги баён этилди.

“Ўз томирингдан баҳра олмасдан туриб, бошқа дарахтнинг шоҳида мева бўла олмайсан”, -деб Навоий асарлари қозоқ халқи учун ҳам, унинг тараққий этган давлатлар қаторидаги маданияти ва адабиёти учун ҳам қарвонбоши бўлиши айтилади.

Умумий ўрта таълим мактабларини тамомлаган шогирдларнинг туркий адабиёт тарихини чуқур ўрганиб, уларнинг қалбида поэзияга нисбатан муҳаббат туйғусини шакллантирадиган вақт етди. Ёш авлод Навоий, Низомий, Ғузулий, Абай, Тўғтағул, Махтумқули ижодини етук ўрганса, шунинг ўзи ҳам бирлашининг, дўстлик, ҳамжиҳатликнинг мустаҳкамланишига туртки бўлиши турган гап.

Лекин, ўтмиши билан маънавияти муштарак туркий халқларга адабиёт бўйича умумий дарслик яратилмагани ўқинчли ҳол, албатта.

1994 йили чоп этилган умумтаълим мактабларининг 11-синфига мўлжалланган “Қозоқ адабиёти” дарслигининг “Маънавий алоқа” бобида Алишер Навоий меросидан намуна берилгани қувонарли ҳолдир. Қозоғистон Республикаси Давлат “Рауан” нашриёти 1999 йилда қозоқ адабиёти предмети бўйича қозоқ мактабларига бағишлаб янги дастур (5-9-синфлар) чиқарди. Мазкур дастурнинг 7-синфга тегишли бўлимида “Жаҳон адабиёти намуналари” номли мавзуда (8 соат) Алишер Навоий ижоди билан таништириш мақсади кўзланган. Унда шоирнинг “Ёрим тўғрисида”, “Май бирла юзинг тимтим” ғазаллари, ижодий маҳорати, поэтик ифода усулларини шогирдларга таништириш кўзланган. Шунингдек, Навоийнинг энг катта асари - “Фарҳод ва Ширин” достони эканлиги ҳақида маълумот бериш назарда тутилган. 1999 йилда Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги тасдиқлаган ўқитиш қозоқ тилида олиб бориладиган бошланғич мактабларининг 1-синфига мўлжалланган. “Алифбе” дарслигида (муаллифлар А.Исабоев, Ж.Қайрбоев, Е.Мергенбоев) болаларни Алишер

Навоний ҳаёти билан дастлаб таништириш материаллари ҳамда улут шоирнинг “Болаларим, билимли ва доно бўлинглар!”,-деган васияти берилган.

Қозоқ элини Навоний ижодиёти билан таништириш каби эзгу ишни юксак маҳорат ила бажариб келаятган ижодкорлар орасида таниқли қозоқ шоири Н.Айитовнинг ўрни беқиёсдир. У Мир Алишер Навоний таваллудининг 550 йиллиги арафасида буюк шоир ва давлат арбобининг қатор ғазалларини қозоқ тилига ўғирди. Навонийнинг “Садди Исқандарий” номли достони Н.Айитов таржимасида қозоқ ўқувчиларига етиб борди. Машҳур достоннинг таржимаси қозоқ зиёлилари ва жамики Навоний поэзияси ихлосмандлари тарафидан қизғин кутиб олинган (“Ескендир қорғанў”, “Жазушў”, Алматы, 1989). Буюк инсонийлик ва донишмандликни мадҳ этувчи достонлар ҳозирги авлоднинг маънавий озиғи. Навоний яшаган даврда Шарқда шухрат қозонган араб, форс, туркий тиллардаги уч адабиёт маълум ва машҳур эди. Шулар ичида эса туркий адабиётининг катта шои-шухрат ҳамда обрў-эътиборга сазовор бўлишида Навоний шеърлари ва “Хамса”сининг роли жуда катта бўлди. Умуман олганда туркий адабиётни етук даражага олиб чиққан ҳамда уни бадий жиҳатдан юксак савияга кўтарганлиги учун ҳам халқимиз Навонийни улуғлайди. Унинг тарих, адабиёт, лингвистика, шеърят назариясига бағишланган асарларини нафақат ўз даврида, балки бугунги кунда ҳам фаннинг тамал тошлари бўлиб қолмоқда.

Қозоқ адабиётининг асосчиси А.Қўнолбоев, Алишер Навонийни ўзига устоз ҳисоблаган. Шоир қаламига мансуб илк шеърларнинг бирида:

Физулий, Шамсий, Сайҳалий,
Навоний, Саъдий, Фирдавсий,
Хожа Ҳофиз - бу ҳаммаси
Мадад бер я шағири фаряд...

деб Шарқ юлдузларига, шулар ичида Навонийга бош эгиб, ўзининг шогирдлик йўлига тушганлигини билдиради.

Абай устоз шоир асарларидан ўзи учун намуна, ўрнак қидирган. Даставвал дoston ёзган Навонийдан эмас, ғазаллар муаллифи Навонийдан ўрганмоқни истайди. Шунинг учун ҳам Абай “Алиф-бе” шеърини битди. Шеърнинг ҳар мисрасини араб алифбесига ҳарфлар таркиби бўйича тузади. Навонийда ҳам араб алифбосига қараб ёзилган ғазаллар бор. Аммо Навоний ғазаллари ўз хусусиятлари билан ажралиб туради. Масалан, Абайнинг мазкур шеърида ҳар товушни бошқа товуш ўрнига қўйиб борса, Навоний мисрадаги энг охириги қофияли сўзларининг товушини алифбо тартибига мувофиқ келтиради.

Абай Навонийга илк бор меҳр қўйиши улут шоирнинг бебаҳо лирикаси билан танишишдан бошланади. Бундай интилишни “Йузи-равпан, кўзи-гавҳар” шеърдан ҳам кўриш мумкин.

Бугина эмас, Абайнинг “Хўр бўлди жоним...”, “Кўзимнинг қароси...”, “Ошиқлар тили-тилсиз тил”, “Шер сўзнинг подшоси, сўз сараси” каби

шеърлари ҳам Навоийнинг “Чор девон”, “Хазойин ул-маноний”, “Хайрат ул-аброр”га ўхшаш қатор асарлари билан маъно ва фикр жиҳатдан муштараклиги яхши маълум. Масалан, Навоий “Хайрат ул-аброр” асарида бадий асарининг мазмун-моҳиятига ҳамда унинг тузилиши билан қофиясига сўз заргари сифатида қараган бўлса, Абайнинг:

Олен-создин патшасу, соз сарасу,
Лиуннан иуустураp еp данасу.
Тилге женил, журекке жулу тийп,
Теп-тегис жумур келсин аналасу.-

дейиши бевосита ўз устозидан баҳра топганлигини исботлайди.

Абайнинг қозоқ поэзиясидаги янги шеърый намуна яратишида тўғридан-тўғри ўз устозига мурожаат этганлигини пайқаймиз. Навоийнинг “Мезон-ул авзон” асарида арабча аруз вазининг таъсири, шунингдек, форсий аруз билан туркий аруз шеър вазилари ҳақида фикр-мулоҳазалари Абайнинг қозоқ шеъриятида янгилик очилишида маълум даражада хизмат қилди. Навоий ва Абай ижодида кўллаб ўхшашликларни учратамиз. Масалан, Навоий юксак инсоний фазилатларни, виждони пок, лафзи ҳалол, халқ ғамини ўйлайдиган кишиларни мадҳ этса, Абай ҳам ўз навбатида “ота ўғли эмас, инсон ўғли” бўлиш лозимлигини орзу қилади.

Навоий шеъриятидан маънавий озуқа олган Абай ўз замонасининг ижтимоий ҳаётидаги нотекисликларни, ёмон иллатларни кўрди, уларни беаёв танқид остига олди. Эзгулк билан адолатни ёқлади. Навоийнинг “Хайрат-ул аброр” дoston Абай ижодига қаттиқ таъсир кўрсатган. Дostonдаги эътиқодли бўлиш билан бир қаторда киши ўз ҳаракати билан, интилишлари ила мақсадга етиши, шунингдек, халқ ҳақида қайғуриш, хунар ўрганиши, илмли бўлиш, меҳнат, муҳаббат тўғрисидаги фикрлар Абай асарларида ҳам кўп учрайди.

Бизга Абайнинг “Искандар” поэмаси яхши маълум. Низомий, Навоий дostonларининг асосий қаҳрамонига айланган Искандар Зулқарнайн тўғрисидаги турли хил афсоналар вақтида Абайни ҳам қиққитирган. “Искандар” поэмасининг яратилишида Навоий ёзган “Сади Искандарий” дostonининг таъсири анча кучли бўлганлиги ҳақиқат. Бунда икки нарса сезилади: Биринчиси-Шарқдаги Искандар мавзусини давом эттириш истаги бўлса, иккинчиси-қўҳна даврдан буён келаётган қаҳрамон орқали элга ибрат кўрсатиш мақсади бўлди. Абай Искандарнинг босқинчилик, мансабпарастлик ҳаракатини ифодалаш орқали мол-дунёга муккасидан кетган очкўзлик каби иллатдан кўпчиликни огоҳлантиради. Искандар образи қайси асарда қандай ифодаланишидан қатъий назар, асрлар мобайнида бадий адабиётда доимий мавзулардан бирига айланганлиги ҳамда Абай ижодиётидан ҳам ўрин олганлигининг боиси, мазкур мавзудаги афсоналарнинг омма орасида ёзма равишда ҳам, оғзаки тарзда ҳам кенг тарқалгани ва ундаги инсоният учун умумий ҳисобланадиган буюк гоъларнинг теранлигидир.

Абай ўзининг қатта ўғли Ақлбойга Навоийнинг “Сабъаи сайёр” дostonи мотиви бўйича “Жарроҳ” поэмасини ёздирди.

Шу ўринда бир насани айтиш лозим: 1855 йиллардан кейин юқоридаги тўрт қатор шеър битган Абай ёш чоғидаёқ шеърятнинг Фузулий, Шамсий, Сайқалий, Навоий, Саъдий, Фирдавсий, Ҳожа Ҳофиз сингари буюк намоёндалари асарлари билан яхши таниш бўлиб, Шарқнинг улуғ мутафаккир шоири санъатининг илғор анъанасини ўзлаштирди.

Таниқли абайшунос Мекемтас Мирзахмедов “Абай ва Шарқ” (1994) номли тадқиқотида Навоий билан Абайнинг дунёқарашлари ҳақидаги фикрларни баён этади. Икки буюк мутафаккирнинг дунёқарашидagi умумий жиҳатлар тегишли намуналар орқали изоҳлаб берилади.

Қозоқ адиблари ҳамда олимлари Навоийни доимо ардоқлаб келганлиги маълум. Адемик М.Авезов Ўтра Осиё халқларининг нафақат бугунги, балки ўтмишдаги адабий-маданий меросига ҳам ихлос қўйган. Алишер Навоий ҳақида кўламли мақола ёзиб, улуғ шоирнинг яшаган даврига, ўша давр маданияти ва адабиётининг ривожланиш жараёнига тўхтайд¹. Буюк Абайшунос олимнинг ушбу мақоласида Лутфий, Атоий, Саккокий каби ХУ асрнинг ўтраларида ўзбек поэзиясини тараққий эттирган адиблардан сўнг ўша асрнинг 70-йилларида Алишер Навоий номи билан боғлиқ адабиётнинг қанот ёзганлиги таъкидланади. Шоирнинг ҳаёт йўлига назар ташлаб, унинг отаси Ғиёсиддиннинг фарзанд тарбиясига алоҳида эътибор қаратгани, айниқса, адабиёт билан санъатни севишга ўргатганлиги айтилади. Жамоат арбоби сифатида хизматларини, ана шу йўлда қилган ғамхўрлигини, эзгу ишларини ҳамда оддий халқ оммасини кўллаб-қувватлагани алоҳида қайд этилади.

Навоий асарларининг аҳамияти, теран мазмуни, шунингдек ўзидан кейинги авлодларга нисбатан ижобий таъсири ҳақида академик М.Авезов шундай дейди: “Ўзидан битмас-туганмас мерос қолдирган Алишер Навоий фақатгина ўзбек адабиёти доирасида қолгани йўқ. Ўрта Осиё бугун Шарқ давлатлари адабиётига катта таъсир кўрсатди, озарбайжон, туркман, татар, усмоний туркларнинг адабиётларига тарқалган намуналардан ташқари қозоқ адабиёти учун ҳам кўп самарали изланишлар киритди”.

“XIX аср қозоқ адабиётининг Абай, Шангерей, Шодий, Шўрганбой, Ахан сингари йирик шоирларини эсласак, барчасидан Алишер ғазалларининг, дostonларининг мотивларини яққол сезамиз”².

Таниқли шоир Неъмат Сулаймонов “Қозикурт” (“Жалўн” нашриёти, А., 1980) номли шеърлар тўпламига ўзбек халқининг истеъдодли шоири Ғафур Ғулом, Миртемирларнинг Жанубий Қозоғистонга ташрифига бағишлаб “Торлет, азиз ағайўн!” деган шеър ёзиб, тўпламга киритган. Ушбу шеър икки халқ дўстлигининг томири жудаям теранда ётганлигини англатади.

Жаёндўтган кемдигин жоё, алайўн,
Ториме шўё, достўё огўн жаёйўё.
Анўлўмнўн тамашасўн корсетёп,
Кокпарўмда бирге озёнмен шабайўн.

¹ М.Авезов. 20 жилдик асарлар тўплами. 18-жилд. А. 1985, 291-301-бетлар.

² М.Авезов. ўша асар, 300-бет.

Атўн келсе-сўйўм дайўн айайўн,
Атўм келсе-салўмўндў алайўн.
Арман еткен осўнў улў Науайўм,
Арман еткен осўнў улў Абайўм,-

деб, шоир халқлар дўстлигини қадрлаш билан бир қаторда, шу кунги бирлик, ҳамжиҳатлик, қут-барака буюк ажодларимизнинг рўёбга чиққан орзуси экалнинг қувонч ила мадҳ этади.

Буларнинг ҳаммаси адабиётлар ҳамдўстлиги халқлар дўстлиги эканлигини яна бир марта исботлайди.

Эпёда МАШАРИПОВА

“АНГЛА ЗИЙРАК ҚУШ ОНИКИМ...”

Алишер Навоий “Лисонут тайр” достонида “Қушларнинг олий фанога эришиб бақо васлига етгани” деб номланган бобда кўнгилга мурожаат этиб дейди: “Эй кўнгил! Бу поэтик маъноли сўзлар қушлар тилидан, балки рамзу имо мулкидин хабардор бўлган кишилар тилидир. Гарчи бу сўзларни тушуниш қийин бўлиб, муаммоли бўлса-да, у риёзат чекиш билан равланлашади. Чунки, риёзат инсондаги ҳайвоний сифатларни йўқ қилади. Киши шу хилда ўз нафсониятини инкор эта олса, унда руҳий покликдан бошқа ҳеч нарса қолмайди. Сен бу маънига хилофлик қилма!”¹

Ҳа инсон, деб аталмиш мураккаб хилқатнинг нафсоний хислатлардан халос бўлиб, руҳий-маънавий камолот касб этиши масаласи улў шоир ижодининг асосий моҳиятини белгилаганким, у бир умр риёзат чекиб одам наслни тўғри, ҳақ йўлга даъват этишдан толмади. Ўз эзгу муроду муддаоларини, қалб тугёнларини баъзан рамзий-мажзий ишоралар билан, баъзан тўғридан-тўғри, баъзан тимсол ва тамсиллар воситасида изҳор этди.

Навоийнинг ҳайратангиз шеърляти сирли бир маънавий хазина. “Наводир уш-шабоб” девонига кирган “Даҳр боғи аро...” деб бошланувчи ғазални имкон даражасида ўрганишга ва ҳазрат Навоий маънавиятидан баҳра олишга ҳаракат қилдик.

Даҳр боғи аро кўп истамагил айшу тараб,
Ким гули шуълаи ғам, ғунчасидур хори таб.
Сунбули ришталарин ришгаи мақсуд дема,
Ким кўнгуллар қуши домига эрур барча сабаб.
Ариғи ичра ушоқ тоши агар инжу эрур,
Тойири умрунғ учун донаву сув топди лақаб.
Англа зийрак қуш ониким, кўрубон мундоқ дом,
Бўлмағай теграсида обхўру дона талаб.
Дона еб ҳосил этиб, фазла нажас айламағай,
Боғ саҳниши риоят қилибон тарки адаб.

¹ Алишер Навоий, “Лисонут тайр”, Т., 1984. Насрий баён муаллифи: Шарафиддин Шарипов.

Ё бўлуб домға маҳкам топа олмай махлас,
Уруниб, талпинибон айламагай шўру шағаб.
Чун Навоий кўзи боғлиқ куш эрур олам аро,
Бу чамандин анга учмоғни насиб эт, ё Раб.

I-байт: Даҳр боғи (мавжуд дунё)дан хушнудлик, шодлик излаб овора бўлма. Чунки, аслида унинг гуллари ғам шуъласи, ғунчалари эса озор етказувчи тиконлардир.

Маълумки, классик адабиётда “даҳри дун”, “даҳри дунпарвар”, “даҳри даний”, “даҳр боғи” каби истилоҳлар тез-тез учраб туради. Даҳри дун-пасткаш, разил дунё, даҳри дунпарвар-ёмон, пасткаш кишиларни тарбия қилувчи дунё, даҳри даний эса разолатга тўла, тўбан замон маъиоларини англатади. Мазкур изофали бирикмаларнинг барчасида ҳам мавжуд дунёга нисбат берилган сифатлар салбий маъно касб этиб, қандайдир истехзо аралаш норозилик кайфиятларини англатмоқда.

Даҳр боғи-чи? Даҳр боғи мавжуд дунё. Маълумки, боғ баҳор ва ёзда гуллаб яшнаб куз-келиши билан ҳазонга юз тутади. Демак, у абадий эмас. Вақтинчалик. Дунёнинг боққа танибих берилиш ҳам шундан. Мазкур байтдаги даҳр боғи тушунчасининг маъносини янада равшанроқ англаш учун яна “Лисонут тайр” достонига мурожаат қилайлик. Симурғ даргоҳи сари интилаётган қушлардан бири йўл азоб-уқубатлари жонидан ўтиб Худхудга мурожаат қилади. Мен жаннат боғидек ажойиб бир масканда осуда ҳаёт кечирардим. Шундай фароғатдан воз кечиб Симурғни излаб қийналиш мақсадга мувофиқми, деган саволга Худхуд шундай жавоб беради:

“Эй хаёллари пуч! Сен айтган барча нарсалар аслида ҳеч нарсага арзимайди. гарчанд гулшан зебо ва дилкаш бўлиб, унинг суви ва ҳавоси кўзга кўринса-да, гуллари юз хил ишва билан кишини ўзига мафтун этса-да, сен шунга билки, у ердаги ошпоқ очиладиган насрин ва бошқа гуллар вафосиздир. У ернинг сарв билан сунбули мангу эмасдир. У ернинг баҳорига бир кун ҳазон етишади ва гуллар қора тупроққа қоришадилар. У боғдаги бирор гул тиканининг санчилишига ҳам чндай олмайсанку! Ҳақиқий эр бўлсанг, бако Қофига йўл ол ва у тоғ чўққисидан турувчи шоҳ васлига эриш!”

Сўз юритилаётган ғазалда ҳам ҳазрат Навоий бизни ўша даҳр боғи ичида кечаётган воқеалар, у ердаги сир-синаотли қонуниятлардан огоҳ этади.

Жалолиддин Румий, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Машраб каби илоҳий ишқ соҳибларининг тугёшли шеъриятидан баҳраманд бўлганингиз сари “чархи кажрафтор”га нисбатан бўлган бундай истехзоли қарашларнинг сабаби ойдинлаша боради. Унинг боиси шундаки, ҳақпараст ориф зотлар наздида моддий дунё мутлақ руҳ билан инсон орасида турган тўсиқ, деб қаралган.

Ғазалнинг биринчи байтида шоирнинг энг муҳим тасаввуфий-фалсафий қарашлари акс этган. Дунё ўткинчи, муваққат, ёлгон. Ўткинчи нарсага кўнгил боғлаб муродга етиб бўлмайди. Чунки, ҳар қандай ёлгон ва ўткинчи ҳодисалар замирида минглаб нохушликлар яшириниб ётади. Даҳр боғининг

гуллари - ҳам шуъласига, ғунчалари озор етказувчи - тиконларга нисбат берилиши ҳам шу боисдан. Чунки, улар ҳақиқий ғўзаллик сари интилаётган ҳақ толибига мутлақ жамол эгасини, боқий ғўзалликни англашга монелик қилмоқда.

2-байт. (Боғдаги) сунбул толаларини (ипларини) мақсадга етказувчи йўл деб ўйлама. Улар кўнгиллар қушини илинтириш учун қўйилган тузоқдир.

Шоир ғазалининг матлаиданоқ тасаввуфнинг асосий талабларидан бирини ифода этган эди. Иккинчи байтга келиб, бу фикр (ўғит) янада теранлашади. Ундаги ҳар бир сўз, ташбих, ўхшатиш шу қадар бир-бирига моски, бу мутаносибликлар ғазалдаги асосий маъно қатламларини англашга ёрдам беради. Боғ-сунбул, дом-қуш ўзаро мутаносиб тушунчалар. Боғда гуллар, сунбуллар, қушлар ва ана шу қушлар учун қўйилган дом-тузоқ бўлиши ҳам табиий-ҳаётий ҳодиса. Агар қуш эҳтиёткор бўлмаса, нафсга берилиб кетиб огоҳликни унутса, домга тушиши аниқ. Шоир байтлардаги ҳаётий лавҳалардан фалсафий умумлашмалар чиқариб, дунёпараст, нафс бандаларини кутаётган аччиқ ҳақиқатга ишора қилади. Дарҳақиқат, Қуръони Каримда ҳам мол-дунёга меҳр қўйишнинг, шайтоний хирсу ҳавасга берилишнинг оқибатлари ҳақида кўп оятлар мавжуд.

“...Билингларким, бу ҳаётий дунё фақат (бир нафаслик) ўйин-кулгу, зеб-зийнат, ўрталарингиздаги, ўзаро мақтаниш ва молу дунё ҳамда фарзандларни кўпайтиришдир холос. (У) худди бир ёмғирга ўхшарки, унинг (ёғиши сабабли униб чиққан) ўт-ўлаши кофирларни ҳайратга солиб (ақлларини банд қилиб қўяр). Сўнгра у қуруқ чўп бўлиб қолур. (Ҳаётий дунёнинг ҳоли ҳам шундан ўзга эмасдир). Охиратда эса (ўша тўрт кунлик дунёга алданиб қолганлар учун) қаттиқ азоб ва (иймон-эътиқод билан ўтганлар учун). Оллоҳ томонидан мағфират ва ризолик бордир. Ҳаётий дунё эса фақат алдагувчи матодир”.¹

Сўз юритаётганимиз ғазалининг мазмуни ҳам Буюк Калом ғоялари билан чамбарчарс боғлиқдир. Бинобарин, шоирнинг даҳр боғига, унинг гуллари-ю сунбулларига таассуб билан нигоҳ ташлаётганлигининг боиси ойдинлашади.

3-байт. Ариқдаги сув ва унинг ичидаги илжудек майда тошлар ҳам сенга емиш бўлди. Умринг қуши учун улар дон ва сув номини олди.

Байтда “дон” ва “сув” сўзлари кенг маъно касб этиб умуман, дунё неъматлари (моддий ашёлар) сифатида инсонни ўқинчи оламга қаттиқ боғлаб турувчи воситалар эканлиги аён қилинмоқда. Лекин, оламда яшашдан мурод фақат “дон” ва “сув”, фақат нафсни қондиришдангина иборат бўлиб қолиши керакми? Унда одамзоднинг борлиқдаги бошқа ёввойи махлуқотдан нима фарқи қолади. Ахир Ҳақ Таоло бошқа жонзотлардан фарқли ўлароқ инсонга онг, ақл-идрок ато этиб уни ўзига халифа қилиб яратмаганмиди, ҳатто малонкалар ҳам унга сажда қилмаганмиди?! Шундай экан, инсон ўзининг юксак одамиилик рутбасини англаб етиши, бунинг учун эса барча ғафлат ва гумроҳликни тарк этиб, кўнгил кўзини покламоғи

¹ Қуръони Карим. “Ҳадид” сураси, 20-оят.

зарур. Чунки, инсон кўнгли илоҳий жамол эгасининг ўз ҳуснини намoён қиладиган муқаддас маскандир. Лекин, кўнгил кўзгусига жило бермасдан туриб Тангри унга ўз аксини солмайди. Кўзгу қанчалик равшан бўлса, акс ҳам шунчалик бенуқсон намoён бўлади. Қалб кўзгусининг мусаффолигига эришмоқ учун эса, ҳайвоний нафс қутқуларидан халос бўлиб руҳий поклик сари интилмоқ лозим. Зеро руҳий покликка эришган зотгина Мутлақ руҳни англаб етишга қодир. Алишер Навоий олам ва одамни ана шу нуқтага назардан қузатади, идрок этади, бутун эътиборини инсон ахлоқини поклашга қаратади.

4-байт. Эй зийрак қуш, тузоқни кўриб турибсан-ку, шундай экан, унинг атрофидаги дон ва сувга талабгор бўлма.

Ҳазалларда кўпинча мақтаъдан олдинги байт шоирнинг соқийга кўнгилга ёки дайр пирига қарата айтган мурожаати, тарзида насихатомуз оҳанглар билан йўғрилган бўлади.

Шундай ўғит-насихат мазкур ғазалда бирмунча олдинроқ келиб 4 байтда Зийрак қушга қарага айтилмоқда.

Маълум бўляптики, олдинги байтлар замирига сингдирилган орифона фикр-мушоҳадалар ушбу мисраларда ҳам мантиқан давом эттирилиб, дидактик оҳанг янада кучайган. “Даҳр боғи”, “Сунбул ришггалари”, “Кўнгул қуши”, “Зийрак қуш”, “Тойири умр”, “Донау сув” каби сўз, образ ва ифодалар, бир-бирига мутаносиб тушунчалар ўзаро боғланиб ғазалдаги мазмун ва ғоянинг силсилавий тадрижини таъминлаган.

Ҳазалнинг ибтидосидан интиҳосига қадар даҳр боғи ва ундаги “Қуш”нинг тақдири ҳақида безовталиқ билан мушоҳада юритилади. Қуш поэтик образ. У иккинчи байтда “кўнгиллар қуши”, учинчи байтда эса “тойири умр” шаклида намoён бўлган эди. Тўртинчи байтга келиб эса унинг “зийрак қуш” эканлиги маълум бўлди. Хўш, зийрак қуш ким? Дунёвий лаззатлардан ўзини узоқ тутиб, умрини парҳезда ўтказаятган ориф зотми? Ё бўлмаса жаҳолат ботқоғига ботган жоҳил оломони дунёнинг моҳиятини англашга даъват этаётган маърифпарвар файласуфми? Агар таъбир жозв бўлса “Зийрак қуш”га қарата айтилаётган мурожаат даставвал шоирнинг ўзига қаратилган. Негаки,, ғазалининг бошидан охирига қадар ҳақ йўлига қадам қўйган солиқнинг асл мақсадга эришиш орзусида тортаётган машаққатлари, бу йўлда учраган минглаб синовлар, дарду ғамлар, дому тузоқлар ҳақида сўз боради. Демак, Зийрак қуш ҳазрат Навоийнинг ўзлари.

“Ва дебтурки, қушки ердин юқори учқай, агарчи осмонга етмағай, ammo домдин йироқ бўлғай” (Насойимул-муҳаббат, ХУ, 148-бет.). Ҳа, кўнгли ғайб асроридан огаҳ бўлган, дунёнинг сирли ҳикматларини илоҳий маърифат билан англаб етган бу “зийрак қуш” ўзининг олий ҳиммати туфайли “дунё доми”дан анча юқори туради. Унинг айрофида “обхўру дон талаб” бўлмади. 5-байт. Дон еб ҳосил қилган ифлос нажосатинг билан одобга риоя қилишни тарк этиб боғ саҳнини булғатма.

Ҳазалда рамзийлик ва ҳаётийлик фақат Навоийгагина хос бўлган юксак санъаткорлик билан қўшиб тасвирланганки, қушнинг одатий ҳаёт тарзи тимсолида инсон мартабасини олган онгли мавжудотнинг дунёвий фаолияти таҳлил қилинади. Қуш қанчалик кўп дон еса, шунча кўп нажосат чиқариб,

боғни булғатгандек, инсон ҳам қанчалик нафсу ҳирсга берилган сари одабийликдан узоқлашади, оқибат адабни тарк этиб, ҳаётни жаҳолат уясига айлантиради.

“Беадаб бир ўзини солмас чоҳға,
Балки ўт куйгай бугун офоққа”.

Беадаб тапҳо ўзинини балога гирифтор қилмайди, балки бутун оламни фитна олови билан ёқиб юборади”¹. Шунинг учун ҳам тасаввуф фалсафасида нафс жами фалокатларнинг бош сабабчиси деб талқин қилинади ва тариқат йўлини ихтиёр этган киши дастлаб ана шу шайтоний нафс қутқуларидан озод бўлиши зарурий шарт қилиб қўйилади. Зеро, ўз нафсини жиловлай олган кишигина ўзгаларга маънафат етказиб жамиятга хизмат қила олади.

Паҳлавон Маҳмуд дейди:

Оҳ тортган чоғингла йўлга кўз тутгил,
Йўлда кудуқ бордир, эҳтиётинг қил,
Дўст уйида маҳрам бўлган вақтингда,
Қўзингни, кўзингни, дилни тия бил.

Ҳазрат Навоий боғ саҳнига ташбеҳ берган дунёни Паҳлавон Маҳмуд “дўст уйи” деб атабди. Дўст-Худо. Дўст уйи эса Худо яратган мавжуд дунё. Демак инсон дўст уйида вақтинчалик меҳмон. Шундай экан, унинг олдига хилма-хил неъматларни қўйган уй эгаси (Худо)ни ҳам унутиб, нафсини жиловлай олмасдан дастурхонга ташланиш одобдан эмас. Зеро, инсон меҳмонга фақат нафсини қондириш - овқатланиш илинжида бормайди. боз устига мезбон (Худо) меҳмон (Одам)нинг барча ҳатти-ҳаракатларини зимдан кузатиб туради.

Мазкур байтдан чиқадиган хулоса Мавлоно Жалолиддин Румий маснавийси, Паҳлавон Маҳмуд рубойиси билан ҳамоҳанг. Бу ҳамоҳанглик маслак ва мақсадлар бирлигидан келиб чиққан бўлиб, “ўз жамиятининг виждони” (Н.Комилов) бўлган бу ахлоқ тарбиячилари ҳаётни маърифат билан қадрлаш инсонни қамолот сари йўллаш орзусида заҳмат чекиб, уни бутун борлиқ саҳнида ахлоқ-одоби билан юксак бўлишга даъват этадилар ва бу йўлда ўзлари шахсий намуна кўрсатадилар.

6-байт. Тузоққа тушгандан сўнг қанчалик шовқин-сурон солиб, уриниб талпинмагин, ундан халос бўла олмайсан.

Тасаввуф фалсафаси назариясига кўра, инсон табиати икки асос - руҳий ва моддий олам унсурларидан таркиб топгани учун улар орасида доимо кураш боради. Агар буларнинг биридан бандлар боғланса, иккинчисидан очилади. Агар кимки нафсониятни инкор қила олса, унинг зотида руҳият ғолиблик қилади. Бундай шарафга муяссар бўлган зот руҳан тозариб ўз аслига - Олий руҳга - Ҳаққа яқинлашади. Борди-ю моддиятга

¹ Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. 1-жилд. (Таржимон Асқар Маҳкам). 74-бет.

асосланган жисм талаблари кучайса, у ҳирсу ҳавас, ҳайвоний нафс домига гирифтор бўлиб, борган сари тубанлашади. Нафс домига тушган жонотнинг эса у ердан қутилиб чиқиши душвор. Олтинчи байтнинг ҳикмати ҳам шундан сабоқ беради. Шоир бу борада Мавлоно Жалолоддин Румий билан ҳамфир:

“То зарардулик йўлингни тўсмасин,
То ғараз ўй чоҳ ичида кўммасин.

Эй, ҳақ талабида бўлган инсон! Диққат эт! Бу зарардулик, яъни қалбаки бўлган бу суворий жаҳон, бу зебу-зийнат ва ҳою ҳашамга ботган ҳаром дунё сени йўлдан оздирмасин! Диққат айла! То эгри ва ботил ҳаётлар сени чоҳ қаърига улоқтирмасин!”¹.

7-байт. Бу оламда Навоий бамисли кўзи боғлиқ қушдир. Ё Раббий, бу чамандан унга учмоқни насиб айла.

Ва ниҳоят, ғазал мақтаёнда юқоридаги байтларда баён қилинган рамзий-мажозий мулоҳаза ва мушоҳадаларининг фалсафий умумлашмаси сифатида шоирнинг асл муддаоси баён қилинган. Муддао улуг. Золим нафсдан халос бўлиб даҳр боғи чаманидан асл гулшан сари учмоқ, парвоз қилмоқ. Байтнинг санъаткорона фазилатларидан бири шундаки, шоир “учмоқ” сўзининг турли маъно товланишларини назарда тутиб сўз ўйини ҳосил қилган. “Учмоқ” сўзининг “парвоз қилмоқ”дан ташқари жаннат-беҳишт маъноларини англатишини ҳам ҳисобга олсак, байтда пйҳом санъати содир бўлган. Демак, Ҳақ толибининг жон қуши (руҳи) ўз махрами сари талпиниб, жаннати аъло боғларига парвоз қилмоқдан умидвор. Лекин қушнинг кўзи боғлиқ. Кўзи боғлиқ қуш уча оладими? Учганда ҳам кўзлаган манзилига аданмасдан ета оладими? Боз устига манзил машаққатли, водий узун, дил хоҳишлари улуг бўлса. Дарвоқе, нима сабабдан шоир ўзини кўзи боғлиқ қушга менгзаяпти. Буни ғазалнинг умумий руҳидан, унда талқин қилинган асосий ғоялардан излаш керакка ўхшайди. Ташиниб чиққанимиздек, асарда носозлик асосига қурилган дунёнинг хилма-хил фириблари, ақлни чалғитувчи алдовлари ҳақидаги шоирнинг ўғитлари, руҳий изтироблари баён қилинган. Зулмат ва нур, ёлғон ва ҳақиқат, нафс ва руҳ, фонийлик ва боқийлик орасидаги дарду офатлар, синовлар водийсида турган нотинч дилнинг изтироблари беҳуда эмас. Негаки, ҳақ талабгори билан Ҳақ Таоло ўртасида мавжуд дунё тўсиқ бўлиб турибди. У ҳар хил монельликлар кўрсатиб, руҳан Илоҳга восил бўлиш орзусида ўртанаётган ҳақ толибининг қалб кўзларини тўсиб қўймоқда. Агар буни улуг шоир фаолиятига тадбиқан айтадиган бўлсак, агар ноқис ақлимиз тўғри англаётган бўлса, Ҳазрат Навоий дунё ишларидан бугунлай этак силкиб узлатга чекинмаган, дунёвий ишлар билан банд бўлган киши сифатида ҳам ўзини кўзи боғлиқ (дунёга боғланган) қушга менгзаётгандек тасаввур ҳосил бўлади. Ҳолбуки, бу дунёвий ишларнинг барчаси “олам маъмурилиги ва одам масрурилиги”га қаратилган эди.

¹ Жалолоддин Румий. Маънавий. Маснавий. Куллиёт. 1-жилд. Т., 1999. 198-бет.

Эҳтимол, “кўзи боғлиқ қуш” дейилганда инсон (Навойй) қанчалик ақлу хирадга, нуруний мақомотга эга бўлмасин, у барибир бу дунё ва илоҳий олам асрорларидан тўла огоҳ бўлмайдиган ожиз баида эканлиги назарда тутилгандир. Яна қанчадан қанча эҳтимолларни келтириш мумкин. Лекин ҳайратомуз мисралар замирида яширилиб ётган рамзий, ишоравий маъноларни тўлиқ англаб олмоқ ва улар ҳақида қатъий ҳукм чиқармоқ учун камида ҳазрат Навоийнинг ўзларидек буюк тафаккур эгаси бўлмоқ лозим. Шу боис мазкур ғазал ҳақида айтилган фикрларни тахминий хулосалар, шахсий фикр-мулоҳазалар тарзида қабул қилинса мақсадга мувофиқ бўлади.

Шундай қилиб, ушбу ғазал бизга беш кунлик дунёни деб ҳайвоний нафс қутқусига берилмаслик, буюк инсонийлик рутбасини унутмаган ҳолда ҳаётни маърифат билан безаш ва энг муҳими, икки дунё Соҳибининг даргоҳига ёруғ юз билан бориш ҳикматларидан сабоқ беради.

Каромат МУЛЛАХҲАЕВА

“ВАСЛ СУБҲИ ҲАСРАТИ...”

Она-табиат ва инсон қалбини айтиб тугатиш мумкин бўлмаган даражада кўп парсалар бир-бирига боғлаб туради. Гўё табиатда мавжуд ҳар бир зарра инсон қалбида ўзининг иккинчи бир шаклида яшайди. Айниқса, Оллоҳ, Олам ва Одамни бир-бирисиз тасаввур эта олмаган, уларни бир-бири билан чамбарчас боғлиқликда идрок этишга ўрганган Навоий ғазалларининг маълум қисмида ана шу табиат ва инсон орасидаги боғлиқ жиҳатлар ва муштарак томонларни кайҳоний андозада - осмоний кенгликлару юксакликлар даражасида ифодалашга муяссар бўлади. Гўё шоир коннотнинг ички уйғунлигини англаб етади, унинг ҳамма ҳам тинглай билмайдиган, тўлиб-тошиб яшаётган мусиқасини эшитилади. Сайёраларнинг ҳаракатидан вужудга келаётган сокин ва ғамгин бир куйини тинглай билади. Унинг назарида Қоннот - бутун Олам - ундаги ҳамма-ҳамма нарса уйғунликдан иборат, бусиз у ҳеч нарсага арзимаيد.

Шунинг учун ҳам самовий тимсоллар, ташбеҳлар ва манзараларнинг ошиқ изтироблари, қувончлари, орзулари билан қоришиб кетган, қуйида шарҳ этиб ўтмоқчи бўлганимиз ғазал (“Нав. шаб”, №164.) инсон қалбининг чексиз кенгликлари, кўз етмас юксакликлари ва ҳақиқий муҳаббати ҳақида сўзлайди.

Ушбу ғазал навоийшунослар эътиборидан четда қолмаган. 70-йилларда навоийшунос олим Н. Маллаев ўзининг ғазал ҳақидаги дастлабки фикрларини айтган бўлса, 90-йилларга келиб адабиётшунос Н. Жумаев ғазални кенгроқ шарҳлайди. Бироқ шундай бўлса-да, ушбу ғазал ботинига чуқурроқ назар ташлашга эҳтиёж сездик.

Инсоният тафаккури тараққиёти давомида Ер ва само жисмлари - сайёралар, буржлар ҳақидаги тушунча ва тасаввурлар ривожланиб борган. Навоий даври мунажжимлари Оламнинг тузилишини Птолемей (эр. ав. II

асрада яшаган) тасаввуридагидек тушунганлар. Ва албатта бундан Навоий ҳам хабардор бўлган. Унга биноан Оламнинг (Коинтонинг) марказини ер ташкил этиб, бошқа сайёралар унинг атрофида жойлашган. Ерга энг яқини ой, ундан кейин Уторуд (Меркурий), Зухра (Венера), Қуёш, Баҳром (Марс) Мушгарий (Юпитер), Зухал (Сатурн) макон топган. Ошиқ-шоир назарида сайёра Ердан қанча узоқ бўлса, у шу қадар юксак, яъни арши Аълога шу қадар яқин. “Хамса” дostonларидаги ҳар бир наътда Навоий мейрож кечаси воқеаларини тавсифлар экан, энг пастда жойлашган сайёралар тасвиридан юкоридагиларига қараб кўтарилади, яъни ой, Уторуд, Зухра, Қуёш,... ва ниҳоят Зухал. Бу албатта пайгамбаримизнинг мейрожи - Ердан Самога - арши аълога кўтарилиши билан боғлиқдир. Ушбу фазалда эса ҳижронкаш ошиқнинг юксакликдан пастга эниб бораётган, умидсизликка тушган руҳи сайёралар уйғунлигида ифода этилади. Маъшуқа юксакларда бўлса, ошиқ қаро ерда... Ҳазал табиат, аниқроғи, само жисмлари - сайёралар тасвири ва ошиқ руҳиятини муайян уйғунликда акс эттирган. Ҳазалнинг биринчи байти:

Кўк бинафшазорини анжум чу наргисзор этар,
Наргисинг бирла бинафшаранг ҳажри кўнглум зор этар.

Зоҳиран, бинафшазор осмон юлдузлар билан тўлиб наргисзорга айланди, бунинг кўргач наргис кўзларинг бинафша хатнинг ҳажри кўнглумини зор этди, - деган мазмун англашилган байтда шоир истиорани ўринли қўллайди. Наргис кўз - наргис, бинафшаранг хат - бинафша тушунчалари воситасида ифодаланади. Албатта, шоир ушбу байт замирига орифона мазмунни сингдиради. Сўфийлар кўзни илоҳий олам чашмаси билан боғлайдилар, хатни эса илоҳий олам билан моддий олам чегараси ёхуд ғайб олами деб тушунтирадилар. Наргис кўз - олий мартабали зотнинг камол аҳли пинҳон асрайдиган сирлари маъносини англатади. Демак, байтнинг ботиний мазмунини шундай тушуниш мумкин: Ошиқ-солиқнинг тунга монанд ғамқада қалбига ҳижрон зулмати туфайли кўп нарса аён эмас. Осмон-кўнгли эса олий мартабали зотнинг камол аҳли пинҳон асрайдиган сирлари билан тўла. Ҳар битта наргис - юлдуз - битта сир. Нега уни камол аҳли пинҳон асрайди? Чунки, уни ошкор этган билан авом тушунмайди. Уни англаш учун ишқ йўлида риёзат чекмоқ керак. Ошиқ ҳақ сирлари ва ғайб оламини англаш, унга етишиш учун ошиқлик - риёзат йўлига кирган. Ҳазалнинг биринчи байти талаб мақомига мансуб аломатларидан далолат беради.

Осмон тасвиридан кейин албатта сайёралар билан боғлиқ манзаралар ифодаси ошиқ изтиробларига уйғунлашиб кела бошлайди:

Чун Зухал толиъ бўлур холинг хаёли фитнадин,
Жоним ичра юз минг ошуби бало изҳор этар.

Шарқ шеъриятида юксаклик, бахт ва толеъ рамзи ҳисобланган Зухал еттинчи осмонда жойлашган энг катта ва ёруғ нур сочувчи юлдуз ҳисобланади. Еттинчи осмон ошиқ назарида Арши аълога энг яқин макон.

Байтнинг насрий баёни: Зуҳал кўринганда холинг хаёли фитнаасидан жонимгача юз минг гавғою бало зоҳир бўлади. Байтда маъшуқанинг холи зуҳалга ўхшатилаётган экан, унинг жуда олисда, холдек бўлиб кўринишини ҳам эслаш керак. Ошиқ Зуҳалдан шу қадар йироқ, Зуҳалдек холдан эса бундан-да йироқ. Байт ботинидаги маъно аввалгисини узвий давом эттиради. Холни сўфийлар ваҳдат нуқтаси; ғайб олами сифатида изоҳлайдилар. Демак: “Зуҳал сенинг якка-ю ягоналигинг ҳақида хаёлга солиб, жонимга юз минг балою-гавғоларни кўрсатади”.

Ошиқнинг кўнглига ваҳдат нуқтасига (Аллоҳ васлига) етишиш нишғиёқи тушади. Бу эса жуда машаққатли бўлиб, унга етиш учун жуда катта руҳий такомил йўлини босиб ўтиш керак. Бу кейинги байтларда ҳам ўз ифодасини топган:

Жилва қилғач Муштарий, кўзни узоринг ёдидин
Юз саодат ахтаридин ҳар замон дурбор этар.

Муштарий Навоий даври мунажжимлари фикрича, олтинчи осмонда жойлашган бўлиб, у фалак “фалак қозиси” деб ном олган. Бу унинг еттинчи осмонга яқинлиги билан изоҳланади. Шунингдек, Муштарий - бахт юлдузи. Аввалги байтда Зуҳал ошиққа ёрнинг холини эслатган бўлса, бу ўрнида Муштарий унинг юзини ёдга солмоқда. Ғайб олами сирлари хаёлидан жонига юз минг бало ташвиши гавғо солган ошиқ Муштарийга кўзи тушгач, илоҳиёт манбаидан (Юз - илоҳий олам манбаи) баҳраманд бўлишини эслайди ва бунинг оқибатида унинг кўзларидан юзлаб бахт юлдузларининг жилваланиши шоир ижодий ниятини - ошиқнинг руҳий аҳволини изоҳлаш учун хизмат қилади. Нега айнан унинг кўзидан сочилаётган дур каби ёшлар айнан бахт юлдузларига айланади? Чунки, улар илоҳиёт манбаига яқин маконда.

Кейинги байт ёрнинг кўзлари билан боғланиб кетади:

Чун чиқар Баҳромни қотил кўзларинг андишаси
Хаста жонимни қатили ханжари озор этар.

“Баҳром - Миррих, қизил рангда бўлиб, фалакнинг бешинчи осмонида жойлашган”¹. Ошиқ - Зуҳалда ёрнинг холини, Муштарийда унинг юзини эслаган бўлса, Баҳромни кўргач, ёрнинг қотил кўзлари ёдига тушади. Шоир жуда кўп ўринларда Баҳромнинг жанг ва қаҳрамонлик рамзи сифатидаги хусусиятидан фойдаланди:

Қинға солғил қилични, эй Баҳром,
Фитна хайлига бер даме ором.

Баҳромни қотил фалакда кўринганда, кўзларинг хаёли жонимга найзадек ботади, - дер экан, ошиқ ёрнинг нигоҳини, назарини тасаввур

¹ Ғиёсул-луғот, 1 том. Душанбе, 1987. 149-бет.

этади. Кўз тасаввуфда илоҳий олам чапмаси сифатида талқин этилади. Шундай экан, илоҳий олам чапмасининг шавқи ошиқни ҳолдан тойдиради. Кейинги байт:

Меҳрдин топмай нишоне сенда ҳам, гардунда ҳам,
Бу мусибат кўзума ёруғ жаҳонни тор этар.

Шоир “ийҳом” санъатини қўллаб, “Меҳр” сўзининг маъно имкониятларидан маҳорат билан фойдаланган. “Меҳр”-“меҳрибонлик” ҳамда “Қуёш” маъноларини аңлатмоқда. Байтни шундай шарҳлаш мумкин: “ На сендан, яъни ёрдан меҳрибонлик, на фалақдан ёруғлик (Қуёшни) кўрдим. Меҳрибонлик ёруғлик билан, ёруғлик қуёш билан боғланиб кетар экан, буларсиз мусибатда қолган ошиқ учун ёруғ жаҳон тор - зулмат қўйнида. Тасаввуфда Қуёш - бирламчи манбадан нишона деб изоҳланади. Демак, шу ўринга келиб, ошиқнинг чинакам истаги - маҳбубни кўриш тилаги янада кучаяди, ойдинлашади. Лекин, шунча изтироблардан сўнг ҳам ошиқ унга етолмайди.

Изчил давом этиб келаётган тасвир юқоридан қуйинга энмоқда:

Зухра ҳолимга сурудин навҳага айлаб бадал,
Чангининг сочани ёйиб, дурри сиринк изҳор этар.

Ошиқнинг қалб кўзи кейинги - учинчи осмонга тушар экан, у Зухра - Чўлпон юлдузини кўради. Шарқда санъат ҳомийси, нафосат рамзи ҳисобланган бу юлдузини шоирлар осмон чолғувчиси, созандаси сифатида тасвирлайдилар. Байтни шундай шарҳлаш мумкин: “Менинг бу изтиробли ҳолимни кўрган Зухра ўз куйини нола-ю фарёдга алмаштириб, чалаётган чангининг (торларини) сочларини ёйиб юборади, дурдан кўз ёшларини намойиш этади. Тун ўртасида норлаб турган Чўлпон, унинг атрофидаги бошқа юлдузлар билан тўла осмоннинг манзарасини шундай изоҳлаган шоирнинг ижодий нияти бундан-да чуқурроқ бўлса ажаб эмас. Зухра чангининг сочлари орқали тунни ифода этаётган шоир шу “соч”га сўфиёна мазмунини ҳам юқлайди. “Соч” сўфийлар талқинида илоҳиёт тажаллисини аңлатади. Яратилган оламлар, моддий дунё ҳам шу тушунча ичига киради. Демак, байтнинг ботиний мазмунидан моддийлик деб номлаш мумкин бўлган тўсиқдан ўтиш нечоғлик машаққатли эканлигига ишора қилинаётганини сезиш мумкин.

Кейинги байт:

Ўлмагим аңлаб Уторуд ҳолима деб марсия,
Шарҳи дардим назмидин ҳар лаҳза юз тумор этар.

Қадим Шарқда фалак котиби, ёзувчи ва шоирларнинг ҳомийси ҳисобланган Уторуд (Муштарий) Зухрадан қуйиндаги осмонда жойлашган. Ошиқ-шоирнинг назарида Уторуд унинг ҳижрон изтиробларидан ҳалок бўлишини аңлаб, марсия айтар экан, ошиқ дардининг шарҳларидан ҳар дамда юзгадан тумор битади. Айрим байтларида бир сайёранинг тасвирини

шарҳлаш билан бирга унинг атрофидаги юлдузларни назаридан четда қолдирмаган шоир тўлақонли манзарани ифодалашга муваффақ бўлади. Ушбу байтда ҳар лаҳзада пайдо бўлаётган юз тумор Уторуд атрофидаги юлдузлар. Демак, Уторуд шарҳ этган ошиқ дардлари тумордай азиз. Навоий ишқ, унинг ошиқ ҳаётидаги ўринини таъкидлар экан, бир ғазалида шундай деган эди:

Эй Навоий, ишқ атворини ҳифз айлай деган,
Барча ишни тарк этиб, қилсун бизнинг девонни ҳифз.

Аввалги ғазалнинг кейинги байти:

Ой ҳалоқимга тутуб мотам, кийиб тундин қаро,
Оразин силли била аҳли азакирдор этар.

Ошиқнинг аҳволини кўриб, Зухра сочларини ёйиб мотам куйини чалса (қора тунининг ўртасидаги Зухра юлдузига ишора), Уторуд марсиялар битса, Ой қора - мотам либосини кийиб олган. Ошиқнинг ҳижрон изтиробидан ҳалок бўлаётганини кўриб юзини шаналоқлари билан уради, аниқроғи мотам алаמידан юзларини тирнаб йиғлайди (ойдаги доғларга ишора), ўзини азадорлар аҳлига қўшади.

Фалакдаги етти сайёра билан боғлиқ етти байтнинг ҳар бирида шоир ҳар бир сайёранинг жойлашиш ўрни, бошқа хос хусусиятларини эътиборга олиб, таъхис санъатини изчил қўллаган ҳолда ижодий ниятига эришар экан, кейинги байтни шундай давом эттиради:

Тийра айлаб бениҳоят неча умрим шамъини,
Васл субҳи ҳасрати ранжим ул юз микдор этар.

Ҳижрон туни умрим шамъини - жонимни, қалбимни, руҳимни бениҳоя қоронғуликка солса, висол тонгига етишиш ҳасрати машаққатимни ундан юз чандон оширади, деган шоир-ошиқ барибир азоблар ичра, ҳижрон дастида камол топган руҳининг ғалабасига бўлган ишонч туйғуларини кашф этади:

Ростлиғ улдурки етказ ул қуёш раҳм айлағай,
Улча аҳволимга ҳар тун чарх кажрафтор этар.

Ҳақиқат шундаки, ҳар кеча бу тескари айланувчи фалак қанчалар азоб бермасин, мен ёрimgа етишганимда у (Қуёшим) менга раҳм қилади. Демак, ёр - раҳмдил, меҳрибон. Агар бу ғазалдаги ишқни фақат дунёвий маънода тушунганимизда, ушбу байт учрамаслиги мумкин эди. Чунки, бундай ғазалларда маъшуқа охиригача ситамкор, шафқатсиз. Тангри эса унинг йўлида, ишқда азоб чекканларни ҳидоят нури билан баҳраманд этади. Қуёш тимсолининг маъшуқа маъносида келиши ҳам бу ишқнинг ҳақиқий ишққа уйғунлигини исботлайди.

Шунча изтиборлар, машаққатлардан сўнг қуёшли кунларга - ёруғликка, мақсади - ҳақиқатга етишишига ишонар экан, ишқ жонингга

қанчалар жабру-жафо кўрсатса ҳам ундан шикоят этма, деб хитоб қилади ошиқ-шоир:

Эй Навоий, ишқ дардин шикоят қилмаким,
Жонингга жавру жафосин ҳар нечаким бор этар.

Ҳақиқий ошиқ учун чинакам мақсад - моҳиятга етиш. Моҳият эса - ҳақиқий маҳбуб. Гарчи ошиқ унга ҳодисаларни (сайёралар, юлдузлар ва ҳоказо) англаш воситасида етишса-да, унга эришгач, ҳодисаларнинг “ҳеч”лигини англайди. Зеро, Навоийнинг ўзи бир ғазалида шундай деган эди:

Назди вужуди ишқ бақон сипехро,
Бар рӯи оби баҳр қиёси хубоб кун.

(Яъни: Ишқ вужуди олдида осмоннинг бақосини денгиз суви бетидаги кўшикка қиёс қил.)

Навоийнинг самовий манзаралар билан уйғунлашиб кетган ғазал ва байтларида, айниқса, тунги осмон тасвири воситасида ифода этилган фикрларни кўйлаб учратиш мумкин. Қоронғу кечада кўкка термулар экан, ошиқ-шоир ҳижрон изтиробларини, висол иштиёқини кўпинча қоронғу кеча, фалак (чарх), яъни осмон, ундаги юлдузлар каби тимсолу рамзлар, қуёшни кутиш, унга етишиш иштиёқида ўртанган ошиқ кайфияти, аҳволи сифатида ифодалашга мувоффақ бўлади:

Кавкаб эрмас, пахталар тиқмиш қулоғимга сипехр,
Ул қуёш ҳажрида тунлар баски афғон айладим.

Байтнинг насрий баёни: “Осмондаги ёритқичлар юлдузлар эмас, балки фалак менинг ёрим (Қуёшим) ҳажрида тортган афғону нолаларимдан безиб, қулоғига пахталар тиқиб олган”. Шоир тафрий, ташхис санъатлари орқали бадиний муддаосига эришар экан, ўзга бир байтда шундай дейди:

Шафақ ичра эмас анжумки гардун жаида оҳим,
Ҳарорат онча кўргуздики, эрни бўлди табхола.

Яъни: Қуёш ботгач, ҳали уфқнинг қизариши тугаб улгурмай самода пайдо бўлган юлдуз лабадаги учуққа қиёслана экан, осмон қизиллиги ошиқ “оҳ”нинг ҳарорати туфайли эканлиги таъкидланади (учқуннинг одатда иситма ҳароратидан кейин пайдо бўлиши аён).

Навоий фалак, чарх, анжум каби самовий мавҳумлар билан боғлиқ манзаралар воситасига мурожаат қилар экан, уларнинг ҳар бирини ўз дарду ҳасратини ифодалашнинг муҳим воситасига айлантирганига ишора ҳам қилади:

Оҳ-гардун, ашк-анжум, нола-раъду пўя-барқ,

Демак, ошиқ чекаётган оҳлар гардунга, кўз ёшлари юлдузларга, нола момоқалдиروقқа ва ниҳоят, яшнн унинг қадамларига қиёсланар экан, ошиқ ўзининг азалдан шундай яратилганлигига шукроналар айтгандек бўлади.

Хуллас, Навоийнинг ўз дардларини осмоний андозаларда ўлчашга ўрганган ошиғи кўнглининг ўзи бир осмон. Руҳининг илдиэлари ана шу осмонга тутшиб кетган ошиқ бу маконнинг юлдузларида кувонч шуъаларини, ҳижрон ноаларини, соғинч ёшларини, изтироб гулларини кўра биледи ва биз англаб етишимиз лозим бўлган улуғ дардларга кўмилиб яшайди.

Тошмурад БЎРИЕВ

ҲИНД АНДАЛИБИ

Алишер Навоий маърифатининг устивор кўринишларидан бири пири комил инсонлар улуғ устозларга билдирган катта ҳурмати, чексиз эҳтиромидадир. Улуғ Низомий, ҳазрати Жомий, Мавлоно Луғфий, буларнинг адади анча. Амир Хусрав Деҳлавий шулардан биридир.

“Ишқ аҳли пок юрувчилари ва шавқ-завқ аҳли назм безовчи ва афсонага пардоз берувчиларининг энг илгари ўтганлардан бири назм чангалининг арслони ишқ ўтхонасининг самандари, завқ ва жазаба водийсининг пок юрувчиси Амир Хусрав Деҳлавийдирки”, - дейди “Маҳбуб ул қулуб”да, у кишининг пок нафаси ва гапи, покиза сўзлари ва маъноли шеърлари ишқ аҳли орасида ғавво ва шавқ ва жазаба майдонида можаро солибдур”¹.

Шугина эмас, Навоий Деҳлавийга инебатан иззат-иқромини жуда кўн ўринларда, хусусан, ўз “Хамса”сидаги ҳар бир дoston муқаддимасида назм бoбидaги шуҳрати, хамсанависликдаги салоҳияти ва ўрнини кўрсатиш орқали изҳор этади. Ўнлаб бетакрор ташбеҳ ва истиоралар қўллайди, хисравона сўз ўйинлари ясади. “Ҳайрат ул-аброр” дostonида ханжарининг барқидан ўт чақнаган, раҳшининг тезлиги ўтча бўлган ҳинд чобуксувори-чавандози деб атайди.

Ўз замонасида у мамлакатни имкониятлари тасарруфига олган қалами (килки)нинг учи билан юртини обод этган, безаганлардан эди. Шунинг учун уни чобуксуворгина эмас, “ройи ҳинд”-ҳинд улуғларидан демоқ керак.

Ушбу мамоликдаки маъмур эди.
Қилди тасарруф неки мақдур эди.
Ҳиндвн чобук демаким, ройи Ҳинд,
Килки уч мамлакат оройи ҳинд.

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул қулуб. Асарлар. 15 томлик, 13-том. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1966, 209-бет.

“Саъди Искандарий” дostonида Навоий шу мазмундаги фикрни яна бaландроқ пардада айтиб, саройларда ўтирган Хиндистоннинг юзлаб Кеду рой (рожа, подпоҳ)лари Деҳлавий назм саройининг супурувчиси бўлса айрзийди дейди:

Дема рой ани, балки роз Кеду рой,
Сазодур анга хокрўби сарой.

Ганжалик Низомий ганж хазина ошкор этиб, сўз иқлимида шоҳ бўлгач Деҳлавий ҳам пайравлик қилиб, яъни унинг изидан бориб, Хисрав бўлди. Хисрав сўзи шоҳ маъносида.

Ганжа шаҳи ганж фишон, пайрав ул,
Шаҳ бу сўз иқлими аро, Хисрав ул.

Кўрпнадики, Деҳлавийга сўз иқлимида шоҳ деган жуда улкан баҳони бермоқда.

Пайравлик ҳақида сўз кетар экан, ҳазрат Навоий барча замонларда Деҳлавий сингари пайравлик билан татаббуъ ҳавас қилганлар кўп ўтганини ҳам қайд этади:

Кўп киши ҳам қилди татаббуъ ҳавас,
Сарви гул ўтрусига кетурди хас.

Бироқ, бу эски фалак гардиши (тақдир) бир киши (Жомий) ва андоқ киши (Деҳлавий)дан ўзгага муваффақиятни раво кўрмади:

Бир кишидин ўзгага, андоқ киши,
Бермади ёд эски фалак гардиши.

Бу билан Навоий улуғларни изидан бориш ҳам кишидан жуда улкан билим, катта тажриба ва чуқур масъулият талаб этишини уқтиради. Деҳлавий пайравлиги ҳақида сўз борар экан, шу маънода бетакрор бир ташбеҳни қўллайди, яъни уни ўз Фарҳодига ўхшатади:

Хисрав ўлуб мулк этиб обод ҳам,
Ёлғуз Хисрав дема, Фарход ҳам.

Бу ўринда ҳам Хисрав сўзида тажнис бор. “Мулк этиб обод” жумласида “Хисрав ва Ширин” дostonига ишорат, (Дostonда Деҳлавий Хисравни мулк обод этган шоҳ сифатида талқи қилади) ҳамда янги мазмунлар кашф этиш маъноси бор. “Ёлғуз Хисрав дема”, яъни Низомийга пайравлик қилган, изидан бориб, хазинани осонгина қўлга киритган ва шу хазина ҳисобидан мулк обод этган шоҳ (Хисрав) дема, Фарход ҳам дегил.

Ранж тоғин қозмоқ анинг пешаси,
Тоғи анинг назму, тили тешаси.
Ишқ ўги оташгоҳи жони анинг

Фарҳод сингари ғам тоғини қозмоқ унинг (Дехлавий) ҳам азалий касби, ҳунаридир. Унинг учун ранж тоғи-назм, тили эса тешасидир. Бундайин қисмат ишқ туфайлидир. Чунки, унинг қалби ишқ оловининг ўчоғи, ўтхонаси, шул сабабдан ғам денгизи унинг кўзёшларидир. Дехлавий сўз сўзлаганда ана шу ранж тоғини қозмоқ заҳматлари, ишқ ўтининг оташгоҳидан туруб сўзлайди. Шунинг учун у сўзанда. “Сабъан сайёр” дағи қўйидағи мисрлар бу тасвирларни яна-да, тўлдиради. Ишқ оташгоҳининг ахғари, ишқ ўти ёлқинининг самандаридир дейилади:

Ўтки оламини ўртабон асари,
Келибон кўнгли ўгининг шарари.
Ишқ оташгоҳининг ахғари ул,
Балки ул шуъланинг самандари ул.

Ҳар қачон у қўлига қалам олганда назмидин олам ичра ўт солади, шунинг учун уни қаро бало, офати худо демоқлик керак.

Дема Ҳинду қаро бало де они,
Не бало, офати худо де они.

Агарки ундан олдин юрган йўл бошловчи, йўл кўрсатувчи бор бўлса-да, Дехлавийга хос бу жиҳатни пайравлик деб бўлмайди деб Дехлавийнинг сўз қудратига жуда юксак баҳо беради.

Бу югурмакда бўлмайин пайрав,
Агарки ҳар раҳрави магарки Хисрав.

“Фарҳод ва Ширин” достони муқаддимасида Навоий айниқса Дехлавийнинг ана шу сўз қудрати, сўз сеҳрини назарда тутиб, уни яна-да, бетакрор янги ташбеҳлар билан тавсиф этади. Ул зотни Ҳиндистоннинг шакарғу фарзанди, доврўғи оламини тутган ширинмақол тўти, фиғони гардунга туташ шўридаҳол булбул деб айтади.

Не ҳинду тўтийи ширинмақол ул,
Не тутти, булбули шурида ҳол ул.
Тушуб оламга тўтидек баёни,
Етиб гардунга булбулдек фиғони.

Булардан оша унинг тўти каби ширинмақол сўзларини чашман ҳайвон (тириклик суви), ўзини эса Хизр пайғамбар даражасида кўрсатади. Агар Ҳиндистонни охират қоронғулиги (зулумот) қошласа, унинг равон сўзлари қайта ҳаёт ато этади дейди:

Анинг зулумоти Ҳиндистони охир,
Равон сўзи чашман ҳайвони охир.

Навойй бу тавсифларидаги ташбеҳлар шу даражадаки, шарҳини демоққа сўз топмайсан. Уларни фақат ҳиссий идрок орқасидагина тўлиқроқ англаш мумкин. Масалан, Деҳлавийни булбулга ўхшатар экан, Ҳиндистонни тунга, бироқ одатдагидан ташқари анбарфишон тунга ўхшатади. Деҳлавий ана шу туннинг шўрангез, шабхез булбулидир деб кўрсатади.

Агар булбул десанг Ҳиндистон тун,
Қаро зулмат дема анбарфишон тун.
Бу андоқ тун аро шабхез булбул,
Шабистон ичра шурангез булбул.

Уни булбулгина эмас, куй-ноласидан афсонавий қақнусдай озор топадиган “қақнуси зор” демоқ керак. Негаки, қақнус ҳар нафасда юз нола чекади, ҳар ноласи жонсўз бўлса, Деҳлавийнинг ноласи мингдир ва яна ўқдир. Ҳар ноласи билан дилларни ўртовчи, дилга ўт қаловчи - дилдўздир. Ҳар бир сўзи чақмоқ ва чаққи янглиғ еру-кўкни ларзага солади.

Агар қақнус чекиб юз нола жонсўз
Анга минг нола ўқи барча дилсўз.
Дема ўқ, балки ҳар бир барқи охи,
Ки секраб ўртабон маҳтоба моҳи.

“Лайли ва Мажнун” дostonда жодулик ишининг энг моҳири “соҳири ҳинд” (ҳинд сеҳиргари) деса, “Садди Искандарий” достонида ўйинчи, ўйин кўрсатувчи сеҳиргарларнинг билимдон донишманди деб таъкидлайди. Унинг донишмандлиги, сўз сеҳри назм девониданоқ маълум ва машҳур эканлигини айтади. “Сабъан сайёр”даги мана бу мисралар шу мазмунни тўлдиради.

Сўз ичра анга тез бозорлиқ,
Бу бозор аро турфа атторлиқ.
Ва лек ул дўконки мавжуд анга,
Сугуну эшик сандалу уд анга.
Бу аттролиқда мақосид билиб,
Ани доли дониш Аторуд билиб.

Агар эътибор қилинса ҳазрат Навойй куйлаётган “тўти”, “булбул”, “қақнус зор”, “соҳири ҳинд”, “лабовард” каби ташбеҳларнинг барчаси бир мақсадга, яъни Деҳлавийнинг сўздаги сеҳр салоҳиятининг кенг қамровда ёритишга қаратилганини англаш мумкин.

Тавсифларида Навойй Хусрав Деҳлавий назмининг маъно қудратини ҳам алоҳида эътироф этади. Тилини дурпош, ўзини покиза бир гавҳар деб айтади. Подшоҳликнинг йиллик хирожи бу гавҳарнинг олдидан бир бўлак гавҳарча йўқ деб муболага қилади.

Тиши дурпош, ўзи покиза гавҳар,
Хирожи мулк, йўқким, реза гавҳар.

Навойнинг эътирофича, Хусрав Деҳлавий илм ва инсоний фазилятларнинг кони, маъно бобида эса улкан бир тоғ ҳамдир.

Не гавҳар балки илму фазл кони,
Дема конким, дегил кўҳи маъоний.

Агарки Хусрав Деҳлавий сўзда соҳир, илму фазлда гавҳар, маънида тоғ бўлмаганда улуг қудрат ва ният соҳиби бўла олмасди. Навоий тавсифларидан келиб чиқадиган асосий хулоса мапа шунда. Бу бизга, кўпчиликка аввалдан таниш қуйидаги жумлаларда ҳикматомуз қилиб айтилади:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий пандасига панжа урмоқ,
Керак шер олдида ҳам шери жанги,
Агар шер ўлмаса, бори паланги.
Йўк эрса жамъ бўлса баредек юз,
Алардин ҳосил йўк, ғайр нуф юз.

Низомий ганжу гавҳар яратган жуда улкан бир фил. Унинг билан баҳслашмоқ, хартумига хартум солмоқ учун фил бўлмоқлик керак. Гарчи кичикроқ бўлса-да, Деҳлавий ҳам ана шундай филдир.

Букун ул пилу бу хинду эрур бил,
Кичикроқ бўлса ҳам, лекин эрур пил.

Негаки, бу ҳам аввалги меъмор бунёд этган қасрлар рўбарўсида “тошида нақши дилкаш”, “ичлари мунаққаш”, ўз асрининг зийнати бўлган беш қаср бунёд этди.

Ана эътиборлик бир жиҳати ҳазрат Навоий бу икки улкан сиймоннинг ўзларига хос алоҳида ўринларини эътибордан четда қодирмайди. Улар бунёд этган қасрлар ўртасида катба олдидаги бутча тафавут борлигини айтади. Аввалги меъмор қандай бино қилган бўлса, буниси зеб берди. Эрам боғидан олиб эккан гулларига шабнам ёғдирди. Ўз қасрига келтирган тоза юзли нигорига ўсма-элик тортиб кўрк қўнди. Бу нигорлар уларнинг бирида жилвагар бўлса, бирида пардадор бўлди дея берган тавсифлари орқали кўрсатади.

Сабоҳат РАҲИМОВА

АМИРИЙНИНГ НАВОИЙГА МУҲАММАСЛАРИ

Устозлар ижодидан баҳраманд бўлиш, уларнинг шеърларидан илҳом олиб янги-янги асарлар яратиш барча даврларда мавжуд бўлган қутлуғ анъанадир. Буюк сўз санъаткори Алишер Навоийнинг ўзи ҳам Низомий, Хусрав Деҳлавий, Лутфий ва Ҳомий каби буюк санъаткорлар ижодига муҳаббат қўйиб, ўзининг энг мукаммал асарларини яратишда улардан файз

тошиб, илҳом олган бўлса, ундай кейинги давр шоирлари ҳам Навоий ижодий сарчашмаларидан сероб бўлиб, ўзига хос асарлари билан ўзбек адабиёти хазинасини бойитганлар.

Навоий каби буюк даҳолар фақат ўз замонасининг эмас, балки ҳамма замоналарнинг барҳаёт шоири ҳисобланади. Чунки улар тараннум этган ғоялар инсон юрагига доимо бирдек таъсир қилади, унга сизиб кириб катта бир адабий мактаб вазифасини ўтайди. Бу адабий мактабдан таълим олиб, Навоийни ўзига устоз деб билган юзлаб ижодкорларни санаб ўтиш мумкин. Масалан, Машраб, Равнақ, Огаҳий, Мунис, Амирий, Нодира ва бошқа бир қанча етук шоирлар шулар жумласидандир.

Шоир Мунис Навоийни маънолар йўлида ўзига - пир - буюк устоз деб билиб:

Сўз ичра Навоийки жаҳонгир турур.
Мунисга маоний йўлида пир турур.

деб қайд этса, Огаҳий Навоийнинг “Наво”сидан баҳра олганлигини таъкидлаб шундай дейди:

Огаҳий ким тоғай эрди сози назмингдин наво,
Баҳра гар йўқтур Навоийнинг “наво”сидин санго.

Шоир Амирий эса Навоийдан олган тажрибаларни ғазаллар битишида асос бўлгани ҳақида:

Бир пири пайкар хати лаълини шарҳ этгим Амир,
Бу ғазални зери машқидур Навоий дафтари.

деб ёзади. Улуғ шоирлар ижодига юксак эҳтиромда бўлган Амирийни профессор Абдурауф Фитрат мумтоз адабиёт тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлган адабий мактаблардан бирининг асосчиси сифатида эътироф этади. Дарҳақиқат, ўз даврининг энг таниқли шоир ва адибларини бирлаштирувчи бу мактабда тез-тез адабий йиғинлар, мушоиралар ўтказиб турилиши билан бирга улуғ шоирлар Навоий, Фузулий, Жомий, Бедилларнинг шеърларини ўқиш, уларни таҳлил этиб, назира ва мухаммаслар боғлаш ҳам одат тусига кирган эди. Жумладан, Амирий девонида ғазал, мухаммас, мусаддас, туюқ, рубоий жанридаги шеърлар билан бирга устоз шоирларга боғланган мухаммаслар ҳам анчагина.

Амирий ўз ижодининг юксалишида Шарқ шеърини саҳнидаги устозлари ижодининг таъсири катта бўлганлигини таъкидлаб, шундай ёзади: “Ва гоҳи устозлар девонидан бирор шавқангиз ва муҳҳаббатуmuz ғазалларидин рангин ва таҳсин қофия топар эдим, татаббуида ғазал айтур эрдим”.

Дарҳақиқат, Навоийни ўз устози деб билиб, Бедилни “руҳий мададкор” деб қайд этган Амирий девонида Фузулий, Жомий, Бедил ва Лutfийларнинг ғазалларига боғланган талайгина мухаммаслар мавжуд. Шунингдек, Навоийнинг 20 дан ортиқ ғазалига боғланган мухаммаслари

Амирийни устоз шоирл ижодига ўзгача бир муҳаббат билан ёндашганидан далолатдир. Шоир Амирий шеърят сахнига қўйган илк қадамларидан бошлаб, Навоий шеърларидан илҳом олиб, устоз изидан боришга ҳаракат қилади. У ҳазратнинг энг сара ғазалларига мухаммаслар битиб, улуғ шоир бошлаган мавзунини давом эттиради, тўлдирди ва ўз навбатида янгича талқин этишга интилади. Чунки, Навоийнинг “Анго”, “Онинг”, “Айладиш”, “Тушти ўт”, “Эрмиш”, “Оқибат”, “Айласа”, “Ораз”, “Кўриб” каби бир қатор машҳур ғазалларига Амирий томонидан битилган тахмислар улуғ шоир баён этган фикрларни ривожлантириб, ғазалнинг умумий руҳини сақланган ҳолда янгича мазмун бахш этади. Амирий Навоий ғазалларига мухаммаслар боғлаганда шеърининг фақат вазни, қофияси ва туроқлари жаҳатидагина эмас, балки ғоявий мазмунини нуқтаи назардан ҳам юксак даражада бўлишига интилган. Чунончи, Навоийнинг “Кўнглим ўртансин агар...” деб бошланувчи ғазалида ёр висолдан умидвор ошиқнинг ўз машуқасига нақадар вафодор эканлиги қайд этилиб, “Сендан ўзгача боқсам кўзим чиқсун” деб таъкидланса, Амирийнинг ушбу ғазалга боғлаган мухаммасидаги мисралар эса ғазалнинг мазмун-моҳиятини кенгайтириб, таъсир доирасини янада оширган.

Амирий:

Бошим ўлсун поймол гар тарки савдо айласа,
Хира бўлсун кўз жамолнингдин табарро айласа,
Жонга ўт тушсун бўлак дилбар таманно айласа.

Навоий:

Кўнглум ўртасун агар ғайрига парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳам ким сенинг шавқингда пайдо айласаю

Амирий таҳаллуси билан шеърлар битиб, “Ишқ аҳли амири” даражасига кўтарилган шоирнинг лирикаси марказида ишқ мавзуси турар экан, у Навоийнинг ўша мавзудаги ғазалига битган мухаммасларида жуда чиройли ва бетакрор тасвирлар яратган олган. Жўмладан, Навоийнинг “Айламас” радифли ишқий мавзудаги ғазали Амирий тахмиси билан янада ўзгача оҳанг касб этади.

Амирий:

Ул таъби ширинлиқо ҳар нечаким ёд айламас,
Ишқ тоғида мен этган ишни Фарҳод айламас,
Ҳама кўнглум бу жафоларда нечук дод айламас,

Навоий:

Йўқ демаким фуқрати жонимга бедод айламас,
Ғайрни шод этгани кўнглумни ношод айламас.

Навойй ёрнинг айрилиқ азобидан қалби бирор лаҳза ҳаловат билмайдиган ошиқнинг юрак тугёиларини баён этса, Амирий Навойй фикрига муносиб жавоб айтиш билан бирга улуғ шоирнинг ижобий қаҳрамони ишқи комил эгаси - Фарҳодни газалга олиб кириб, ундан ўзига хос ташбеҳ яратишга эришган. “Ишқ тоғида мен этган ишни Фарҳод айламас”. Бу мисрада гўзал бир санъат - талмех бўлиб, бу санъат шоир айтмоқчи бўлган фикрларни ифодалашга хизмат қилганлиги билан диққатга сазовор.

Шунингдек, Навоййнинг “Тушди ўт” радифли газалининг матлаъси бўлиши:

Долзор эрмаски, оҳимдин жаҳона тушти ўт,
Йўқ шафақким бу фироқнинг осмонига тушти ўт.

Байтида ўз оҳидан пайдо бўлган ўтга ташбеҳ қилгани ҳолда, шафақни қизарган кўз қорачиқидан осмонга тушган ўтга ўхшатган бўлса, Амирий мухаммасида бундай ташбеҳлардан ижодий фойдаланиб, шоир Навоййнинг байтларини “Ёнаётган юртим алангасидан қаҳқашон (сомон йўли)га ўт тушди” мазмунидаги мисралар билан бойитади:

Баски ул гул ишқидин мен нотавонга тушти ўт,
Ўртаниб бағрим ила кўнгулумни жонга тушти ўт,
Доғлиқ кўксим ўтидин қаҳқашонга тушти ўт,

Маълумки, Сомон йўли кўк юзига худди қизил чизик тортилгандек намоён бўлади. Демак, бу ерда тамсил санъатидан фойдаланиб ажойиб тасвир яратган. Газалининг иккинчи байтида Навойй ошиқнинг аҳволини баён қилиб: “Ҳар кими бу савдога дучор бўлса, маъшуқа рухсорининг ўти унинг хонумолини куйдиради, дейдилар. Буни эшитиб мен каби бехонумонга ўт тушти” деб ёзса, Амирий эса гўзал дилдорнинг ишқ ўти айрилиқ азобида ёнаётган кўнгулга тушиб, ошиқнинг дарди кучайганини, шунингдек бу дарднинг бало ўтлари ҳам унинг бошига ёғилаётганини ва бу худдики гулга парвона бўлиб, унинг устида чарх ураётган булбулнинг патини гулзор ўти куйдиришига ўхшашлигини ифодалайди. Амирийнинг ушбу мисрасига шеърини санъатлардан истиора ва ташбеҳ усталик билан снғдирилганлиги кўринади:

Тушти ҳажридин кўнгул ўтига ул дилдор ўти,
Ёдирур гарди балодек бошимга бу адвор ўти,
Куйдурур андоқки булбул пайқонин гулзор ўти,
Дедилар эл хонумонинг ўртар ул рухсор ўти,
Бу сўз эшитгача мени бехонумонга тушти ўти.

Ошиқ аҳволининг бу каби тасвири Навоййнинг “Онинг” радифли газалида ҳам ёрқин кўзга ташланади. Амирий устозининг ушбу газалига ҳам катта маҳорат билан мухаммас боғлаганки, ундаги теран фикрлар Навойй байтига ҳийла ҳамоҳандир:

Ул париким кўнгуллар ўлди афғори онинг,
Тўкти қоним наргиси бадмасти хумори онинг,
То кўзимга жилва этти қади рухсори онинг,
Бўлди қотил кўз ила зулфи сиёҳ кори онинг,
Кофири муаттар ки ҳар ён тушти зуннори онинг.

Шоир Амирий дейдики қанчалаб кўнгилларни яратган ул пари юзли сапам мастона хумор кўзлари билан қонимни тўкти. Унинг қади рухсори кўз олдимида жилваланад экан, кўзлари-ю қилмиши қаро зулфи қотилга айланди. Ул пари рухсорнинг зуннори (зулфи) тушган ҳар ерда кофурнинг хушбўй ҳиди анқийди (Бу ерда кофур сўзининг икки маъноси бўлиб, бири хушбўй ҳидли модда, иккинчиси номуслик; ахир бировнинг қонини бегуноҳ тўкиш кофирнинг иши!).

Ҳазалнинг иккинчи байтида Амирий томонидан тузилган мухаммас ундаги маънони ривожлантириб, мавжуд образларга монанд тасвир ярата олганини кўрамиз:

Этти Фарҳод ишқини ул дилбари ширин мақол,
Теша янглиғ қоматим ул гул ғамидин бўлди дол,
Нотавон қолаб аро руҳи равон этгил хаёл,
Истасанг Лайли, Мажнун хусн ишқидин мисол,
Мен назириман, менинг ёрим намудори онинг.

Навоий ўз байтида дейдики, Лайли-Мажнун ишқига мисол изламоқчи бўлсанг мену ёримга назар сол. Мен бу ошиқнинг ўхшашини бўлсам, ёрим эса ишқимнинг кўркидир. Амирий эса ўз тахмисиди: Ул ширин сўзли дилбар Фарҳод ишқини баён этар экан, қоматим унинг ғамида тешадек дол бўлди, деб ёзади ва талмеҳ санъати орқали ўз фикрини нафис ифода этади. Бундан ташқари ширин сўзнинг қўш маъноси бўлиб (бири Навоийнинг қахрамони, бири ширин сўзли маъносиди) ҳар иккиси ғазал руҳига жуда мос тушган. Шунингдек, ошиқ қоматининг Фарҳод тешасига ўхшатилиши ҳам ўзига хос бир санъат.

Амирий Навоийнинг фақат ишқий-сиёсий мавзуларда ёзилган айрим ғазалларига ҳам мухаммаслар битган. Жумладан, “Оқибат”, “Фард”, “Менинг” радифли ғазалига битилган мухаммасларида шоир жамият аҳли орасидаги оқибатсизликни, нафсу ҳавога берилиши ва бевафоликни қоралайди. Бундан ташқари Амирий Навоийга мухаммаслар битиш билан бирга унинг шеърларига назиралар айтиш йўлидан ҳам боради. Бу билан Амирий Навоий ва унинг меросига юксак муҳаббатда эканлигини ва ўз ижодида Навоий каби даҳо санъаткор бўлишга интилганини намоён қилади.

Айниқса, Навоий ижодида муҳим ўрин тутувчи “Одил шоҳ” ғояси шоир ва айни пайта шоҳ Амирийнинг ўша ғояси билан уйғунлашиб кетади.

Чунончи Амирийнинг “Анго” радифли ғазали ҳам Навоийнинг худди ўши радифда, шоҳларни зоҳиран шоҳ, ботинан дарвеш бўлишга чорлаб ёзган ғазали таъсирида бунёдга келганини илғаш қийин эмас.

Амирийнинг:

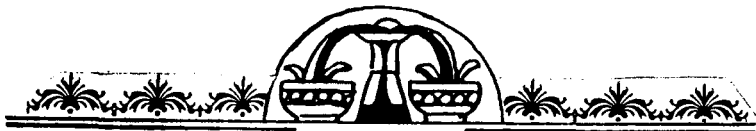
Фақр йўлини шоҳ роҳи салтанатдин хуш билар,
Ул Амирким эрур дарвешдек зийнат анго.

байги Навоийнинг:

Шоҳлар дарвешию, дарвешлар шоҳики бор,
Шоҳлик сурат анго, дарвешлик сийрат анго.

байтига ҳам шаклан, ҳам мазмунан ҳамоҳангдир. Биз бу каби Навоий ғазаллари шаклида, уларга ҳамрозликда ёзилган шеърларни Амирий ижодида кўплаб учратамиз. Бундан Амирий шеъриятида Навоий изидан бориб янгиликлар яратишга, унинг илгари сурган ғояларини ўз асарларида янада ривожлантиришга ҳаракат қилганини кўраемиз.

Хулоса қилиб айтганда, Амирийнинг улғу Навоий ғазалларига боғлаган мухаммаслари унинг устозлар даҳосига беқиёс ҳурматини ва ўшалар даражасидаги шоир бўлиб етишиш иштиёқида яшаганини кўрсатади.

ЛИСОНИЙ ЗЕБОЛИКЛАР

АЛИШЕР НАВОЙИНИНГ НАСРИЙ АСАРЛАРИДАГИ АЙРИМ СОДДА ГАПЛАР

Буюк сўз устаси Алишер Навоийнинг адабий мероси кенг миқёсда ўрганилаётгани жамоатчиликка аён, айни замонда бу санъаткор асарлари тили ҳамон тадқиқот объекти бўлмоқда. Бу соҳада Ғ. Абдурахмонов, А. Рустамов, Б. Бафоевлар самарали меҳнат қилмоқдалар.

Шунга қарамай, адиб асарлари тилининг синтактик хусусиятлари режали илмий изланишлар олиб борилишини кутиб ётибди. Тўғри, бу соҳада ушбу муаллифнинг содда гап сатҳида маълум ишланмалари мавжуд¹, лекин Алишер Навоий асарлари, шу жумладан, насрий асарлари тили спигтаксиси бўйича ностандарт талқинларга муҳтож бўлган масалалар анчагина.

Ушбу мақолада шу масаланинг айрим жиҳатлари ҳақида фикр юритилади.

Алишер Навоий насрий асарларида шундай содда гаплар учрайдики, улар ҳозирги ўзбек адабий тилидаги гаплардан таркибий ва мазмун жиҳатлардан фарқ қилади. Бундай гапларни мавқе (позиция), кўчим (трансформация) усуллари қўллаш орқалигина ўрганиш мумкин. Булар қуйидагилар:

1. Эгани тайин қилиш мунозарага сабаб бўладиган гаплар. Масалан: *Ва алар тўқуз киши салтанат қилдилар* (ТМА). Бу гап ташқи жиҳатидан мураккаб эмас, лекин гапнинг эгаси сифатида қайси сўз шаклини ажратиш масаласида қийинчилик юзага келади. Бу ҳам бўлса, гап таркибида *алар* сўз шакли ҳам, *тўқуз киши* сўз бирикмаси ҳам бош келишида қўлланиши билан боғлиқдир. Бу гаплар *алар салтанат қилдилар* тарзида ҳам, *тўқуз киши салтанат қилдилар* тарзида ҳам мавқега эга бўлиши мумкин. Бундай мавқеларда ҳеч қайси вариант эгани белгилашда маълум устунликка эриша олмайди. Энди ўша эга деб белгилаш мумкин бўлган сўз шаклларининг морфологик имкониятларини гапнинг турли кўчимлари орқали синаб кўрамиз: *ва алардин тўқуз киши салтанат қилдилар. ва алар тўқуз кишилашиб салтанат қилдилар.* Бу каби кўчимларда биринчи вариант устунликка эга бўлади гапда эга вазифасини *тўқуз киши* бирикмаси бажариши аниқ бўлиб қолади.

2. Гапда эга ва кесимни белгилаш осон бўлса ҳам, унинг тушунилиши махсус изоҳ талаб қилади. Масалан: *зиҳи, муваффақ банданки улдур* (МН). Бу гапда эга сифатида *зиҳи муваффақ банданки* бирикмасини (уни ёйиқ эга деб ҳам юритамиз), кесим сифатида *улдур* сўз шаклини белгилаш мумкин. *Улдур* сўзининг кесим эканлигига *-дур* боғламсининг қўлланиши ҳам далолат қилади. Лекин бу гап *ул барча яхши ниятларга эриша олган*

¹ Аширбоев С. Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг маъно ва таркибий хусусиятлари. Т., Ўқитувчи, 1990; Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги мураккаблашган содда гаплар. Т. 1993.

бандадур маъносида тушуниладик, натижада эга сифатида кўрсатилган бўлак киши онгида кесим, кесим сифатида шаклланган бўлак эса эга бўлиб гавдаланади. Бу логик ва синтактик категорияларнинг айнан ўхшаш эмаслигини кўрсатадиган мисол бўлиб хизмат қилади. Шу ўринда эга таркибида (*банди* сўзидаги -и “ёйи ишорат” белгисидир) -ки юкламаси *бандики* сўзида шу сўзнинг маъносини кучайтириш, шу сўзнинг гапда тема эканлигини таъкидлаш учун қўлланган. Бу эски ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятини кўрсатади.

3. Алишер Навоийнинг насрий асарларида шакл жиҳатидан қўшма гапни эслатадиган, лекин мазмун иланига кўра содда гап бўлиб, унда эгага нисбатан ортмавқеда келган киритма ва изоҳ иборали содда гаплар ҳам учрайди. Масалан: *Ва ул кишиким, бу лақаб топди, ул эрди. Ва Каёнийлардин аввал кишиким, салтанат қилди, Кайкубод эрди* (ТМА). Бу гаплардаги *бу лақаб топди, салтанат қилди* бирикма ва аналитик шакллари бир қараида бир бош бўлакки гапга ҳам ўхшаб кетади, лекин бу бирикма ва шакллариёз ўша гапларнинг асосий мазмунини очилмай қолади. Бу гапларни *Ва бу лақаб топган киши ул эрди, Ва Каёнийлардан аввал салтанат қилган Кайқубод эрди* каби кўчим (трансформация) қилиниши мумкинлиги ҳисобга олганда, уларни киритма ва изоҳ ибора иштирок этган содда гап деб қараиш мумкин бўлади.

4. Сўзлашув тили таъбирида шаклланган айрим гапларда кесимдаги асосий дугавий маънони ташийдиган (от билан ифодаланган) сўз тушиб қолиши (ёки такрорга йўл қўймаслик туфайли қўлланмаслиги) мумкин. Масалан: *Ҳар онаким, салтанат Шеруяға вафо қилганча анга қилди* (МН). Бу гап тўла тикландиган бўлса, “*Ҳар онаким, салтанат Шеруяға вафо қилганча анга вафо қилди*” тарзида шаклланиши керак, яъни даража-миқдор ҳолини билдирган *вафо қилганча* бирикмаси таркибидаги *вафо* сўзи айни ўринда *қилди* кўмакчи феъли билан бирга деб тушунилади. *Вафо* сўзининг *қилди* сўзи билан қўлланмаганлиги муаллифнинг такрордан қочиши билан боғлиқдир.

5. Қўшма гап таркибларидан бирининг атов гапга кўчим бўла бошлаган гаплар ҳам учрайди. Масалан: *Яна ҳақиқат аҳлининг сархайл ва сарафрозин Хожа Ҳофиз Шерозий нуқот ва асроринки, анфосин руҳул қудустин ишон айтур ва руҳуллоҳ анфосидин асар еткурур* (МН). Бу гапдаги биринчи қисм *яна ҳақиқат аҳлининг сархайл ва сарафрозин Хожа Ҳофиз Шерозий нуқот ва асрорин* бирикмаси олдмавқе ва ортмавқели аниқловчи бирикмадур, айни ўринда у гап кўчимини туфайли ҳосил бўлган, лекин у кейинги гапга нисбатан грамматик тобе ва ҳоким бўла олмайди, фақат унинг субъектини кўрсатади, холос. Шу жиҳатидан маълум даражада атов гапга яқинлашади.

6. Алишер Навоий насрий асарларида шундай содда гаплар (мураккаблаган) учрайдики, уларни изохлаш жуда қийин. Масалан: *Бутпарастлик яхшироқким худпарастлик* (МҚ). Бу гапда *бутпарастлик* сўзининг эга, *яхшироқ* сўзининг кесим эканлигини англаш қийин эмас, лекин, *худпарастлик* сўзининг мавқеи ва *яхшироқким* сўз шакли таркибидаги -ким воситасининг қандай грамматик вазифа бажариши

масаласи мунозара талаб қилади. Бизнингча, бу гап *бутипарастлик худпарастлиқтин яхшироқ* тарзида кўчим қилинганда, *худпарастлик* сўзининг гапда тўлдирувчи вазифасини бажараётганлиги маълум бўлади. лекин, бундай кўчим гапнинг мазмуни планига мувофиқ келса ҳам, унинг ифода планига *-ким* воситасининг вазифасини нолга тенглаштириб қўяди. Энди шу ўринда *-ким* воситаси қандай вазифа бажараётганлигини аниқлаш керак бўлади. Бизнингча, *-ким* ёрдамчи сўзи ортмавқедаги (тўғрироғи, инверсияга учраган) тўлдирувчининг ажратилишини таъминлаган. Шу билан бирга ўша бўлакнинг таъкидланишини ҳам билдиради.

Эта таркибидаги *-ким* ҚҚқи юкламаларининг қўлланилиши ҳам синтактик таркибга бевосита таъсири бор. *-ким* ҚҚқи эски ўзбек тилида, шу жумладан, Алишер Навоий асарлари тилида ўзининг маъно вазифалари билан бирга синтактик таркибда ҳам маълум аҳамиятга эга¹. У қайси гап бўлагига қўшилмасин, ўша бўлакка турли маъно қўйиши билан бирга, шу гап бўлагидан сўнг маълум синтактик ҳодисаларнинг қўлланилиши ҳам таъминлайди:

1. Изоҳ иборанинг мавжудлигини кўрсатади: *Ва уч тилки, туркий ва форсий ва ҳиндий бўлғай, бу утовнинг авлоду атбоби орасида шоъ бўлди* (МЛ 5). *Ва Золким, Рустамнинг отасидур, анинг замонида мутавллийд бўлди* (ТМА 9).

2. Киритма ибораларнинг мавжудлигини кўрсатади: *Ва чоғирки, мувоамати мужибн гафлату бепарволиғдур, ани мулк ишидин фориг қилди* (ТМА 54). *Бу павъ кишики, анга мундоқ бўлғай кирдор, бу даврда мавжуд ва ҳозир бор* (МҚ 103).

3. Изоҳ ва киритма ибораларнинг биргаликда қўлланганлигини билдиради: *Аржасп бинин Афросиёбким, турк подшохи эрди, андоқки, зикри ўтти, вилоятни холи топиб, Балхни олиб, Лухрасини ўлтуруб, қиллариниким. Гуштосининг сингиллари эрди, асир қилиб, Балхни бузуб, қўй ганойим билан мулкига қайтти* (ТМА 19). *Ва Ашким, Доробнинг ўғли эрди ва Искандар замонида вахмдини ёшурун юрур эрди, анга хуруж қилиб, ани ўлтурди ва тахт билди* (ТМА 32).

4. Гап кўчимдаги феъи ва от кесимли ибораларнинг мавжудлигини кўрсатади: *Улким қаноатқа мўътод бўлди, шоҳу гадо тардидидин озод бўлди* (МҚ 74). *Деҳғопки дона сочар, ерин ёрмоқ била ризқ йўлин очар* (МҚ 46).

5. Содда ва таркибли кесимлар уюнишини таъминлайди: *Бовужуди, бу бекнинг сийоҳийликда жалодат ва баҳодурлуғини ҳар кишиким танир, мусаллам тутар* (МН 181).

Синтактик таҳлили қийин ва мунозарага сабаб бўладиган гаплар фақат содда гаплар доирасида эмас, балки қўшма гапларда ҳам учрайди. Мисол сифатида қуйидаги гапни кўрсатиш мумкин: *Ўн секиз минг олам ва адам яратиб, бир кишини офаринини дафтаридин мунтаҳаб ул қила олур, анга келди мусаллам бу умр, гар ўлса мусбатлик бу бўлди сабаб* (МҚ). Бу гап *мунтаҳаб* сўзи *сабаб* сўзига сажъ қилиниш асосида тузилган, лекин бу

¹ Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. Т. 1984, 145-148-бетлар.

сўзлар қўшма гап таркибларининг тугашига ишора қила олмайди. Бу таркибнинг таркиби *ўн сепиз минг олам ва одам яратиб, бир кишини офариниши дафтаридин мунтахаб ул қила олур* иборасини мунозарасиз қабул қилиш мумкин. Лекин, *анга келди мусаллам бу умр, гар ўлса мусбатлик бу бўлди сабаб* ибораси эса жуда мураккаб бўлиб, унинг аввалги ибора билан грамматик муносабати анча чигал. Бундай гаплар Алишер Навоий насрий асарларида жуда кўп учрайди ва махсус ўрганишни талаб қилади.

Қисқартмалар:

ТМА - Тарихи мудуки Ажам

МН - Мажолис ун-нафоис

МҚ - Маҳбуб ул-қулуб

МЛ - Муҳокамат ул-луғатайн

Иброҳим ЙЎЛДОШЕВ

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ЎЗБЕК КИТОБАТЧИЛИК АТАМАЛАРИ

Ўзбек халқининг севимли фарзанди Алишер Навоий ўз замонасининг қомусидир. У нафақат шоир ва мутафаккир, балки тарихчи ва тилшунос, олим ва мусиқашунос, атоқли давлат арбоби ва ҳуқуқшунос ҳам эди. Шунингдек, у давлат ва мамлакатнинг бутунлиги, мустақиллиги ҳамда тинчлигини сақлаб қолиш, ўзаро қирғинларнинг олдини олиш, маданиятни ривожлантириш учун курашди. Шу билан бирга катта адабий мерос ҳам қолдирди. Унинг бой ижодий фаолиятини қанчалик ўрганмайлик, янги-янги қирралари очилаверади. Хусусан, ўзбек китобатчилиги, у билан ҳамоҳанг тарзда, китобатчилик атамаларининг шаклланиши ҳамда ривожланишида Алишер Навоий кўнган ҳисса бекиёсдир. Бунда Алишер Навоий яшаган даврнинг ҳам ўзига хос ўрни бордир. Чунки темурийлар даврида китоб ёзиш ва уни безаш санъати ҳар қачонгидан ҳам катта рағбат кўрди. Шунинг учун ҳам бутун дунёни неча асрлар давомида лол қолдириб келаётган Шарқ китобатчилигининг энг нозик ва қимматли дурдоналари ана шу даврларда яратилди. Темур ва Улуғбек даврида хаттот, музаҳҳиб, наққош, мусаввир ҳамда саҳҳофларнинг юксак маҳорати безакли қўлёзманинг шу қадар гўзал намуналарини яратдики, улар ҳанузгача жумлаи жаҳонни лол қолдириб келади. Котиблик санъати Алишер Навоий замонасида, айниқса, Темурийлар идораси остидаги ҳудудларда янада гуркираб гуллади. У даврда “Хаттотлар султони” Султон Али Маишҳадий, миниатюра санъати бўйича Ҳирот мактабининг асосчиси Камолиддин Бехзод ва китоб безагининг машҳур устаси наққош мавлоно Ёрий Музаҳҳиб безакли китобнинг шоҳона намуналарини яратган юзлаб усталарнинг мураббийлари эди. Ҳар бир безакли қўлёзма бетакрор санъат асарига айланиб кетган. Хусусан, Алишер Навоий “Хамса”сининг 896F1492-1493 йилги кўчирилган ва ҳозир Санкт-Петербургда сақланаётган нусхаси миниатюрасиз, аммо безакли қўлёзманинг ноёб намунаси ҳисобланади.

“Котиблар қибласи” мавлоно Султон Али Машҳадий кўчирган, Ёрий Музаҳҳиб ва “замона гавҳари” саҳхоф Султон Али Марвозий каби беназир усталар қўлидан ўтган бу нусха бетақрор санъат асари намунасидир. Китобатчилик ишининг бу қадар тараққий этишида буюк аллома ва мутафаккир шоир Алишер Навоий билан бирга замона ҳукмдори Султон Хусайн Бойқаронинг хизматлари каттадир. Чунки Султон Хусайн Бойқаронинг бевосита ташаббуси билан сарой кутубхонасида юқорида номлари зикр этилган моҳир усталардан ташқари яна буюк мусаввирлардан Мирак Наққош, Қосим Али Маҳмуд Музаҳҳиб, Шоҳ Музаффар, Султон Муҳаммад, Дўст Муҳаммад, Абдураззоқ, хаттотлардан Муҳаммад ибн Нур, Дарвеш Муҳаммад Тақий, Муҳаммад Хандон, Муҳаммад ибн Асхар, Шерали ва бошқалар меҳнат қилишган. Энг ажойиб безакли қўлёзмалар, авваламбор, “Хусайний” таҳаллуси билан газал битган Султон Хусайннинг ўзи учун ишлангани шубҳасиз, албатта.

Алишер Навоий ўзининг “Маҳбул-қулуб” асарида муҳим касб-кор эгалардан бири бўлган “котиб”лар ҳақида бир фасл битган. Унда “котиб”лик касбига оид муҳим хусусиятлар очиб берилади. Айни шундай ҳолатни Юсуф Хос Ҳожибининг “Қутадғу билиг” асарида ҳам кузатиш мумкин. Фақат унда “битигчи” ҳақида сўз боради, холос. Демак бу билан юқорида таъкидлаганимиздек, XV-XVI асрларда туркий “битикчи” ўрнини арабча “котиб” атамаси эгаллаганини кўрамиз. Алишер Навоий ёзади: “Котиб шуаро сўзининг варақнигоридур ва сўз маҳзанининг хазонадори... Яхши хат ва нуқтадон сафҳага жамол, андоқки, яхши юз саҳифагача хатгу хол. Хушнавис котиб сўзга оройиш берур ва сўзлагувчига осойиш еткурур”-Котиб шоирлар сўзини вараққа нақшловчи ва сўз хазинаси сақловчи... Худди хол яхши юз саҳифасига гўзаллик бергандай, яхши хат ва ундаги нуқталар қоғоз саҳифасига чирой беради. Хушхат котиб сўзини безантиради ва сўзловчини роҳатлантиради.

Байт:

“Қайси бир котибки, ул сўзга қалам сургай хилоф,
Ул қаро юзлик боши бўлсун қалам янглиғ шикоф”.
-Қайси бир котибки, чалкаш ёзадир сўзни,
Қаламдек тилинсин боши у қаро юзнинг.

(Маҳбул-қулуб)

Шунингдек, Алишер Навоий “Маҳбул-қулуб”нинг “Танбиҳлар” бўлимида мақтанчоқ ва совуққон котиблар ҳақида шундай дейди: “Котибки қулогнойи зоғи мулаввас оёғидин манкуброқ, ўз олида Жаъфар ва Азхар хатидин маҳбуброқ”-Қарғаоёқ хати қарғанинг ифлос оёғидан ярамас бўлган котиб (кўчирувчи) ёзган хатини ўз замонасининг машҳур котиби Жаъфар ва Азхар хатидан ёқимлироқ сезади (Маҳбул-қулуб).

“Котиб”нинг асосий иш фаолияти қўлёзма китобларни кўчиришдан иборат бўлган. Айни замонда у ҳукмдор фармонларини ҳам оққа тушириш иши билан шуғуллангани маълум. Бундан ташқари у ҳукмдор фармонларини оққа тушириш иши билан ҳам шуғуллангани маълум. Айни

замонда “китоб кўчириш иши билан шуғулланувчи” хуснихат соҳиби “хаттот” ёки “хушнавис” деб аталган. Алишер Навоий ижодида арабча “хаттот” ва форс-тожикча “хушнавис” атамалари аралаш тарзда қўлланган бўлиб, улар юқорида таъкидлаганимиздек, бир хил маънони англатган. “Бойсунгур Мирзо... хаттот ва наққош ва созанда ва гўяндадан мунча беназир кишиким, анинг тарбиятидин арога кирди, маълум эмаским, ҳеч замон подшоҳи замонида пайдо бўлмиш бўлмай” (Мажолисун-нафоис). “Хушнавис ҳамким, саҳви кўп бўлмай - илги фалаж иллатига жуб бўлмай. Улки, бежо нуқта била ҳабибни ҳабис қилмай...” - Чиройли ёзувчи кўп хато қилувчи бўлса, қўли палаж касалига учрасин. Кимки, ўринсиз нуқта билан “ҳабиб”ни “ҳабис” қилмай (Маҳбубул-қулуб).

“Хушнавис” сўзи айни замонда “котиб” ва “хаттот” сўзлари билан ҳам қўшилиб келиб, “хушнавис котиб”, “хушнавис хаттот” кўринишида бирикма шаклидаги атамани ясади. Бундай ҳолатларда ўта чиройли хуснихат соҳиби бўлган “котиб” ёки “хаттот”ни англатиб келган: “Ҳофиз Муҳаммад Султоншоҳ-хушхон ҳофиздур ва хушнавис хаттотдур” (Мажолисун-нафоис). “Хушнавис котиб сўзга оройиш берур ва сўзлагувчига осойиш еткурур” (Маҳбубул-қулуб).

“Хушнавис” атамасини “Бобурнома”да ҳам учратамиз: “Хушнавислардин агарчи хейли киши бор эди, вале борининг саромади насхтаълиқда Султон Али Машҳадий эди”.

XV-XIX асрларда Ўрта Осиё халқларидан миңглаб хаттотлар етишиб чиққан. Лекин уларнинг кўпчилиги турли сабаблар билан тарихда номиншонсиз бўлиб кетганлар. Ўрта аср тарихида ва маданий ҳаётида котиблик ёки хаттотлик ҳунари энг шарафли ва муқаддас вазифа ҳисобланган. Улар ҳам доим халқнинг, қолаверса, давлат ҳукмдорларининг доимий эътиборида бўлиб келганлар. У даврларда китоб кўчириш билан шуғулланган хаттотларни биз оддий кўчирувчилик вазифасини бажарувчи шахс деб эмас, балки ҳар бир хаттотни ўз замонасининг ўқимишли маърифатпарвари, илғор зиёлиси ва йирик маданият арбоби деб тушунишимиз керак. Тарихдан яна шу нарса маълумки, ўрта асрларда яшаган бир қанча олим, шоир ва фозил кишилар ёшиқдан хаттотлик санъатини эгаллаб, кейинчалик котиблиқда ҳам ном чиқарганлар. Бундай улуг зотлар фақат ўз асарларинигина китобат қилмасдан, балки бошқа муаллифлар асарини ҳам кўчирганлар. Масалан, Алишер Навоийнинг моҳир хаттот эканлиги тарихий манбалардан маълум. Мирзо Бобур араб графикасининг туркий халқларга мослаб ислоҳ қилинган энгил ёзув - “Хатти Бобурий”ни ижод этган. Мунис Хоразмий хаттотлик санъати ҳақида “Саводи таълим” номли рисола ёзган ва Алишер Навоийнинг “Хамса”сини ниҳоятда гўзал хат билан кўчирган. Муқимий жуда майда настаълиқ ва шикаста хатида баёз кўчирган. Ниҳоят, Бухоро хаттотлик мактабининг сўнгги вакилларида XIX асрнинг олими Аҳмад Дониш ўндан ориқ зебо қўлёзмаларни кўчириб қолдирган.

Хаттотларининг асосий иш жойларидан бири сарой кутубхонаси ҳисобланган. Ҳукмдорларнинг эътиборида бўлган хаттотларга керакли шар-

шароит имкон даражасида яратиб берилган. Шунингдек, уларнинг меҳнати муносиб тақдирлаб борилган.

Хаттот ишлайдиган хона ҳарорати, унинг ёритилиш даражасига катта аҳамият билан қараган. Хонанинг мўътадил ҳароратда бўлишига эътибор берилган. Чунки хона ҳарорати ниҳоятда иссиқ бўлса, қоғоз тезда ўз юмшоқлигини йўқотади. Натижада эса, у дағаллашиб, ёзишда қийинчилик тўғдиради. Ёки иссиқда хаттотнинг қўли терлаб, ёзувнинг сифатли бўлишига салбий таъсир кўрсатади. Сиеҳ ҳам иссиқ ҳавода тез қуюқлашиб қолиши натижасида ҳуснихатни бузади. Ҳаво совуқ бўлса, унда қоғоз ўзига нам тортиб, ўз сифатини йўқотади. Шу сабабли, ёзнинг жазирама кунларида хаттотлар учун энг қулай вақт сифатида тонг соатлари, қиш кунларида эса, пешин соатлари тавсия этилган. Шунингдек, хаттот хонасига ёруғлик хонанинг ҳар тарафидан тушиши лозим бўлган. Эрта соатларда хаттот Шарқ тарафга қараган ойна олдида, пешинда Жануб тарафдаги, оқшом соатларда Ғарб томондаги ойна олдида ўтириб ишлаши тавсия этилган. Шунингдек, хаттотнинг иш жараёнида оч ва чанқоқ ҳолатда бўлмаслиги, асабийланимаслиги каби ҳолатларига ҳам эътибор берилган. Ҳатто, хаттотнинг иш ўрни ўзидан ёши ва мақоми жиҳатидан улуг кишилар хонага кирган вақтда ҳам ҳурмат юзасидан ўриндан туришга эҳтиёж сезмайдиган жойда бўлиши керак бўлган. Акс ҳолда буларнинг барчаси бир мақсадга йўналтирилган хаттот руҳиятига ва асабига манфий таъсир кўрсатган.

Хаттотнинг кунлик иш соати ва ҳажми олдиндан белгилаб қўйилган. Бу ҳақда Заҳириддин Муҳаммад Бобур шундай ёзади: “Хушнавислардин ... вале борининг саромади насхтаълиқда Султон Али Машҳадий эди. Мирзо учун, Алишербек учун қалин китобатлар қилди. Ҳар кун и ўттиз байт Мирзо учун ва йиғирма байт Алишербек учун битар эди” (Бобурнома). Баъзи ҳолларда хаттотлар ўз санъат асарларининг гўзал ва нафис чиқини учун қимматли вақтларини ҳеч ҳам аямасдан меҳнат қилганлар. Бунга ўтмишда бўлиб ўтган қуйидаги суҳбатни келтирсак, фикримиз янада ойдинлашади.

“-Хожа,- деб сўрабди бир кун Бухоро хони Абдулазизхон сарой хаттоти Хожа Ёдгордан,- бир кунда ҳозир сиз ёзаётган шу қўлёзмадан қанчасини ёзиш мумкин (хаттот Ҳофизнинг шеърлар тўпламини битаётган эди).

- Агар мен ҳаракат қилсам, бир кунда ўн байт ёзишим мумкин.

-Эшитишимча, Узоқ Шарқда бир уста қирқ йилда бир чинни идиш тайёрлар экан. Бағдодда эса, бир кунда ана шундай чинни идишдан юзтаси тайёрланар экан. Ҳар иккисининг нархида қанчалик фарқ борлигини сезиб турган бўлсангиз керак. Сизнинг санъатингиз ҳам айнан шундай. Сиз моҳир хаттотсиз. Биз сизга ушбу асарни кўчиришни амр этдик. Агар бир кунда ўн байт ёзилса, у ҳолда бу ҳуснихатнинг позиклиги-ю назокати қаерда қолади? Агар сабрингиз етса, бир кунда икки байт, етмаса, бир байт ёзинг!”

Бу фармонга амал қилган Хожа Ёдгор Ҳофиз девонини етти йил деганда ёзиб тугаллабди ва девон энг қимматбаҳо дурдона сифатида баҳосини тошибди.

Албатта, бундай зийнатли ва нафис қўлёзмаларни тайёрлаш учун хаттотлардан катга меҳнат талаб этилган. Хаттотнинг бундай маҳорати натижасида ҳақиқий санъат асари вуждуга келган. Бу ўринда яна шунини таъкидламоқчимизки, Алишер Навоий замонасида “китоб ёзиш ёки уни кўчириш ишлари билан шуғулланувчи шахс”ларни ифодалашда яна бир қанча атамалар қўлланилган. Айниқса, Алишер Навоий асарларида бундай атамаларни кўйлаб учратишимиз мумкин:

“рақамкаш” - “муаллиф, ёзувчи, хат ёзувчи, котиб”. Маълумки, араб тилидан ўзлашган “рақам” сўзи Навоий замонасида сонини ифодаловчи белги маъносини англатиш билан бирга хат, ёзув, ёзилган нарса каби англамларни ҳам ифодалаган. “Рақам”нинг ушбу хусусиятидан Алишер Навоий ўз асарларида усталик билан фойдаланади. Бу сўзга шахс оти ясовчи “-каш” қўшимчасини қўйиш билан асосдан англашилган иш билан шуғулланувчи шахс оти - “рақамкаш” ясалган:

Бу нома учун бўлуб рақамкаш,

Сафҳа юзин эттилар мунаққаш.

(Лайли ва Мажнун)

Қалам васфида бир неча қалам сурмак ва ул рақамкаш таърифини рақамга кетурмакки, назм киншари саводини якқалама қилиб эрди... (Фарҳод ва Ширин)

“роқим” - хат ёзувчи, котиб, муаллиф.

Роқимки, рақами ростдур, ростлар кўнгулға қабулияти беҳост... (Маҳбуб ул-қулуб); Роқимки узотти тил синонини, Бу навъ эвурур қалам инонин... (Лайли ва Мажнун); Котибга хатти мубталолиқ ва қайси хуруфқа ружуъ қилмоқ саҳифан рухсорга мужби оқлик дурур ва роқимга сафид авроқлик... (Хайрат ул-аброр); “Панж ганж” авроқиға рақами тортилиб эрди ва ул роқим бобида ҳамки мунунг хатти маънисин рақамбарақам билди... (Фарҳод ва Ширин).

“қаламзан” - қалам тебратувчи, ёзувчи, котиб, шоир, олим:

Қаламзанга бўлуб сурмак қалам фани, Ёнида корфармо ҳам қаламзан... (Фарҳод ва Ширин); Фатвода чу бўлди музд учун “ло” ву “наам”, Қилмоқ керак ул қаламзан илгина қалам... (Маҳбуб ул-қулуб).

“қаламрав” - маъно жиҳатидан “қаламзан”га ўхшайди:

Сурати хат лутфидин ул пок даст, Бўлди қаламрав шаҳиға ҳамнишаст... (Хайрат ул-аброр).

Алишер Навоий ўз замондоши, машҳур хаттот Султон Али Машҳадий таърифини келтираркан ушбу сўздан фойдаланади: “Бу кун Хуросонда ва оламнинг аксар билодида “наسخ таълиқ” хатида қиблатул-қуттобдур ва китобат мулкисининг қалавраи як қалама анча мусалламдур... (Мажолисун-нафос).

“нависанда” - хат ёзувчи, котиб:

Мавлоно Мушрифий - хирийликдур. Нависандаликдин бирор нима вукуфи бор... (Мажолисун-нафос); ...Неча нависанда, ... неча парвоначи жонлариға етиб, неча ҳийла била қутулурлар... (Муншаот).

“мусанниф” - ёзувчи, муаллиф:

Мавлоно Абдусамад Бадахший - ... маснавийиъӣ ва мусанниф киши эрди ... (Мажолисун-нафоис); Бири дегай: -Тахт рӯкашдур, бири дегай:- Мусаннифи ғашдур... (Сабъан сайёр).

“мунший” - ёзувчи, котиб, кўчирувчи, саройда идора ишларига оид ёзув ишларини олиб борувчи:

Мавлоно Номий - сабзаворликдур. Иншо била нома хатин битурга машҳурдур. Аммо, иншода ҳеч мунши они бегонмас, нома хатида ҳеч хушнавис они писанд қилмас... (Мажолисун-нафоис); Сурди мунши васфи узра хомани, Ким писанд эткайму шоҳ ул номани ... (Лисонут-тайр);

Аввалидур муншийи гавҳар фишон, Ким ғаҳи ул руқъа ёзар, ғаҳ нишон... (Хайратул-аброр).

Мунший - атамаси котиб, ёзувчи, кўчирувчи маъноларига “Бобурнома”да ҳам учрайди: “Муншийларини тилаб, буюрдумким, бу икки зимуш-шаън умуркум, воқе бўлду, бунинг ихбориг фармонлар биттгайлар”.

“Муҳаррир” - ёзувчи, муаллиф, кўчирувчи, таҳрир қилувчи:

Муҳаррирки, таҳрири тузписандадур, агар бир байт битир, агар юз. Агар хат сурати нохушдур, маъни хайлида ўқуғучи андин мушаввашдур... (Маҳбуул-қулуб).

Иномжон АЗИМОВ

АЛИШЕР НАВОИЙ НАСРИДА БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПЛАР

Улуғ мутафаккир шоир, ёзувчи, олим Алишер Навоий ўзининг бой ижодий мероси билан келажак авлодга битмас-туганмас хазина қолдирди. Алишер Навоий ўзининг ижоди билан ўзбек адабиётини юксак даражага кўтариш билан бирга, ўзбек адабий тилининг тараққиётига ҳам салмоқли қисса қўшди. Навоий яратган асарлар ҳам гоёвий, ҳам бадий жиҳатдан юксак савияда бўлганлиги туфайли оламга тез тарқалди ва шоирнинг ўз давридаёқ илм аҳлининг, жумладан, тилшуносларнинг диққатини жалб қилди. Орадан неча асрлар ўтибдики, шоир қолдирган бой хазина ҳаузгача илмий-тадқиқот объекти бўлиб келмоқда.

Маълумки, Навоий асарлари тили фонетик, лексик, морфологик жиҳатдан чуқур тадқиқ этилган бўлса-да, унинг синтактик қурилиши нисбатан кам ўрганилган. Мазкур мақолада адибнинг насрий асарларидаги қўшма гапларнинг мазмуний боғланишига тўхталамиз.

Яқин вақтларгача нафақат эски ўзбек тилига оид тадқиқотларда, балки ҳозирги ўзбек тилига доир тадқиқотларда ҳам гапнинг шаклий томони асосий ўрнига қўйилиб, мазмун планига жиддий этибор қаратилмади. Ваҳоланки, мазмуний боғланиш содда гапларни боғлашда асосий восита ҳисобланади.

Навоий насридаги бововчиларсиз бириккан қўшма гапларнинг таҳлили шуни кўрсатдики, бундай гапларни боғлашда боғловчилар муҳим синтактик

восита бажармайди, уларнинг қўлланилиши гапнинг модаллигини таъминлайди, холос. Аслида бундай гаплар семантик жиҳатдан мустаҳкам алоқага киришган бўлади.

Боғловчиларсиз тузилган қўшма гапларда турли маъно муносабатлари ифодаланган:

Пайт мазмуни ифодаланган: Бу тўрт девон овозасин рубъи маскунга еткурूपмен, “Хамса” панжасига панжа урупмен (МЛ 120).

Мисолдаги денотатив воқеалар¹ бирин-кетин содир бўлмоқда. Биринчи денотатив воқеа (Бу тўрт девон овозасин рубъи маскунга еткурूपмен)нинг тугаши билан иккинчи денотатив воқеа (“Хамса” панжасига панжа урупмен) содир бўлмоқда. Бу гаплар орасида мустаҳкам ички боғланиш мавжуд. Гапларнинг позицион жойлашиши ҳам қатъий: биринчи денотатни биринчи ўринга, иккинчисини биринчига ўтказиб бўлмайди. Демак, семантик жиҳатдан биринчи денотат иккинчи денотатнинг бажарилиши пайтини билдирган.

Яна бир мисол: Булбул била Гул ва Шамъ била Парвона орасида мунозара битибдур, анда кўп диққат кўргузубдур (МН 18). Денотатлар ўзаро пайт муносабатидан ташқари, изохлаш муносабати орқали ҳам боғланган. Иккинчи денотатт биринчи денотатни изохлаб ҳам келмоқда, яъни мисолда “Булбул била Гул” ва “Шамъ била Парвона” номли сермазмон, мукамал асарлар ёзди, деган таъбилим мавжуд. Денотатларнинг ўзаро боғланишида баъзи лексик элементларнинг (мунозара-анда) ҳам муҳим аҳамияти бор. Биринчи денотат таркибидаги мунозара лексик элементи иккинчи денотат таркибидаги анда лексик элементи орқали ифодаланмоқда. Уларнинг жойланиш тартиби ҳам қатъий, ўзаро ўрин алмаштириб бўлмайди, чунки, иккинчи денотатнинг юзага келишига биринчи денотат сабаб бўлмоқда.

Зидлаш муносабати: Хар кимгаким, бир вафо кўргуздим, юз бевафолиг кўрмагунча қутулмадим (МҚ 78).

Мисолдаги зидланиш икки хил шакл, ҳам лексик, ҳам морфологик шакл орқали ифодаланган. Биринчи денотатдаги бир вафо лексик элементи, иккинчи денотатдаги юз бевафолиг лексик элементи билан, предикатлар бўлишлилиқ - бўлишсизлиқ (кўргуздум-қутулмадим) муносабати билан оппозицияга киришган.

Изохлаш муносабати: Бовужудким, Самарқанднинг аълами уламози эрди, шеър ва муаммоға дағи мойил эрди (МН 32). Мисолдаги иккала денотатда ҳам субъектга хос бўлган хусусиятлар ифодаланмоқда, яъни биринчи гапда субъектнинг мансаби ифодаланаётган бўлса, иккинчи денотатда субъект фаолияти изоҳланмоқда. Денотатларни ўзаро боғлашда дағи лексик элементи муҳим роль ўйнаган. “Дағи” лексик элементи иккинчи денотат билан биринчи денотатнинг семантик алоқасини таъмин этган.

¹ Денотатив модус воқеа ҳақида қаранг: Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Т. Ўқитувчи, 1995.

“Дағи” сўзи “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “такроран, қайтадан, янгидан, бундан ташқари, бунинг устига” маъноларини англатиши айтилади¹. Демак,, “дағи” сўзи янги денотатни талаб этади. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, дағи лексемаси иштирок этган боғловчисиз қўшма гапларда мустаҳкам семантик боғланиш мавжуд бўлади.

Сабаб-натияжа муносабати: Номус дасторин бошидин олиб, бир журъа учун майфуруш оёғига солиб (МҚ 35). Биринчи денотат (Номус дасторин бошидин олиб) сабаб воқеани, иккинчи денотат (Бир журъа учун майфуруш оёғига солиб) натияжа воқеани ифодалайди. Яъни, номуссиз, ҳаёсиз инсон ҳар қандай пасткашликларга бориб етиши мумкин, ана шу пасткашликлар-нинг асосий сабабчиси ҳаёсизлик, номуссизликдир.

Қиёслаш муносабати. Бундай қўшма гаплар таркибидаги денотатив воқеалар бир-бирига қиёсланади. Бу қиёсланиш орқали денотат ўртасидаги ўхшаш, фарқли томонларин кўрсатиш ёки қўшимча маъно ифодалашдир: Тилаб берганин ҳам саҳодан йироқ бил, ибром била бергиндин бермаганин яхшироқ бил (МҚ 112). Аввало, мисолдаги икки лексема (тилаб беришлик ва ибром била беришлик) ўзаро қиёсланмоқда, яъни сўрагандан сўнг беришлик ҳам “ибром” - қистаб туриб олиш билан беришлик ҳам саҳийликдан йироқ бўлган нарсалар. Иккала тушунча ўзаро қиёсланган ҳолда инсон мапа шундай хислатлардан йироқ бўлиш лозимлиги уқтирилмоқда. Маълумки, бировдан бирон нарса сўраб олингандан ёки қисташ орқали олинганда, турли норозилик, келишмовчилик келиб чиқади.

Аввало, сўрамагунча бировга бирон нарса бермаслик мардлар иши эмас. Демак, ушбу гап асосида “Доно ҳеч қачон подон саҳоватга муҳтож бўлмасин” деган тағбилим мавжуд.

Яна бир мисол: Дўст жавридин гунгранма, душман бедодидин ингранма (МҚ 82). Мисолда дўст жаври-душман бедоди лексик бирикмалари ўзаро қиёсланмоқда. Аслида, дўст-душман лексемалари ўзаро зид маъноли сўзлар. Дўстлик - инсонлар ўртасидаги ижобий муносабат бўлса, душманлик - салбий муносабатдир. Агар дўст дўстга хиёнат қилса, унга жабр-ситама кўрузса, унинг душмандан фарқи қолмайди. Демак, душман жабр-зулмига мардонавор чидаганининг каби дўст хиёнатига, бедодига бардошли бўл, демоқчи шоир.

Қуйидаги мисолда ҳам юқоридаги ҳолатни кузатиш мумкин: Фосиқдин хаё тилама, золимдин вафо тилама (МҚ 112). Мисолдаги “фосиқ-золим” лексемаларининг семантикаси ушбу гапларнинг мустаҳкам алоқасини таъминлаган. “Фосиқ” сўзи фисқу-фасод тарқатувчи гийбатчи шахсларга нисбатан қўлланади. Бундай шахслар бошқалар муваффақиятини кўра олмайдиган, иккиюзламачи, маънавий тубан шахслардир. Шунинг учун бу тоифадан шарм-хаё кутиш дарёга тош ташлаб қидириш билан баробар. Золимнинг иши ҳам фосиқ каби ёмонлик, бировларга жабр-ситама ўтказиб шу билан роҳатланиш. Золимдан вафо кутишлик фосиқдан хаё кутиш билан биробар экан, демак, бу гапда “фосиқ ва золимдан яхши фазилатлар кутишлик ўта подонликдир” деган тағбилим мавжуд.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. М. 1981, 482-бет.

Шунингдек, мисолда “хаё-вафо” лексемалари ҳам гапларнинг мазмуний боғланишини таъминлаган. Юқоридаги хусусиятлар комил инсонларга инсбатан ишлатилади. Фосиқ, зolim лексемалари билан мантiқан боғлана олмайди, шунинг учун ҳам гапда феъл-предикатларининг бўлишсиз шакли тайланган.

Ёки мана бу мисолни кўрайлик: Томеъдан карам тилама, гадодан дирам тилама (МҚ 10). Ушбу мисолда ҳам “томеъ” - тама қилувчи - “гадо” лексемалари ўзаро қиёсламоқда. Томеъ-таъмагир бировга озгина ёрдами, фойдаси тегса, шу учун бирои нарса талаб қилади, ҳар бир ҳатти-ҳаракатини пул, мол-дунё билан ўлчаيدди. Бундай нахслардан савоб, одабийлик нуқтаи назардан яхшилик, саховат кутиб бўлмайди. Гадо тиланчилик билан бировларнинг садақаси эвазига ҳаёт кечиради. Садақа сўровчидан садақа сўраб бўлмайди. Таъмагир шахслар қанчалик бой-бадавлаг бўлмасин, инсонларга ёрдам кўрсатмас экан, у гадодан ҳам баттарроқдир. Бу гаплар предикатларининг инкор шаклида бўлишида мантiқий асос бор, чунки “карам-дирам” лексемалари “томеъ” - “гадо” лексемалари билан мазмуний боғланишга киришмайди.

Хулоса қилиб шунини айтиш мумкинки, қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг боғланишида мазмуний муносабат муҳим аҳамиятга эга.

Муборак АБЗАЛОВА

АЛИШЕР НАВОИЙ НАСРИЙ АСАРЛАРИДАГИ МУРАККАБЛАШГАН ГАПЛАРГА ДОИР

Мураккаблашган содда гаплар алоҳида синтактик ҳодиса сифатида ўзбек тилишуносида кенг ўрганилган. Мураккаблашган содда гапларни вужудга келтирувчи шаклий ва маъно компонентлар ҳақидаги қарашларда бир-бирга яқинликлар мавжуд, лекин биз қуйида фикр юритаётган масала-содда гаплар ва қўшма гапларни ҳосил қилган содда гап билан бирга қўлланган илова ибораларнинг мураккаблашган содда гапни ҳосил қилиш тўғрисида фикр айтилган эмас, балки илова иборалар алоҳида синтактик категория сифатида ўрганилганлиги маълум.

Алишер Навоий насрий асарларининг содда гап садҳида ўрганган С.Аширбоев илова гапларни мураккаблашган содда гап тизимида тадқиқ қилади. Бунда гапнинг ҳам шаклий, ҳам мазмуни мураккаблашиши ҳисобга олинган.

Биз ушбу мақолада содда гап мураккаблашувини синтактик арабизмлардан иборат гаплар доирасида ўрганишга ҳаракат қиламиз ва бунда фактик материаллар асосан Алишер Навоийнинг “Насойимул-муҳаббат” асарларидан олинди.

Маълумки, илова иборалар гапдаги маълум бўлакнинг маъносини янада ойдинлаштириш, қўшимча маълумот бериш каби семантик вазифаларни бажаради ва гапнинг ортмавқенда келиб, гап бўлакларидан

бирига семантик жиҳатдан синоним бўлади, лекин гаининг узвий бўлаги бўла олмайди.

Алишер Навоийнинг насрий асарларида қўлланган синтактик арабизмлар ҳам шакл ва маъно жиҳатдан туркий (ўзбекча) илова ибораларга хос мақомга эга бўла олади. Уларни қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

1. Арабий илова иборалар гаининг эгасига хос бўлган қўшимча маълумотни ифода қилиши мумкин: Абу Жаъфар Хаффор Жунайдининг асхобидиндур: ва кана қарибу-с-сини мишху ва кана-н-насу йаъудунаху мин акранани-л-жунайд ва кана йаъудду нафсаху мин асхабиҳи.

(Таржимаси: Ва у билан тенгдош эди ва одамлар уни Жунайд авлодидан деб ҳисоблашар эди ва у ўзини уларнинг сафдошларидан деб ҳисоблашар эди.)

Бу гапда илова ибора Абу Жаъфар ҳақида қўшимча маълумотлар баён қилинади. Аслида Абу Жаъфарнинг Жунайд авлодидан эканлиги фактлардан ҳисобланади.

2. Гап кесимининг семантик жиҳатдан оидинлаштишга хизмат қилади: Абу Бакр Ҳамадоний дедиким: дарवेशлик уч нимадур: тарку-т-таъми, вал маъни, вал жамъи.

(Таржимаси: Таъмагирилик, манъ этмоқ ва (мол-дунё) тўплашни тарк этмоқ)

Бу гапда дарवेशликнинг уч хусусияти ҳақида фикр билдирилган, яъни юқоридаги гапда кесим мавқеда келган уч нима бирикмасининг мазмуни арабий ибораларда оидинлаштирилган.

Келтирилган гапда мавҳум мазмунга эга бўлган сўз бирикмаси оидинлаштирилган бўлса, қуйидаги мисолда арабча илова ибора атоқли от билан ифодаланган мураккаб от-кесимга хос бўлган хусусиятни кенгроқ изоҳлашга, унга тасниф беришга қаратилган: Оти Мухаммад ибн Аҳмад ибн Исмоил ибн Самъундур: ва кана йулаккибу бин нактики би-л хикмати.

(Таржимаси: У ҳикмат эгаси нотиқ деб аталар эди.)

3. Гаптаги бирикмали тўлдирувчини оидинлаштириб келади: Ва ҳам ул дебдурки, ҳар ким бу йўлга кирар тўрт ўлимни тутмоқ керак: мавтун абйаду ва ул қорин очлигидур, ва мавтун асваду ва ул халқ изосига сабр қилмоқдур, ва мавтун аҳмару ва ул нафс мухолифатидур, ва мавтун аҳдару ва ул хирқага йурунлар тиламоқдур (25-с.).

Мисолдаги мавтун абйаду, мавтун асваду, мавтун аҳмару, мавтун аҳдару бирикмалари тўрт ўлимни ибораси билан шаклланган тўлдирувчининг изоҳидур. Ушбу гапда юқоридаги гапдан фарқли ўлароқ синтактик арабизмнинг мазмунан таржимаси Алишер Навоий томонидан амалга оширилган, аслида мавтун абйаду-оқ ўлим, мавтун асваду-қора ўлим, мавтун аҳмару-қизил ўлим, мавтун аҳдару-яшил ўлим каби таржима қилиниши лозим, яъни қорин очлиги-оқ ўлим, азобларга сабр-қора ўлим, нафс мухолифати-қизил ўлим, хирқага йурунлар тиламоқ-яшил ўлим тушунчаларига ўзаро синонимдир.

Гаптаги белгисиз тўлдирувчини оидинлаштиради:

Ва Шиблий била қавм масойилида сўз айтишиб эрди: Ва хува мин аълами машайихи билъудуми тавҳид.

(Таржимаси: У тавҳид илмида ўз даврининг энг машхур машойихларидандур.)

Бу арабий ибора гап таркибидаги сўз калимаси билан ифодаланган белгисиз тўлдирувчиси мазмунини ойдинлаштириб келган.

4. Ундалма мақомидаги синтактик категорияни ойдинлаштиришга хизмат қилади: Шайх Хаммадий Даббос. Ул Шайх Абдулқодирнинг машойихидур: Кана умйан ва футиха алайхи бабу-л-маърифти вал асрари ва сара қувватин лил машайих-л-кибар.

(Таржимаси: У саводсиз эди. Унга маърифат эшиклари очилди ва у йирик машойихларга ўрнак бўлиб етишди.)

Бу гапда Шайх Хаммадий Даббос тўғрисида фикр юритилмоқда, лекин айни ўринда арабий ибора ундалмага илова қилинган асосий гапнинг эгаси ул сўзини ойдинлаштириш учун қўлланмоқда деб қарашига ҳам асос бор, лекин шу гапда манتيқан ундалманинг мавқеи муҳимир.

5. Арабий ибора тўлиғича асосий гапнинг мазмунини тўлдиришга хизмат қилади: Ноумидийегнинг куфр сари эшиги бор ва тенгри талодин ноумидлик куфрдур: ла йайас мин рухи-л-ллахи илла-л-қавма-л куфрурувна ва ла тақнуту мин раҳмати-л-ллахи.

(Таржимаси: Оллоҳдан ноумид бўлмасин, фақат кофиргагина оллоҳ раҳматидан ноумид бўладилар.)

Бу гапда арабий иборадagi мазмун аслида асосий матнда акс этган, лекин ўқувчига яна ишончлироқ бўлишини таъминлаш мақсадида унга арабча ибора илова қилинган. Шундай хусусиятга ушбу гап ҳам алоқадор: Ва дебдурки, қирк йилдурки бир вақтда мен ва тенгри кўнглумга боқар ва ўзидан ўзга кўрмас: ма бакийа фийа лиғайри-л-ллахи шай'ун ва ла садри ли ғайрихи қарарун.

(Таржимаси: менда оллоҳдан бўлак бошқа ҳеч нарсага ишонч қолмади, қалбимда ўзгага ўрин йўқ.) Кўринадики, бу гапда ҳам асосий мазмун туркий жумлаларда намоен бўлган, лекин ишончликни таъминлаш мақсадида арабий иборалар келтирилган.

Юқоридаги мисолларда арабий ибораларнинг илова мақомида эканлиги унинг гап ортмавқеида келиб, уни янада тўлдиришга хизмат қилса, қуйидаги арабий ибораларда изоҳ мазмуни яққол сезилиб туради ва шунинг учун ҳам улар яъни ёрдамчи сўзи билан қўлланади: Хамул айтти, буъд йирокликдур, яъни иннал-л-ҳаққи акраба ила-л-абди манъан йушара илайхи фий жихатин.

(Таржимаси: Ҳақ толо, кимки унга интилаётган бўлса, ўз бандасига ўзини яқин тутати.)

Арабий илова ибораларнинг синтактик таркиби ҳақида.

Бундай иборалар, асосан сўз бирикмаси қолипиди ва гап қолипиди қўлланган:

Сўз бирикмаси қолипиди: тарку-т-тамъи вал-л жамъи.

Бу иборада бирикманинг аниқловчи компоненти уюшиб келган.

Бир бош бўлкли содда гап қолипида:

Ва анинг тасонифи бор; муомалотда ва сурати офатида.

Ва руббама йатакалламу фий шайъи мин улуми-л-маорифи ва-л-хукми.

(Таржимаси: Эҳтимол, у ҳар нарсада билим ва ҳикмат билан сўзларди.)

Икки бош бўлакли содда гап қолипида:

Ва Шиблий била қавм масойилида сўз айтишиб эрди:

Ва хува мин аъламин машаихи вақтихи би улуми тавҳид.

(Таржимаси: У тавҳид илмида ўз даврининг энг машҳур машойихларидандир.)

Қўшма гап қолипида:

Абу Жаъфар Хаффор Жунайдийнинг асхобидиндур.

Ва кана кирийбу-с-сини минху ва кана-н-насу йаъудунаху мин акрани-л-жунайд ва кана йаъуду нафсаху мин асхабиhi.

(Таржимаси: Ва у билан тенгдош эди ва одамлар уни Жунайд авлодидан деб ҳисоблашар эди ва у ўзини сафдошларидан деб ҳисобланар эди.)

Хулоса. Алишер навоий насрий асарларида арабий илова иборалардан ўрни билан фойдаланган ва бундай иборалар унинг тарихий асарларида тилга олинган фактларни асослаш, ўқувчига ишончли манбалар асосида фикр баён қилинаётганлигини исботлаш ҳамда айрим фактларни ойдинлаштириш мақсадини кўзлаган. Бу эса ўз навбатида ҳар қандай гапнинг таркибни мураккаблаштирган.

МУНДАРИЖА

Б.Ф. Қодиров. Анъана давом этади..... 3

РУҲИЯТ СЕҲРИ

<i>А. Ҳайитметов.</i> Илк навойшунослар.....	7
<i>Ғ. Мусина.</i> Меҳинбону-али қиз.....	15
<i>Ҳ. Ҳомидий.</i> Руҳий муштарақлик.....	19
<i>Н. Комилов.</i> Алишер Навойнинг “Минҳожун нажот” қасидаси.....	26
.....	
<i>Б. Акрам.</i> Муборак “Ҳасби ҳол”, муқаддас хотирот.....	35
<i>Б. Саримсоқов</i> Алишер Навой ғазалиётида таҳаллус санъати.....	44
<i>Б. Тўхлиев.</i> Алишер Навой асарларидаги бир халқона тасвир усули ҳақида.....	51
<i>М. Муҳиддинов.</i> “Ҳайратул аброр” достонида инсон талқини.....	54
<i>Ф. Набиев.</i> Лирик қаҳрамон ва табиат тасвири.....	59
<i>Т. Қолдибоев.</i> Навой ва қозоқ адабиёти.....	66
<i>З. Машарипова.</i> “Англа зийрак Қуш ониким...”.....	71
<i>К. Муллаҳўжаева.</i> “Васл субҳи ҳасрати...”.....	77
<i>Т. Бўриев.</i> Ҳинд андалиби.....	83
<i>С. Раҳимова.</i> Амирийнинг Навойга мухаммаслари.....	87

ЛИСОНИЙ ЗЕБОЛИКЛАР

<i>С. Ашрбоев.</i> Алишер Навойнинг насрий асарларидаги айрим содда гаплар.....	94
<i>И. Йўлдошев.</i> Алишер Навой ва ўзбек китобатчилик атамалари.....	97
.....	
<i>И. Азимов.</i> Алишер Навой насрида боғловчисиз қўшма гаплар.....	102
.....	
<i>М. Абзалова.</i> Алишер Навой насрий асарларидаги мураккаблашган гапларга доир.....	105

Илмий-оммабон нашр

НАВОИЙГА АРМУҒОН
(Иккинчи китоб)

Муҳаррир: Илҳом Зойир
Мусаввир: Темур Саъдулла
Тех. муҳаррир:
Мусахҳиҳ: Т.Бўриев

ИБ № 277

Теришга берилди 25. X. 2000 йил. Босишга рухсат этилди 25.XI.2000 йил.
Бичими 84X108 ¹F₃₂. Шартли босма табағи_____. Адади 1000 нусха.
Баҳоси шартнома асосида. Буюртма №_____.

А.Қодирий помидаги халқ мероси нашриёти. Тошкент, 129. Навоий
кўчаси, 30-уй.